

Migráció tegnap és ma

DUPress

DUPress

Migráció tegnap és ma

Szerkesztette:
Bozzay Réka és Pete László

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press

2021

A kötet a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Kari Kiadói és Jegyzetbizottság pályázatának keretében,
illetve az EFOP-3-4.3-16-2016-00021 azonosító számú projekt
(A Debreceni Egyetem fejlesztése a felsőfokú oktatás minőségének
és hozzáférhetőségének együttes javítása érdekében)
támogatásával készült.

A kötetet lektorálták:

Dobi Edit

Karl Katschthaler

Kerepeszki Róbert

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISBN 978-963-318-944-3

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
dupress.unideb.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi

Borítótervezés: M. Szabó Monika

Műszaki szerkesztés: Madarász György

A nyomdai munkálatokat a Debreceni Egyetem
sokszorosítóüzeme végezte 2021-ben

Tartalom

Előszó	7
BOZZAY RÉKA: Magyar diákok egyetemjárása a középi- és kora újkori Európában	9
LÉVAI CSABA: Az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelem a nagy számok tükrében – különös tekintettel az észak-amerikai brit gyarmatokra	31
PUSZTAI GÁBOR: Migráció Hollandiába a kora újkorban	49
PETE LÁSZLÓ: A magyar katonai emigráció Itáliában	69
BLASKÓ BARBARA: Friuliból érkezett bevándorlók Magyarországon a 19. század második felében	85
PAOLO ORRÙ: Migration to/from Italy (1860–2020)	105
MATHEY ÉVA: Kossuth Lajos politikai hagyatéka az Egyesült Államokban	121
VENKOVITS BALÁZS: Magyar kivándorlás Észak-Amerikába: transzatlanti és Amerika-közi áttekintés a nemzetközi migrációs politika alakulásáról, 1870–1929	139
PUSZTAI GÁBOR: A holland gyermeksegélyezési akciók A migráció egyedi formája az első és a második világháború után	159
GRUNDA MARCELL: Idegenségtapasztalat a német kultúratudományban	181
HORVÁTH ANDREA: Migráció, posztkolonializmus, irodalom	191

CSATÁR PÉTER – TÓTH MÁTÉ – MAJOROS KRISZTIÁN:
Migráció és metafora: a migrációs válság nyelvi képei a magyar
online sajtóban (2015) 209

Függelék

PINTÉR SÁNDOR: A szabadság forgott kockán 237
http://hvg.hu/itthon/20150930_Pinter_Sandor_a_szabadsag_forgott_kockan

DUPress

Előszó

A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán létrejött, de az egyetem más karain tevékenykedő kollégák irányában is nyitott Nemzetközi Migráció-kutatási Központ feladatának tekinti a migráció kutatásával akár fő, akár kapcsolt kutatási területként foglalkozó egyetemi oktatók, tudományos kutatók, gyakorló szakemberek összefogását. Célunk a kapcsolódó tudományterületeken jelen lévő szellemi erőforrások egyesítése interdiszciplináris alapon a színvonalas oktatói tevékenység és a kutatómunka hatékonyabbá válásának elősegítése érdekében.

A Központ az elmúlt években fiatal kutatók számára szervezett konferenciát, az egyetem tehetséggondozó Hatvani István Szakkollégiumában szervez műhelyszemináriumokat, illetve minden évben hirdet az egyetem összes hallgatója számára elérhető szabadon választható kurzust, mely a migráció különféle aspektusait vizsgálja. Jelen kötetünk az azonos című szabadon választható tantárgyhoz, valamint a kötetet jegyző oktatók egységeiben kötelező történelmi, nyelvészeti és kultúratudományi tantárgyakhoz kapcsolódó egyetemi jegyzetnek készült. A kötet célja, hogy a tantárgyat felvevő hallgatók (bölcsészszakos és nem-bölcsész is) az órai előadások anyagát elmélyítendő átfogóbb betekintést nyerhessenek a migráció kérdésének összetett problematikájába.

A kötet tematikailag három nagyobb részből épül fel:

- A migráció történeti vonatkozásai
- A migráció nyelvészeti aspektusai
- A migráció kultúratudományi jellemzői

A történeti tárgyú tanulmányok a migráció oktatási (peregrináció), kereskedelmi (rabszolgakereskedelem) és katonai-politikai (magyar katonai emigráció Itáliában, Itáliából Magyarországra irányuló migráció, Itáliából és Itáliába irá-

nyuló általános migrációs tendenciák, Kossuth zarándoklat, magyarok emigrációja Észak-Amerikába, hollandiai migrációs tendenciák, magyar gyermekmentő vonatok Hollandiába) szempontjait járják körbe a középkortól egészen napjainkig.

A nyelvészeti témájú tanulmány a migráció kérdésének egészen újszerű megközelítését adja, ugyanis migrációs témájú cikkeken végez korpuszvizsgálatot, és nyelvészeti eszközökkel elemzi a migráció témájának nyelvi megjelenési formáit.

A kultúratudományi szövegek elsősorban német vonatkozásban foglalkoznak a migráció kérdésével (idegenség-tapasztalat, térelmélet).

A tananyag a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának támogatásával, a Kari Kiadói és Jegyzetbizottság pályázatának keretében, illetve az EFOP-3-4.3-16-2016-00021 azonosító számú projekt támogatásával készült, melynek címe: „A Debreceni Egyetem fejlesztése a felsőfokú oktatás minőségének és hozzáférhetőségének együttes javítása érdekében.”

A szerkesztők

Magyar diákok egyetemjárása a középfő- és kora újkori Európában

1. A migráció és diákmigráció fogalma

A migrációt olyan emberi magatartásnak tekinthetjük, mely a lakóhely megváltoztatására irányuló költözést vagy vándorlást jelenti. A tartózkodási hely megváltoztatása lehet végleges (gondoljunk például a magyar honfoglalásra) vagy ideiglenes.¹ Ez utóbbi körbe tartozik a diákmigráció is, melyet a társadalomföldrajz a következőképpen definiál: „migráció a lakóhely huzamos idejű, vagy végleges szándékú más országba történő lakó/munkahely vagy [...] a tanulás áthelyezését jelenti.”² Ebben az értelemben tekinthetjük a középkorban és a kora újkorban Magyarországról külföldre irányuló diákmozgásokat migrációknak is, mely az esetek túlnyomó többségében nem jelentett végleges külföldön maradáást, hanem csak huzamosabb idejű helyváltoztatást tanulás céljából. A diákok tanulmányi célú helyváltoztatását a középkortól kezdve latin kifejezéssel *peregrinatio academicának*, magyarul egyetem- vagy akadémiajárásnak nevezték. A diákmigráció elnevezés a szakirodalomban csak a 20. századtól kezdve terjedt el.

A migrációval, ezen belül a diákmigrációval kapcsolatban megkülönböztetünk belső migrációt (*internal migration*) és külső migrációt (*external migration*).³ Az első fogalom azt jelenti, amikor a diák saját hazájában keres föl egy vagy több oktatási intézményt, míg az utóbbi kifejezetten a külföldi tanulmányokat célozza meg. A fogalmak bár elsőre világosan körülhatárolhatónak tűnnek, használatukban jelentős eltérések mutatkoznak. Hilde De

¹ Hautzinger Zoltán – Hegedűs Judit – Klenner Zoltán: *A migráció elmélete*. Budapest, 2014. 5–6.

² L. Rédei Mária: *A tanulmányi célú mozgás*. Budapest, 2009. 17.

³ De Ridder-Symoens, Hilde: Mobility. In: De Ridder-Symoens, Hilde (ed.): *A History of the University in Europe, Vol. 1. Universities in the Middle Ages*, Cambridge, 1992. 281.

Ridder-Symoens főleg Itáliára és a Német-római Császárságra vonatkozóan állapítja meg, hogy a 14. századtól kezdve helyi fejedelmek adminisztrációjuk ellátásának biztosítását abban látták, ha szakembereiket maguk alapította egyetemeiken képezték ki. Ha egy diák a fejedelemség területét elhagyta és egy másik fejedelemség területén lévő egyetemre iratkozott be – de a császárság határait nem lépte át –, számíthat belső, avagy külső migrációnak is, De Ridder-Symoens véleménye szerint itt azonban egyértelműen belső migrációról van szó. Stephanie Irrgang ezzel szemben a német diákok késő középkori itáliai peregrinációját nemzetközi egyetemjárásnak tartja, ami abban különbözött a birodalmon belüli tanulmányúttól, hogy erre csak az alapképzés otthoni lezárása után került sor.⁴ A baltikumi diákok európai oktatásával kapcsolatban Arvo Tering megjegyzi, hogy az egyetemi tanulmányok lezárása után – ami gyakorlatilag a német egyetemek felkeresését jelentette – több balti diák is vállalkozott európai körutazásra, főleg Franciaországba, Svájcba, Itáliába, Angliába, majd zárásképpen Hollandiába utaztak. A Tering által vizsgált időszak az 1561 és 1800 közötti kort öleli fel, amikor a livóniai háborút követően a Baltikumban a Német Lovagrend feloszlott, és a terület váltakozóan orosz, lengyel, svéd, litván hatalmi befolyás alá került. Az itt élő, jórészt németajkú lakosság német egyetemeken való tanulását Tering nem tekinti mégsem külső migrációnak, kizárólag a császárság határain kívüli oktatást.⁵ Magyar diákok tanulmányaival kapcsolatban Szögi László, Kiss József Mihály, Varga Júlia és Kissné Bognár Krisztina is külső migrációnak tartja a Habsburg Birodalom egyetemeinek felkeresését abban az időben is, amikor a Magyar Királyság már a birodalom részét képezte,⁶ így mi is ennek szellemében vizsgáljuk a magyarországi diákok külföldi tanulmányait.

⁴ Irrgang, Stephanie: *Peregrinatio academica. Wanderungen und Karrieren von Gelehrten der Universitäten Rostock, Greifswald, Trier und Mainz im 15. Jahrhundert.* Stuttgart, 2002. 187.

⁵ Tering, Arvo (Bearb.): *Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800.* Köln – Weimar – Wien, 2018. 42.

⁶ A teljesség igénye nélkül: Szögi László: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein I. 1790–1850.* Budapest – Szeged, 1994; Kiss József Mihály: *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1715–1789.* Budapest, 2000; Varga Júlia: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1560–1789.* Budapest, 2004; Kissné Bognár Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789.* Budapest, 2004.

2. Az egyetemjárás szükségessége

Magyarországi diákok középkori és kora újkori egyetemjárása során a Magyar Királyság határain túli egyetemeket látogattak tömegesen. Felmerülhet a kérdés, hogy erre miért volt szükség. A 11–13. században jöttek létre nagy vonzáskörzettel bíró oktatási intézmények Európa déli és nyugati részén, a nyugati, latin kereszténységhez tartozó országokban, ahol az akkor még egységesnek tekinthető „keresztény Európa” tanulni vágyó, egyházi rendbe tartozó fiai a tudományok „egyetemességét” felsőfokon elsajátíthatták. Az első egyetemek fokozatosan jöttek létre a tanulni vágyó fiataloknak a választott tanárok körüli spontán tömörüléséből. Az első egyetemek egy-egy tudományterület központjai lettek, így Itáliában Bologna a jogi, Salerno az orvosi, Franciaországban Párizs a teológiai és filozófiai tudományoknak. Az egyetemek alapítói elsősorban uralkodók voltak, később ezek pápai vagy császári jóváhagyást kaptak működésükhöz. A korai időszakban úgy is alakultak egyetemek, hogy a tanárok és diákok egy része elhagyta az alma matert, és egy másik városba vándorolva új tudományos központot szervezett, így született Padova és Cambridge (Bolognából, illetve Oxfordból kivált) egyeteme.

A Rajnától keletre és az Alpoktól északra azonban évszázadokon át nem jöttek létre egyetemek, így az itt élők az előbbi intézmények valamelyikére iratkoztak be. A külföldi egyetemjárás, a peregrináció Közép-Európa valamennyi népénél, így a magyarnál is a felsőfokú tanulás alapvető módja maradt egészen az újkorig, sőt sok helyen a 20. századig, mivel vagy nem léteztek egyetemek, vagy csak rövid ideig álltak fenn. Magyarországon a középkorban az első egyetem Pécssett jött létre Nagy Lajos uralkodása idején 1367-ben, majd ezt követte Luxemburgi Zsigmond korában 1395-ben Budán, végül pedig Pozsonyban 1467-ben Mátyás korában. Budán a domonkos rend működtetett 1304-től kezdve majd másfél évszázadon keresztül rendi főiskolát, melyet klasszikus értelemben nem tekinthetünk egyetemnek, sajátossága volt, hogy kizárólag a rend tagjai látogathatták. A középkori kísérletek sajnos nem hoztak létre stabil bázissal rendelkező felsőfokú oktatási intézményeket, így ezek a középkori egyetemek legfeljebb néhány évtizedes működés után bezárták kapuikat.⁷ A felsőbb tanulmányokat folytatni kívánó ifjaknak tehát a Magyar Királyságon kívül kellett szerencsét próbálniuk.

⁷ Szógi László: A magyar felsőoktatás kezdetei. *Természet Világa*, 127. évf. (1996) 1. sz. 2–5.

3. Magyarországi diákok középkori egyetemjárása (1100–1526)

Témánk a magyarországi diákok egyetemjárását vizsgálja, ezért fontos tisztázunk, hogy a vizsgálatunk tárgyköre túlmutat a magyar diákokon. Ennek oka, hogy a Magyar Királyságban a középkortól kezdve, de a török kor utáni betelepítések következtében még sokkal inkább, soknemzetiségű társadalom élt, ahol a magyar csak az egyik – igaz, legnagyobb – etnikai csoportot jelentette. A magyarországi diákok egyetemjárásában a diákok etnikai hovatartozása a hiányos források miatt nem mindig határozható meg. Az egyszerűség kedvéért jelen elemzésben a magyarországi diákokat egy csoportként kezeljük, és nem vizsgáljuk további etnikai hovatartozásukat.

A középkorban a diákok akadémiajárása követte az egyetemalapításokat. Az első magyarországi hallgatók francia, itáliai egyetemeken fordultak meg, majd a Német Birodalom és Anglia egyetemeit is felkeresték. A 14. századtól kezdve, amikor a közép-európai régióban is létrejönnek egyetemek, ezek lesznek a magyarországi diákok elsődleges célpontjai.

A diákok a középkortól kezdve külföldi tanulmányaik során gyakran egynél több egyetemre is beiratkoztak, sokszor azonban a családnevek hiánya miatt nehéz az egyetemjárók személyét beazonosítani a különféle egyetemeken. Az alábbiakban a beiratkozások számát vesszük alapul függetlenül attól, hogy az hány embert takar.

A középkori itáliai egyetemjáráson belül érdemes kisebb korszakokban is megvizsgálni a diákok egyetemi tanulmányait. Az Árpád-korban (1000–1301) 76 magyarországi diákról tudunk, ebből 42 beiratkozás történt Bolognában, 16 Padovában, 4 Vicenzában, 1 Nápolyban, és további 13 esetben tudjuk, hogy valaki járt tanulmányi célból Itáliában, de a beiratkozás helye ismeretlen.⁸ Az Anjou-korban (1301–1386) nőtt a beiratkozások száma, 83 regisztrációról tudunk, továbbra is Bologna és Padova voltak a legnépszerűbbek (35 és 22 beiratkozás), Perugiában 4, Sienában 3 regisztrációról tudunk, 19 alkalommal pedig csak az itáliai beiratkozás biztos, de annak pontos helye ismeretlen.⁹ Zsigmond korában (1387–1437) csökken az itáliai egyetemek látogatottsága, ugyanis ekkor jelennek meg a közép-európai egyetemek is, mintegy fél évszázad alatt 63 bejegyzés történik. A korszakban Padova (28 regisztráció) meg-

⁸ Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála: *Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban 1100–1526*. Budapest, 2019. 9.

⁹ Uo., 10.

előzi Bolognát (20 beiratkozás), a további egyetemeken (Róma, Verona, Firenze, Siena, Pavia) 1–3 hallgató jelenlétével számolhatunk, illetve 6 esetben nem ismert, hogy melyik itáliai egyetemen tanult valaki.¹⁰ A magyarországi diákok középkori itáliai tanulmányait az alábbi táblázat foglalja össze:¹¹

Intézmény	Magyarországi diákok száma
Bologna	97
Padova	66
Siena	6
Vicenza	4
Perugia	4
Róma	2
Firenze	2
Verona	1
Pavia	1
Nápoly	1
Ismeretlen	38
Összesen	222

A Francia Királyság nagyszámú felsőoktatási intézménnyel rendelkezett a középkorban, sőt az egyik legrégebbi európai egyetem is itt jött létre Párizsban, a Notre Dame székesegyházhoz tartozó káptalani iskola és több szerzetesi oktatási intézmény közreműködésével. A középkori Franciaországban 18 egyetemet alapítottak, ebből mindössze négyben tanultak magyarországi diákok. A középkori magyarországi peregrináció érdekessége, hogy a legelső Nyugat-Európában tanult diák egy bizonyos Laurentius Pannonus volt 1100-ban Laonban. Laon intézményének egyetemi státusza a vizsgált korban meglehetősen bizonytalan, a francia egyetemjárást bemutató táblázatba mégis bekerül. A Francia Királyságban megfordult magyarországi diákok jelentős része Párizsban tanult, bizonyosan 71 fő, további 8 személyről feltételezhető, hogy magyarországi származású. Noha a 12. század elején találkozunk magyarországi diákokkal, nagyobb számú megjelenésük majd a 15–16. század fordulóján következik be.¹²

¹⁰ Uo., 11.

¹¹ A táblázat Haraszti Szabó – Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol...* kötet adatai alapján készült.

¹² Uo., 19–21.

Intézmény	Magyarországi diákok	Feltehetően magyarországi diákok
Párizs	71	8
Toulouse	1	0
Montpellier	1	0
Orléans	1	0
Laon	1	0
Összesen	75	8

A Német-római Birodalom területén a középkorban 15 egyetem jött létre (Prágát és Bécset nem ideszámítva), melyekből 11 intézményben sikerült magyarországi diákok jelenlétét kimutatni. A legnépszerűbb Köln volt (44 bejegyzés), ezt követte Lipcse (28), Wittenberg (13), majd Ingolstadt (10), összesen 112 regisztrációról lehet tudni. A német egyetemek esetében viszonylag nagy a feltételezett beiratkozások száma, ugyanakkor a beiratkozások viszonylag egyenletesen oszlanak meg 1412-től, az első magyarországi beiratkozástól kezdve. Kiugrás majd 1520-tól kezdve figyelhető meg Wittenbergben,¹³ amely egyetem Luther tanainak terjesztője volt, és ahova a 16. században igen jelentős létszámban iratkoztak be magyarországiak.

Intézmény	Magyarországi diákok	Feltételezhetően magyarországi diákok
Köln	44	1
Lipcse	28	7
Wittenberg	13	0
Ingolstadt	10	6
Heidelberg	5	2
Rostock	4	2
Basel	4	1
Erfurt	2	3
Freiburg	1	0
Tübingen	1	0
Frankfurt an der Oder	0	1
Összesen	112	23

¹³ Uo., 28–31.

Magyarországi diákok közül – a nagy földrajzi távolság következtében – angol egyetemekre a korban csak kevesen jutottak el, azok is az Árpád-házi királyok uralkodása idején.¹⁴

Intézmény	Magyarországi diákok száma
Oxford	1
Lincolni <i>studium generale</i>	3
Összesen	4

A középkori diákmigrációs mozgásban jelentős változást a közép-európai egyetemek alapítása hozott. Régióinkban 1348-ban Prágában alakult az első ismert *universitas*, ezt követte az 1364-es krakkói, majd az 1365-ös bécsi egyetemalapítás. Magyar szempontból kezdettől fogva Bécs a legjelentősebb szomszédos egyetem, és ettől kezdve szinte folyamatos a magyar hallgatók jelenléte az osztrák városban. Prága iránt már a 14. században, Krakkó iránt a 15. század második felétől nőtt meg jelentősen a magyar hallgatók érdeklődése. Volt olyan időszak, mikor a diákok egynegyede volt magyar Krakkóban.¹⁵ A prágai egyetem anyakönyveinek jelentős része eltűnt vagy megsemmisült, a szabad művészetek (bölcselet) és a jogi kar iratai maradtak csak fenn töredékesen, a teológiai és orvosi kart látogató magyarokról nem tudunk semmit. Így a 251 főnél, akiről biztosan vagy feltehetőleg megállapítható, hogy tanult Prágában, a valóságban sokkal többen tanulhattak.¹⁶ A következő táblázatból jól látható, hogy a közép-európai egyetemek alapításával jelentősen megemelkedett a külföldön tanulmányokat folytató magyarországi diákok létszáma, az eddigi néhány tucat hallgató helyett a középkor végéig több ezer hallgató iratkozik be a földrajzilag is közelebb elhelyezkedő egyetemekre.¹⁷

¹⁴ Uo., 37.

¹⁵ Szögi: *A magyar felsőoktatás kezdetei*, 2.

¹⁶ Haraszti Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László (szerk.): *Magyarországi diákok a Prágai és a Krakkói Egyetemeken 1348–1525*. 1. kötet. Budapest, 2016. 9.

¹⁷ Haraszti Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László: *Magyarországi diákok a Prágai és a Krakkói Egyetemeken 1348–1525*. 2. kötet, Budapest, 2017.; Tüskés Anna: *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1365 és 1526 között*. Budapest, 2008.

Intézmény	Magyarországi vagy feltehetően magyarországi diákok
Prága	251
Krakkó	4475
Bécs	6591

A peregrináció kutatásának fontos kérdése a számadatok feltárása mellett az is, hogy megvizsgáljuk, kik és mit tanulhattak külföldön. A középkori és kora újkori források nem adnak a diákok társadalmi hovatartozására vonatkozóan mindig pontos és megbízható információt. Itáliában az Árpád-korban főleg a tehetősebb nemesi családok és bárói nemzettségek, illetve a királyi család tagjai fordultak meg, az Anjou királyok idején a nemesi többség mellett már megjelentek a városi polgárok is kisebb létszámban, akik Zsigmond korára egyértelmű többségbe kerülnek.¹⁸ Az itáliai egyetemek kezdettől fogva a jogi képzés központjai voltak. Ennek megfelelően a 13. században majdnem minden diák jogot, főleg kánonjogot (egyházjogot) tanult. Az Anjou-kortól kezdve találunk bölcséletet, orvostudományt, teológiát és (világi) jogot tanuló hallgatókat, ezek a tendenciák Zsigmond korában csak tovább erősödtek, főleg a teológia iránti érdeklődés nőtt meg.¹⁹ A francia egyetemeken megfordult diákok jelentős része nemesi származású volt, a polgárság kb. 20%-ot tett csak ki. A diákok jelentős része bölcséletet tanult, de találunk köztük teológusokat is, kisebb számban jogászokat, illetve orvost is.²⁰ A német egyetemekre főleg az ország középső részéből, illetve a németajkúak lakta területekről mentek diákok, valószínűleg nagyobb számban polgárok, mint nemesek. A tanulmányaikat itt folytatók is elsősorban bölcséletet tanultak, másrészt teológiát, elvértve jogot és orvostudományt.²¹ Az angol egyetemjárás elsősorban egyházi jellegű volt, és többnyire megerősödő dinasztikus kapcsolatok idején élénkült meg.²² A prágai egyetemen tanult diákok között a polgári és nemesi származásúak aránya kiegyenlítettnek tűnik, de a források hiányos volta miatt nehéz pontos képet adni róla. Ugyanez igaz a diákok tanulmányaira vonatkozóan is, hiszen csak a bölcséletre és a jogra vonatkozó beiratkozási adatok maradtak

¹⁸ Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála: *Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban 1100–1526*. Budapest, 2019. 13–14.

¹⁹ Uo., 15–16.

²⁰ Uo., 23–24.

²¹ Uo., 33–34.

²² Laszlovszky, József: *Hungarian University Peregrination to Western Europe in the Second Half of the Twelfth Century*. In: Szögi, László – Varga, Júlia (eds.): *Universitas Budensis 1395–1995*. Budapest, 1997. 51–60.

fenn töredékesen. Ezekből az adatokból arra lehet következtetni, hogy a két kar aránya 2/3–1/3 volt a bölcelet javára. Feltehetőleg orvosokat és teológusokat is képeztek Prágában, de a rájuk vonatkozó adatok elég bizonytalanok.²³ Krakkóban a legnagyobb arányban a városi polgárság képviseltette magát. Ez a jelenség gazdasági okokkal magyarázható, a hallgatók ugyanis tanulmányaikon kívül ismeretségeket is köthettek, melyekkel jövőbeni üzleti kapcsolataikat alapozhatták meg. A Krakkóban tanult magyar diákok fokozatszerzéséből tudunk következtetni tanulmányaikra, melyből az látható, hogy a legtöbben bölceletet tanultak.²⁴ Bécsben Krakkóhoz hasonlóan a diákok jelentős része nem nemes és nem egyházi személy volt. Sok diák egymás után több karon is tanult, többségük első beiratkozáskor bölceletet hallgatott, míg a második beiratkozásnál a jog, harmadiknál a teológia volt a legnépszerűbb, találkoztunk orvosokkal is, főleg a harmadik beiratkozáskor.²⁵

Érdekes sorsokat vázolnak fel külföldön tanult diákok életpályái. A kutatásokból kiderült, hogy egy-egy diák akár több ország több egyetemére is beiratkozott, hazatérte után pedig – ha szerencsés volt – komoly országos vagy egyházi tisztséget is betölthetett. Makrai Benedek prágai előtanulmányok után járt Itáliában és Párizsban is, külföldi tanulmányai során összesen négy egyetemet keresett fel.²⁶ Bár óbudai egyetemi tanársága idején szembe került Zsigmond királlyal, később az uralkodó egyik hűséges embere és követe lett.²⁷ A franciaországi tanulmányokat tekintve az egyik leghíresebb magyar Michael Falkonis Volerius volt, aki Montpellier-ben tanult orvostudományt. Doktori fokozatszerzése után az erdélyi egyházmegyében klerikus, majd 1418-ban Cillei Hermann, Zsigmond király apósának, tanácsosaként a bécsi orvosi fakultás dékánja lett. A párizsi egyetem egyik rektora, Michael Bereck is magyar származású volt.²⁸ Német egyetemen tanult orvostudományt a kassai Antal aranyműves fia, János, akinek páciensei között találjuk a kor egyik leghíresebb németalföldi származású humanista gondolkodóját, Rotterdami Erasmust, akinek epekövére adott Bázelen gyógyírt. Később, a mohácsi csata (1526) után I. Zsigmond

²³ Haraszti Szabó: *Magyarországi diákok a Prágai Egyetemen*, 24., 39–40.

²⁴ Kelényi Borbála: *Magyarországi diákok a Krakkói Egyetemen a középkorban*. In: Haraszti Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László: *Magyarországi diákok a Prágai és a Krakkói Egyetemeken 1348–1525*. 1. kötet. Budapest, 2016. 69–70., 72.

²⁵ Tüskés: *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen*, 9–10.

²⁶ Haraszti Szabó – Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol...*, 11., 18.

²⁷ Magyar Életrajzi Lexikon – Makrai Benedek <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/m-76AF9/makrai-benedek-76BAB/> (letöltés: 2020. október 9.).

²⁸ Haraszti Szabó – Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol...*, 26–27.

lengyel király udvari orvosa lett.²⁹ Prágában tanult Perényi Imre, aki hazatérése után 1388-ban diósgyőri várnagy, később Abaúj megye ispánja, 1397-ben pohárnokmester, sőt 1405-ben titkos kancellár lett, elsőként töltve be ezt a posztot mint nem egyházi személy.³⁰ Krakkóban, majd később Bolognában tanult a jobbágy származású Bakócz Tamás³¹ domonkosrendi pap, győri, majd egri püspök, esztergomi érsek, bíboros, az egyetlen magyar pap, akinek esélye volt arra, hogy pápának válasszák.³² Sőt Krakkóban tanultak a magyarországi reformáció első jeles képviselői, többek között a „magyar Luther”-ként emlegetett Dévai Bíró Mátyás, a tiszántúli református egyházkerület első püspöke, Kálmáncsehi Sánta Márton, vagy a bibliafordító Sylvester János is.³³ Bécsben tanult Nagylucsei Orbán Pozsony, aki vármegyei jobbágyok sarja volt. Mátyás királytól nemességet kapott és gyorsan emelkedett az egyházi ranglétrán is egészen a bécsi érsekségig, mely hivatalt haláláig viselte. Az egyházi hierarchiában a legmagasabb rangig jutó bécsi peregrinusok közül érdemes kiemelni Pálóczi György, Szécsi Dénes és Vitéz János esztergomi érsekeket. Pálóczi György krakkói és bécsi egyetemi tanulmányait követően erdélyi püspök, majd esztergomi érsek lett, később 1432–33-ban és 1436–37-ben Zsigmond király távollétében az ország teljhatalmú kormányzója. Szécsi Dénes Bécsben, majd Bolognában tanult, nyitrai, majd egri püspök, később esztergomi érsek, 1452-ben pápai legátus, 1453-tól 1465-ig főkancellár. Vitéz János Bécsben, majd Itáliában tanult, később jegyző lett a királyi irodában, váradi püspök, Hunyadi Mátyás nevelője, majd esztergomi érsek, később a pozsonyi egyetem alapítója.³⁴

4. Kora újkori diákmigrációs tendenciák (reformáció – ellenreformáció/katolikus megújulás hatása)

A 16. század elején a középkori magyar államot szinte egy időben érte három megrázkódtatás, amely ugyan Európa más régióiban is érezte hatását, de nálunk rövid idő alatt radikális, történelmi méretű változásokat okozott. A török birodalom előrenyomulásának következtében megbomlott a fél évezredes magyar állam területi egysége, az 1526. évi mohácsi csatában megsemmisítő

²⁹ Uo., 35–36.

³⁰ Haraszti Szabó: *Magyarországi diákok a Prágai Egyetemen*, 41.

³¹ Kelényi Borbála: *Magyarországi diákok a Krakkói Egyetemen*, 54.

³² Tarján M. Tamás: *Bakócz Tamás primás halála*. rubicon.hu (letöltés: 2020. június 11.)

³³ Kelényi: *Magyarországi diákok a Krakkói Egyetemen*, 55.

³⁴ Tüskés: *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen*, 16., 18.

vereséget mért a szétesőben lévő királyi hatalomra, és két évtizeden belül megszállta az ország középső harmadát, beleértve Budát, a fővárost is. Az ország keleti felén, Erdélyben a hozzá kapcsolt részekkel együtt 1541 után önálló fejedelemség jött létre, amely másfél évszázadon át próbálta politikailag a török és a Habsburg Birodalom között lavírozva függetlenségét megőrizni. Az ország nyugati és északi területe, a magyar királyság maradékeként a Habsburgok osztrák ágának birodalmához került.

A másik változás közvetlenebbül hatott a magyar oktatás, ezen belül a felsőoktatás helyzetére. A reformáció következtében az addig egységes keresztény hit több ágra szakadt, és Magyarországon Közép-Európa vallásilag talán leginkább tagolt népessége alakult ki. Különösen jellemző volt, hogy az amúgy is soknemzetiségű lakosság egy-egy etnikumon belül is több felekezethez csatlakozott, így például az erdélyi magyarság körében a katolikus, református, evangélikus és unitárius valláshoz tartozókat egyaránt találunk, de a magyarországi németesség vagy szlovákság is megoszlott a katolikus és evangélikus felekezet között.

A harmadik radikális változás a nagy földrajzi felfedezések következménye volt. Magyarország – földrajzi helyzeténél fogva, a térség többi államával együtt – a „táguló világ” peremére szorult, ahonnan távol zajlottak az európai gazdasági és társadalmi fejlődést meghatározó folyamatok.³⁵

Európa nyugati és középső területein az erősödő városi polgárság, a fejlődő és differenciálódó állami, városi és a több felekezetre tagolt egyházi közigazgatás egyre nagyobb számban igényelte a képzett, világi és teológiai műveltséggel rendelkező szakembereket, ezért érdekelve volt új főiskolák, akadémiák, egyetemek alapításában. A magyarországi felsőoktatás újjáteremtésére a reformáció után a három legjelentősebb felekezet, a katolikus, a református és az evangélikus egyaránt kísérletet tett. A 16–17. századi magyarországi állapotok új, korszerű, teljes szervezetű egyetem vagy egyetemek, melyen minden kar (bölcselet, jog, orvosi és teológia) képviselteti magát, alapítására nem adtak lehetőséget. A reformáció következményeként Európa-szerte szélesebb körre terjedt ki az alsó- és középfokú oktatás, de a nemesi és polgári eredetű réteg, amely a szaporodó állami, városi, illetve egyházi hivatalokat töltötte be, magasabb fokú ismereteket adó iskolákat igényelt. Az új típusú iskolákban olyan osztályokra is szükség volt, ahol legalább a felsőfokú ismeretek leglényegesebb elemeit összefoglalták. Így jött létre Magyarországon a szakirodalomban kollégium típusú iskolának nevezett oktatási forma. Ezeket a főiskolai tagozatokkal is rendelkező iskolákat reformátusok esetében kollégiumnak (például

³⁵ Szögi: *A magyar felsőoktatás kezdetei*, 5.

Debrecenben, Sárospatakon, Kolozsváron), az evangélikusoknál legtöbbször líceumnak (például Sopronban, Eperjesen), míg a katolikusoknál – főleg a jezsuita iskolák esetében – akadémiának (például Kolozsváron, Győrben) hívták. A protestánsok ilyen iskolái a hazai igények jelentős részét kielégítették, de akik tanulmányaikat legfelső fokon kívánták befejezni, az itteni akadémiai osztályok elvégzése után külföldi protestáns egyetemeken tanultak tovább.³⁶

A protestáns peregrináció fő irányát a 16–18. században a német egyetemek jelentették. A török hódoltság korában (Mohácstól a törökök 18. század eleji végleges kiűzéséig) magyar diákok 26 német egyetemen és 5 akadémiai gimnáziumban (doktori fokozatot nem adó, de felsőfokú oktatást is biztosító intézményben) tanultak, melyekben összesen 5253 beiratkozás történt. A korszakban a leglátogatottabb egyetem a wittenbergi, mivel a reformáció kezdete után ez Európa egyik legkorszerűbb és új oktatási módszereket alkalmazó egyeteme, ahova rengeteg külföldi protestáns diák iratkozott be. Az egyetem akkor is népszerű maradt, amikor a protestáns irányzatok közötti szakítás az egyetemek szintjén is megtörténik, és Wittenberg kizárólag az evangélikus diákokat fogadta be, míg a kálvinisták előbb Heidelbergbe, majd később Hollandiába és Svájcba távoztak. Odera-Frankfurtban a magyar diákok beiratkozási száma csak körülbelül egyhatod része a wittenbergi regisztrációnak, a többi egyetemen pedig még ennél is kevesebb.³⁷

Intézmény	Magyarországi diákok száma
Wittenberg	2507
Frankfurt an der Oder	438
Lipcse	414
Königsberg	370
Jena	328
Heidelberg	252
Straßburg	212
Altdorf	180
Tübingen	133
Egyéb egyetemek	419
Összes	5253

³⁶ Uo.

³⁷ Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700.* Budapest, 2011. 7–14.

Jelentősebb létszámbeli változás a felkeresett egyetemeken a 18. században történt, de összességében még mindig a német egyetemek voltak a leglátogatottabbak, 3944 beiratkozásról tudunk. Akárcsak a középkorra, úgy a kora újkori peregrinációra is jellemző, hogy egy-egy diák több egyetemet is felkeresett, így a regisztrációk számához képest a diákok valódi száma mintegy 20–25%-kal kevesebb lehetett. A leglátogatottabb egyetemek Jéna, Wittenberg és Halle voltak.³⁸

Intézmény	Magyarországi diákok száma
Jéna	984
Wittenberg	821
Halle	625
Lipcse	300
Frankfurt an der Oder	254
Erlangen	163
Göttingen	152
Tübingen	137
Marburg	114
Többi egyetem	394
Összesen	3944

Míg a német egyetemek elsősorban evangélikus, és csak kisebb számban katolikus és református diákokat fogadtak, addig a 17. század húszas éveitől kezdve a kálvinista diákok külföldi tanulmányainak fő célpontját a hollandiai egyetemek és főiskolák jelentették. A 16. század végétől a 18. század végéig 3143 regisztráció történt, ettől a diákok valódi létszáma itt is kevesebb volt. A legtöbb magyar diák egy kis fríz város, Franeker egyetemén tanult, mely olcsó volt és oktatási elvei összhangban álltak a szigorúbb magyar kálvinista elvekkel. Ezt követte Utrecht, ahol a 17. században nem volt kötelező a beiratkozás a tanulmányok folytatásához, így valószínű, hogy sokkal többen tanultak ott, mint ahányan regisztráltak. Leiden a legnyitottabb protestáns egyetem, ahol nemcsak reformátusok, hanem más protestáns felekezetekhez tartozók (evangélikusok, unitáriusok), sőt katolikusok is tanulhattak. Deventerben és

³⁸ Tar Attila: *Magyarországi diákok német egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*. Budapest, 2004. 18–22.

Amszterdamban ebben a korban fokozatot nem adó főiskolai jellegű oktatási intézmény létezett, néhány magyarról itt is tudunk.³⁹

Intézmény	Magyarországi diákok
Franeker	1233
Utrecht	880
Leiden	659
Groningen	284
Harderwijk	38
Deventer	27
Amszterdam	22
Összesen	3143

A református peregrináció másik fő irányát a svájci egyetemek és akadémiák jelentették, az első beiratkozások száma 753 volt. A magyarok által legnagyobb számban látogatott egyetemnek a már a reformáció kora előtt is létező Baseli Egyetem tekinthető, de a svájci egyetemek iránti érdeklődés főleg a 18. századra tehető.⁴⁰

Intézmény	Magyarországi hallgatók száma
Basel	257
Bern	202
Zürich	198
Genf	91
Lausanne	5
Összesen	753

A középkori adatokhoz képest jelentősen nőtt, de mégis elmaradt a kontinens egyetemei mellett az angol és skót peregrináció. Az adatokból jól látható, hogy a magyarországiak többsége Londont, Oxfordot és Cambridge-et kereste fel, elsősorban a 17. században, és csak kevesen jutottak el Skóciába. Az Angliában

³⁹ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. Budapest, 2007. 19., 36–38., 121., 213–217.

⁴⁰ Hegyi Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788(1798)*. Budapest, 2003. 15.

és Skóciában megforduló diákok jelentős része hollandiai tanulmányai kiegészítéseként – vagy néha csak városnézésre – érkezett a szigetekre.⁴¹

Intézmény	Magyarországi hallgatók létszáma
London, Gresham College	132
Oxford	89
Cambridge	86
Edinburgh	4
Glasgow	1
St. Andrews	1
Összesen	313

A protestáns peregrináció elsődleges célja a magasan képzett egyházi elit létrehozása volt, így nem meglepő, hogy a protestáns egyetemeken a legtöbben teológiai tanulmányokat folytattak, ezt követte az orvostudomány, a jog és a filozófia.⁴² A diákok társadalmi állásáról keveset tudunk bejegyzett adatok hiányában, a meglevő források a nemesség és az egyházi foglalkozású családok fiainak nagyobb számú jelenlétét igazolják.⁴³ Izgalmas viszont azt is megnézni, hogy milyen etnikai csoportokhoz tartoznak a magyarországi peregrinuosok a protestáns egyetemeken. Világosan látszik, hogy az evangélikus német egyetemeken a magyarországi német etnikum van jelen nagy számban, míg a református holland és svájci iskolákat inkább a magyar etnikumhoz tartozók látogatták jelentősebb számban.⁴⁴

A protestáns peregrinációnak a magyar protestáns értelmiség képzésében volt óriási szerepe. A 16. században a Wittenbergben tanult diákok a magyar protestáns értelmiség legfelső rétegét alkották, például teológusok, úgymint Szegedi Kis István, a Bibliát magyarra fordító Károli Gáspár, vagy a tudós,

⁴¹ Gömöri György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*. Budapest, 2005. 22.

⁴² Tar: *Magyarországi diákok német egyetemeken*, 31.; Bozzay – Ladányi: *Magyarországi diákok holland egyetemeken*, 22.; Hegyi: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken*, 19–20.; Gömöri: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken*, 22.

⁴³ Tar: *Magyarországi diákok német egyetemeken*, 33.; Bozzay – Ladányi: *Magyarországi diákok holland egyetemeken*, 23.; Hegyi: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken*, 22.

⁴⁴ Szögi: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken*, 19.; Tar: *Magyarországi diákok német egyetemeken*, 38.; Bozzay – Ladányi: *Magyarországi diákok holland egyetemeken*, 28.; Hegyi: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken*, 29., 33.

botanikus püspök Méliusz Juhász Péter.⁴⁵ A Debreceni Református Kollégium több tanára tanult protestáns egyetemeken. Hollandiában és Angliában iratkozott be a váradi kollégium, majd később a debreceni kollégium tanára, Martonfalvi György,⁴⁶ a bibliafordító, és az első rendszeres angol nyelvtan szerzője, a keleti nyelvek tudósa, Komáromi Csipkés György, a klasszikus irodalom és történelem tanára, későbbi püspök, Sinai Miklós, Svájcban és Hollandiában tanult többek között a matematikus Maróthi György, a természettudós Hatvani István, az orvos Weszprémi István is.⁴⁷ Sárospatakon lett tanár Kaposi Juhász Sámuel hollandiai és angliai peregrinációja után, aki hazatérve keleti nyelveket, földrajzot, sőt angol nyelvet is tanított.⁴⁸ Hollandiában, Angliában és német egyetemeken tanult Huszti Szabó István, aki Apafi Mihály feleségének, Bethlen Katának volt az orvosa, majd később Debrecen város főorvosa lett.⁴⁹ Holland egyetemeket látogatott és holland feleséggel tért haza Erdélybe a *Magyar Enciklopédia* szerzője, Apáczai Csere János.⁵⁰

A katolikus egyház a 16. század közepére korábbi intézményeinek nagy részét elvesztette, a paphiány következtében a még katolikus hiten maradt, kisebbségbe került lakosság szolgálatát sem tudta ellátni. Változás csak a 17. század elején indult meg, amikor a tridenti zsinat (1545–1563) határozatai nyomán Magyarországon is megindult a rekatolizáció, kezdetben még békés eszközökkel. A katolikus egyház is fontos eszközének tekintette az iskolaügyet, s a felekezetek között a 16–17. század fordulóján a szellemi, irodalmi és iskolai életet pezsdítő, izgalmas versengés kezdődött.

Az első katolikus egyetemalapítási kísérletre Erdélyben, Kolozsvárott került sor, ahol az 1570-es évekre a katolicizmus kisebbségbe szorult. A fejedelmi székből a lengyel trónra került Báthori István 1581-ben aláírta a kolozsvári jezsuita akadémia, az első újkori magyar katolikus egyetemi intézmény alapítólevelét. A filozófiai és teológiai tagozattal is rendelkező akadémia nyitott volt a nem katolikus vallásúak előtt is, diákjainak több mint fele protestáns volt. Báthori halála után a kolozsvári akadémia elvesztette legfontosabb pat-

⁴⁵ Szabó, András: Die Universität Wittenberg als zentraler Studienort im 16. Jahrhundert. In: Fata, Márta – Kurucz, Gyula – Schindling, Anton (Hg.): *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert.* Stuttgart, 2006. 63.

⁴⁶ Gömöri: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken*, 30.

⁴⁷ Tóth Béla: A Kollégium története a XVIII. században. In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története.* Budapest, 1988. 82.

⁴⁸ Gömöri: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken*, 34.

⁴⁹ Uo., 36.

⁵⁰ Szógi László: A magyar felsőoktatás kezdetei. *Természet Világa*, 127. évf. (1996) 2. sz. 76–77.

rónusát, és Erdély befolyásos protestáns vezetői úgy vélték, hogy az akadémia működése megbonthatja a felekezeti egyensúlyt, ezért az 1588-as erdélyi országgyűlés úgy döntött, hogy kiűzi a jezsuitákat a fejedelemség területéről. Az Erdélyből kiűzött jezsuiták Magyarország észak-nyugati részén telepedtek le, és 1616-ban visszatértek első magyar rendházuk székhelyére, Nagyszombatba. A jezsuiták magasrangú pártfogóra találtak Pázmány Péter esztergomi érsekben, a magyar ellenreformáció és a barokk irodalom egyik legkiválóbb képviselőjében, aki 1635-ben aláírta a nagyszombati jezsuita egyetem alapítólevelét. A mai budapesti egyetemek közül több is a Pázmány által alapított nagyszombati *universitas*ból fejlődött ki.

A reformáció és az ország három részre szakadása, az ezzel együtt állandósuló háborús helyzet miatt lényegesen visszaesett a katolikus egyetemeken tanult magyarországi diákok száma, ami különösen is a középkorban egyértelműen első számú célpontnak tekinthető Bécs esetében igaz. 1526-ig évente 31 új diák jelentkezett, míg 1526 és 1575 között csak évi 10, majd 1576 és 1625 között ez a szám tovább csökkent évente átlag négy magyarországi hallgatóra. Ez utóbbi időszak tekinthető a bécsi peregrináció mélypontjának. Jelentős növekedéssel a 17. század második évtizedétől kezdve számolhatunk, amely összefügg egyrészt a bécsi intézmény oktatási színvonalának emelkedésével, másrészt Pázmány Péter azon felismerésével, hogy a katolikus megújulás záloga a jól képzett papok számának növekedése. Ezt a célt szolgálta a nagyszombati egyetem alapítása, illetve ezt megelőzően Bécsben a Pázmáneum (papnevelő intézet) megszervezése. A következő évtizedekben bár vannak hullámlások a beiratkozások számát tekintve, mégis a 18. század végéig folyamatos emelkedés látható a bécsi létszámokban. A 18. században a Habsburg uralkodók a tudatos oktatáspolitiká részeként elkezdik a szakoktatás (katonai, képzőművészeti stb.) intézményeinek kiépítést, ahol szintén megfordultak magyarországi diákok.⁵¹

Tanintézet	Magyarországi diákok száma
Bécsi Egyetem	5625
Bécsújhelyi Terézianus Katonai Akadémia (1752–1789)	274
Bécsi Képzőművészeti Akadémia (1726–1789)	246
Bécsi Hadmérnöki Akadémia (1755–1789)	228
Bécsi Theresianum (1746–1784)	174
Összesen	6547

⁵¹ Kissné Bognár: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben*, 13–15.

A 16. században a Habsburg Birodalom felsőoktatását a főiskolák majdnem teljes hiánya jellemezte. A reformáció előtti egyetemek lezüllött állapotban voltak, melyek sem a diákokat, sem a tanárokat nem vonzották. Katolikus szempontból fordulatot a jezsuiták behívása jelentette az 1550-es években, akik kollégiumot alapítottak Bécsben, majd Prágában. A 17. század elejétől kezdve a birodalom területén egyetlen katolikus jellegű egyetem sem indult vagy működött a jezsuiták segítségével nélkül Salzburgot kivéve, amely a bencések irányítása alá tartozott. A táblázatból jól látható, hogy ezen kisebb birodalmi egyetemeken tanuló magyarországiak száma is igen jelentős, különösen Graz és Olmütz (Olomouc, ma Csehország) egyetemein.⁵²

Egyetem	Magyarországi hallgatók száma
Graz	1704
Olmütz (Olomouc)	674
Prága	191
Linz	117
Salzburg	63
Klagenfurt	53
Prága/Klementinum (jezsuita főiskola)	22
Innsbruck	10
Laibach	3
Összesen	2837

Katolikus szempontból, a beiratkozási számokat tekintve, kiemelkedőek még az itáliai egyetemek. Ahogy korábban már láttuk, az itáliai egyetemek a középkortól kezdve nagy szerepet játszottak a magyarországi diákok peregrinációjában. Mohács után az itáliai egyetemlátogatásokban is csökkenő tendencia figyelhető meg, de a 16. század közepétől a 18. század elejéig kisebb hullámzásokkal, de viszonylag egyenletes beiratkozási számok láthatóak, különösen is kiemelkedik a 16. század utolsó két évtizede. A 17. század végétől a hazai katolikus ifjúság már inkább a közelebbi egyetemeket, főleg Bécset kereste fel. Az Itáliában tanuló magyarországi diákok többsége a Collegium Germanicum-Hungaricumban tanult, akik közül többen hazatérve az egyházi hierarchiában a legmagasabb tisztségeket töltötték be, többen közülük a jezsuita rend tagjai lettek. A második leglátogatottabb a padovai egyetem, főleg

⁵² Varga: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom*, 9–13.

a 16. században – itt protestánsok (evangélikusok, unitáriusok) is tanultak – különösen az orvosi oktatásával emelkedett ki.⁵³

Egyetem	Magyarországi diákok száma
Róma Gregoriana Collegium Germanicum Hungaricum	505
Padova	210
Bologna	162
Róma	63
Siena	50
Pavia	9
Perugia	9
Egyéb	22
Összesen	1030

A diákok társadalmi állásáról a kora újkorból is kevés adatot tudunk. A Bécsben tanult hallgatók többsége nemesi származású volt, sőt a magyar katolikus főnemesség is szép számban képviseltette magát. A polgárság és a nem nemesi réteg száma viszont elenyésző.⁵⁴ Hasonló tényezők figyelhetők meg a Habsburg Birodalom kisebb egyetemlein és akadémiáin is, ahol a rendelkezésre álló adatokból a nemesség aránya majdnem 66%, és közel 20% a főnemesség részvétele is a peregrinációban, a polgárok és főleg a nem nemesek aránya itt sem számottevő.⁵⁵ Mind Bécsben, mind a Habsburg Birodalom kisebb egyetemlein a legtöbben a bölcsészetet választották, ezt követte a teológia, majd a jog, végül az orvosképzés. A magyar főnemesség gyermekei közül többen az akadémiai gimnáziumi tanulmányokat is már Bécsben vagy a Habsburg Birodalom valamelyik intézményében végezték, közülük nem is mindenki folytatta tanulmányait egyetemi szinten.⁵⁶ Bécsben különösen is jelentős a szakirányú felsőfokú képzés elindítása a 18. században, a képzőművészeti és hadtudományi tanulmányok vonzották a magyarországi diákokat, a Theresianum pedig a magyar főnemesség magas színvonalú oktatását biztosította.⁵⁷ Az itáliai peregrináció a magyar katolikus klérus képzését szolgálta, az itt tanultak közül többen ma-

⁵³ Szlavikovszky Beáta: *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken I. rész (1526–1918)*. Budapest, 2007. 10–14.

⁵⁴ Kissné Bognár: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben*, 25.

⁵⁵ Varga: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom*, 26–27.

⁵⁶ Kissné Bognár: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben*, 32., Varga: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom*, 22.

⁵⁷ Kissné Bognár: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben*, 33–35.

gas egyházi tisztségekbe jutottak. Ennek megfelelően a teológiai tanulmányok álltak az első, míg a bölcsészeti tanulmányok a második helyen, ezt követte az orvostudomány, főleg Padovában, majd a jogi tanulmányok iránti érdeklődés.⁵⁸ A katolikus bécsi és birodalmi felsőoktatásban találjuk a magyar főnemesség (Batthyány, Erdődy, Révay, Pálffy stb. családok) gyermekeit,⁵⁹ míg Itáliában a később egyházi karriert befutó esztergomi érsek, Oláh Miklós, az orvos-humanista Zsámboki János, az erdélyi szász humanista reformátor, Johannes Honterus, továbbá kiváló történetíróink, Istvánffy Miklós és Szamosközi István tanultak.⁶⁰

5. A peregrináció mérlege

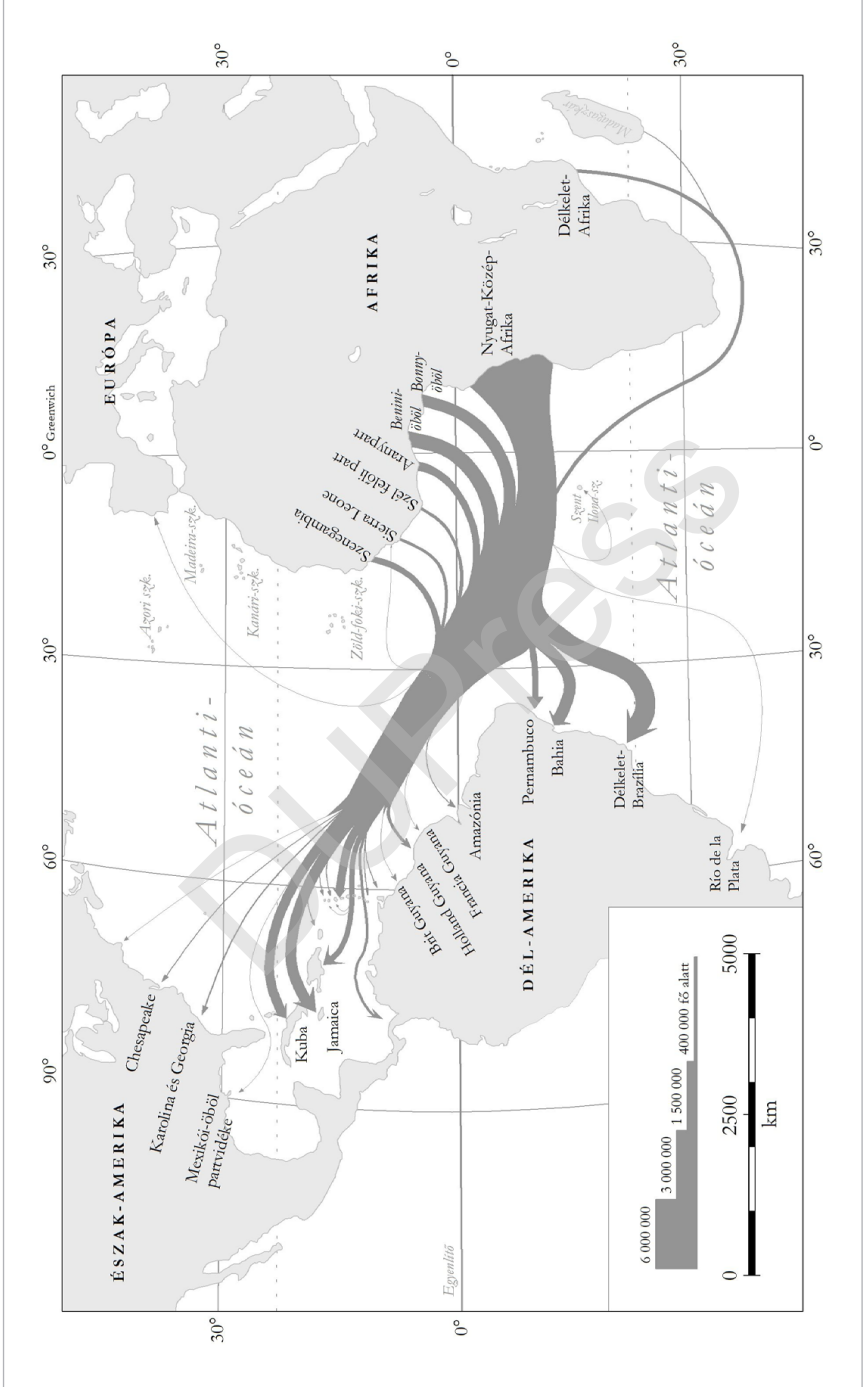
A középkori egyetemalapítási kísérletek ellenére a nagyszombati egyetem 1635-ös alapításáig nincsen stabil bázissal bíró egyetem a Magyar Királyság területén, így a külföldi tanulmányok nemcsak hasznosak, hanem egyenesen szükségesek is voltak a magyar értelmiség képzésében. Míg a középkorban az itáliai és francia egyetemeken fordul meg a legtöbb magyarországi hallgató, a reformáció elterjedése új irányt jelöl ki a diákok mozgásában. A kora újkori külföldi beiratkozások azt mutatják, hogy a külföldi tanulmányok iránti igény továbbra is megmaradt a magyarországi értelmiség körében, sőt a protestánsok számára az egyetlen lehetőség volt, hogy részei maradhassanak az európai szellemi vérkeringésnek. Ezért diákjaik német, holland és svájci intézményekben tanulnak. Közben a katolikusok száma is emelkedni kezd – és már nem csak Itáliában, hanem a Habsburg birodalom katolikus egyetemén is. A 18. század pedig elhossa a specializált szakképesítést adó oktatást, mely iránt ugyancsak igény mutatkozik a magyarországi diákság körében.

⁵⁸ Szlavikovszky: *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken*, 15–16.

⁵⁹ Varga: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom*, 27.

⁶⁰ Szlavikovszky: *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken*, 10.

DUPress

Atlanti térség

Az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelem a nagy számok tükrében – különös tekintettel az észak-amerikai brit gyarmatokra

Tanulmányomban azt mutatom be, hogy az utóbbi évtizedek kutatásainak eredményeképpen, a történészek milyen eredményekre jutottak az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelem alapvető mutatóit illetően. Az első és legfontosabb kérdés természetesen az, hogy összesen hány rabszolgát szállítottak el Afrikából, illetve, hogy hány érkezett meg az amerikai kontinensre?

Az akkor rendelkezésre álló forrásokra és részszámításokra alapozott első módszeres összegzésre Philip D. Curtin (1922–2009) tett kísérletet, akinek 1969-ben jelent meg a *The Atlantic Slave Trade: A Census* (Az atlanti rabszolga-kereskedelem összeírása) című könyve. Első lépésként az amerikai történész azt igyekezett feltárni, hogy a könyvének megírása idején közkézen forgó adatok milyen forrásokból származhattak, illetve milyen számításokon alapulhattak. Nagy meglepetéssel fedezte fel, hogy azok lényegében egy-egy 18., illetve 19. századi kiadványra mennek vissza. Curtin könyve megjelenése előtt Basil Davidson *Black Mother: The Years of the African Slave Trade* (Fekete anya: az afrikai rabszolga-kereskedelem évei) című, 1961-ben megjelent munkája volt a legújabb és legismertebb monográfia a témában. Davidson úgy vélte, hogy összesen 15 millió rabszolgát hurcoltak el Afrikából, s ezt inkább egy konzervatív becslésnek tartotta.¹ Hasonlóan befolyásos munka volt akkoriban Roland A. Oliver és J. D. Fage *A Short History of Africa* (Afrika rövid története) című könyve. Ez a szerzőpáros is úgy találta, hogy körülbelül 15 millió afrikait szállítottak Amerikába, s ők is úgy vélték, hogy ez inkább egy minimális adatnak tekinthető. Robert Rotberg, abból kiindulva, hogy az említett szerzők a 15 millió főt a becslés alsó határának vették, azt írta, hogy „legalább 25 millió rabszolgát” vittek el Afrikából. Daniel P. Mannix, a Malcolm Cowley segítségével írott,

¹ Curtin, Philip D.: *The Atlantic Slave Trade: A Census*. Madison, 1969.; Davidson, Basil: *Black Mother: The Years of the African Slave Trade*. Boston, 1961. 89.

eredetileg 1962-ben megjelent és magyar nyelven két kiadást is megért könyvében, a 17. századra vonatkozóan 2 750 000, a 18. század tekintetében pedig 7 millió elszállított rabszolgáról beszélt.² Philip Curtin szívós kutatómunkával kiderítette, hogy mindezen szerzők – közvetlenül vagy más történészek közvetítésével – Robert R. Kuczynski *Population Movements* (Népmozgások) című, 1936-ban napvilágot látott könyvéből merítették adataikat. A brit szerző munkájának 12. oldalán volt olvasható egy táblázat, amely „Az Amerikába érkezett rabszolgák általánosan elfogadott becsült számát” tartalmazta. E szerint a 1600 előtt 900 000, a 17. században 2 750 000, a 18. században 7 millió, a 19. században pedig 4 millió rabszolgát hurcoltak Afrikából az Újvilágba.³ Viszont Kuczynski sem saját számításokat végzett, hanem W. E. B. Du Bois-ra (1868–1963), a neves afroamerikai társadalomtudósra hivatkozott. Du Bois valóban a téma szakértőjének számított, hiszen az 1895-ben a Harvard Egyetemen megvédett doktori értekezésének témája az Egyesült Államokba irányuló afrikai rabszolga-kereskedelem megszüntetésének folyamata volt. Kuczynski azonban nem ebből, hanem egy laikus közönség előtt 1911-ben Londonban elmondott előadásából idézett.⁴ Ebben a beszédben Du Bois sem saját munkájára, hanem egy Edward E. Dunbar (1818–1871) nevű amerikai közíró 1860-ban, nem sokkal az amerikai polgárháború kirobbanása előtt napvilágot látott kiadványsorozatára hivatkozott, aki saját becslése alapján 13 887 500 főben állapította meg az 1500 és 1850 között Afrikából Amerikába érkezett rabszolgák számát. Viszont Dunbar és Du Bois adatai két helyen tértek el. Az előbbi az 1600 előtti időszakra vonatkozóan 887 500 rabszolgát említett, amit Du Bois 900 000 főre egészített ki. Az afroamerikai tudós Dunbar 19. századra vonatko-

² Oliver, Roland A. – Fage, J. D.: *A Short History of Africa*. London, 1962. 120.; Rotberg, Robert: *A Political History of Tropical Africa*. New York, 1965. 152.; Mannix, Daniel P. – Cowley, Malcolm: *Black Cargoes: A History of the Atlantic Slave Trade, 1518–1865*. New York, 1962. 32., 71.; Mannix, Daniel P. – Cowley, Malcolm: *Fekete elefántcsont: az atlanti rabszolga-kereskedelem története, 1518–1865*. Budapest, 1973., 1980.

³ Kuczynski, Robert R.: *Population Movements*. Oxford, 1936. 12.

⁴ Du Bois, William Edward Burghardt: *Suppression of the African Slave Trade in the United States of America: 1638–1871*. *Harvard Historical Studies*, 1. évf. (1896) 1. sz. 1–335.; Du Bois, W. E. B.: *The Negro Race in the United States of America*. In: Gustave Spiller (ed.): *Papers on Inter-Racial Problems Communicated to the First Universal Races Conference*. London, 1911. 349. Du Bois (1868–1963) kora egyik legnagyobb hatású afroamerikai értelmiségyje, társadalomtudósa volt. Az egyik alapító tagja volt a *National Association for the Advancement of Colored People* (Egyesület a Színes bőrű Emberek Haladásáért) nevű szervezetnek, amelyik a mai napig az egyik legnagyobb befolyással bíró afroamerikai egyesület. Ő volt az első afroamerikai, aki a Harvard Egyetemen doktori (PhD) fokozatot szerzett.

zó adatát (3 250 000) pedig 4 millióra módosította, valószínűleg azért, mert az előbbi szerző csak az 1850-ig terjedő időszakot vette számba. Vagyis az történt, hogy Dunbar, Du Bois által részben módosított adatait vette át Kuczynski, akire a második világháború utáni szerzők hivatkoztak. Az is nagyon érdekes, hogy már Dunbarnál ott szerepelt az a mondat, hogy „kerek számban kifejezve, mondjuk 14 millióban megadva, az amerikai néger rabszolga-behozatal e végösszege inkább alatta van a tényleges számnak, mintsem fölötte”. Mint láttuk, az összes későbbi szerző átvette azt a megállapítást, hogy ezek a számok inkább az alsó határt jelezhetik.⁵

Philip Curtinnek azonban azt is sikerült kiderítenie, hogy a Dunbartól kiinduló hagyomány mellett egy másik forrása is volt az atlanti rabszolga-kereskedelem nagyságára vonatkozó, az 1960-as években „forgalomban lévő” adatoknak. Reginald Coupland egy 1933-ban megjelent könyvében 20 millió elszállított rabszolgáról beszélt, s kiderült, hogy forrását egy 18. század végén megjelent munka, Bryan Edwardsnak a nyugat-indiai brit gyarmatok történetéről szóló könyve jelentette. Edwards a nyugat-indiai és a jamaicai adatok alapján úgy találta, hogy az 1700 és 1786 közötti időszakban 610 000 rabszolgát szállítottak a szigetre, ami az ebben a korszakban az összes amerikai brit gyarmatra hurcolt afrikai egyharmadát jelenthette. Ebből az adatból kiindulva úgy kalkulált, hogy 1680 és 1786 között 2 130 000 rabszolgát vihettek Afrikából az amerikai brit gyarmatokra, ami évente 20 095 afrikai behozatalát jelentette. Edwards úgy vélte, hogy ha ehhez a francia, a holland, a dán és a portugál kereskedelmet is hozzáadják, akkor ebben a korszakban évente 74 000 fekete afrikait, vagyis összesen 7 844 000 rabszolgát szállíthattak Amerikába. Ezekből az adatokból kerekedett ki aztán a későbbi szerzőknél a 20 milliós szám az egész rabszolga-kereskedelemre vonatkozóan, amit olyan nagy tekintélyű szerzők is átvettek, mint George Bancroft, Eric Williams vagy Frank Tannenbaum. Az utóbbi író a 20 milliós adathoz még azt is hozzátette, hogy még a legkonzervatívabb becslés sem felezné meg ezt a számot. Ez a két „hagyomány” aztán

⁵ Du Bois: *The Negro Race*, 349.; Dunbar, Edward E.: *History of the Rise and Decline of Commercial Slavery in America, with Reference to the Future of Mexico*. In: Uó: *The Mexican Papers*, 1. köt. New York, 1860. 269–270.

David Brion Davis nagy hatású monográfiájában találkozott össze, aki „legalább 15 millió” elhurcolt rabszolgáról beszélt.⁶

Ugyanakkor Philip Curtin arra is felhívta a figyelmet, hogy azért az előbbiekhöz képest mértéktartóbb becslések is napvilágot láttak. Ilyen volt például Pierre Chaunu, aki Brazília részesezését a teljes kereskedelemről 40% körülire tette, ami szerinte azt jelentette, hogy összesen 8 millió rabszolgát szállíthatnak oda. Mindkét adat jóval alatta volt a korban elterjedt számoknak. Donald Wiedner, aki az 1860-as népszámlálási adatokból próbált meg visszafelé érvényes következtetéseket levonni, egyenesen mintha a másik végletbe esett volna, mivel szerinte a teljes Amerikába érkezett rabszolgánépesség 3,5–5,5 millió fő lehetett. Végül Noel Deerr a teljes számot 11 970 000 főre tette, ami az idézett adatokhoz képest jóval közelebb állt a Curtin által majd megállapított számokhoz.⁷

Ilyen előzmények után vágott bele Philip Curtin abba a vállalkozásba, hogy minden addiginál pontosabb és hitelesebb becslést tudjon adni a kora újkori atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelem összforgalmáról. Azért csak becslést, mivel a teljes és pontos számot sohasem fogjuk megtudni abból az egyszerű okból kifolyólag, hogy sok új adatai nem maradtak ránk vagy hiányosak. Curtin munkája mégis nagy jelentőséggel bírt azért, mert az addig elvégzett rész kutatások összegzésére vállalkozott egy olyan pillanatban, amikor a számítógépek alkalmazása következtében, olyan kvantitatív technikák váltak hozzáférhetőkké a történészek számára, amelyek a korábbi generációknak nem álltak rendelkezésére. Ez azt jelenti, hogy a számítógépek segítségével és matematikai statisztikai módszerek alkalmazásával olyan nagy tömegű adatbázisok elemzésére nyílt lehetőség, amit a korábbi generációk történészei csak sokkal hosszadalmasabb és fáradtságosabb munkával tudtak megtenni. Az amerikai

⁶ Coupland, Reginald: *The British Anti-Slavery Movement*. London, 1964. 21. (eredeti megjelenése: 1933); Edwards, Bryan: *The History, Civil and Commercial of the British Colonies in the West Indies in Two Volumes*. 2. köt. London, 1792. 52.; Bancroft, George: *The History of the United States of America*. 2. köt. New York, 1890. 277.; Williams, Eric: The Golden Age of the Slave System in Britain. *The Journal of Negro History*, 25. évf. (1940) 1. sz. 60–106.; Tannenbaum, Frank: *Slave and Citizen: The Negro in the Americas*. New York, 1946. 29–32.; Davis, David Brion: *The Problem of Slavery in Western Culture*. Ithaca, 1966. 9. George Bancroft (1800–1891) a XIX. század legnagyobb hatású amerikai történétírója volt, akit az „Amerikai Történetírás Atyjának” is szokás nevezni. Munkásságára magyarul lásd: Lévai Csaba: *A republikánizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszméletörténeti háttéréről*. Budapest, 2003. 33–51.

⁷ Chaunu adatait idézi: Curtin: *The Atlantic Slave Trade*, 11–12.; Wiedner, Donald: *History of Africa South of the Sahara*. New York, 1962. 67.; Deerr, Noel: *The History of Sugar*. 2. köt. London, 1949–1950. 259–288.

történész eredményei egyértelműen arra utaltak, hogy a korábbi 14–20 milliós becslések túlzók voltak. Curtin úgy találta, hogy 1451 és 1870 között, 9 735 000 afrikait hurcoltak el otthonából, s ebből 9 566 100 fő érkezett meg Európába vagy Amerikába. Mindehhez azt is hozzátette, hogy „rendkívül valószínűtlen, hogy a végső összegzett adat kevesebb mint 8 millió és több mint 10,5 millió lenne”.⁸

Curtin nem kívánt „végleges” megoldást nyújtani, hiszen a források hiányosságával, illetve még fel nem tárt voltával maga is teljességgel tisztában volt. Mint könyve előszavában megfogalmazta, könyve „egy olyan kiindulópont, amit az új kutatások által produkált, még kifinomultabb számítási módszerekkel elért keményebb adatok idővel módosítani fognak. Akkor fog céljának megfelelni, ha másokat arra ösztökél, hogy módosítsák és kiegészítsék az eredményeit”.⁹

Ez az „ösztokelés” nagyon jól sikerült, mert az 1970-es években rendkívül élénk vita bontakozott ki a kérdésről a szakemberek körében, ami nagymértékben az említett új kvantitatív módszerek elterjedésének volt köszönhető. A vita első fázisát az jellemezte, hogy egy-egy részterület művelői vonták kétségbe Curtin szakterületükre vonatkozó adatait, s a fő tendencia az volt, hogy túlságosan alacsonynak tartották az amerikai történész számait. Az egyik első kritikát Leslie B. Rout fogalmazta meg, aki szerint a rabszolga-kereskedelemben a 16. században fontos szerepet játszó spanyol kereskedelem keretében 1,5–1,6 millió rabszolgát szállíthattak Amerikába a Curtin által megadott 925 000 helyett. Hozzá csatlakozott Henriqueta Vila Vilar, aki a mexikói Veracruzon és a kolumbiai Cartagenán át Spanyol-Amerikába érkezett rabszolgák számát találta 135 000-rel magasabbnak a Curtin könyvében találhatóénál.¹⁰ Roger Anstey a 18. század második felére vonatkozóan vélte úgy, hogy az akkori forgalom az ő számításai szerint 10,3%-kal magasabb volt annál, mint amire Curtin jutott. David Eltis a 19. századi forgalommal kapcsolatban vetette fel, hogy az 1821 és 1843 közötti időszakban 30%-kal több rabszolgát szállítottak el Afrikából annál, mint amit Curtin megállapított. Robert Stein pedig a 18. századi – 1713 és 1793 közötti – francia rabszolga-kereskedelemmel kapcsolatban jutott arra

⁸ Curtin: *The Atlantic Slave Trade*, 87., 268. Érdekes, hogy a könyve 87. oldalán található táblázatban az Amerikába hurcolt rabszolgák számát 9 566 000 főben, a 77. táblázatban (268. oldal) pedig 9 566 100 főben határozta meg, s nem indokolta a 100 fős eltérést.

⁹ Curtin: *The Atlantic Slave Trade*, xviii.

¹⁰ Rout, Leslie B.: *The African Experience in Spanish America: 1502 to the Present Day*. Cambridge, 1973. 65.; Vila Vilar, Henriqueta: The Large-Scale Introduction of Africans into Veracruz and Cartagena. In: Rubin, V. – Tuden A. (eds.): *Comparative Perspectives on Slavery in New World Plantation Societies*. New York, 1977. 267–280.

a következtetésre, hogy Curtin 21,4%-kal alacsonyabbnak becsülte ezt a forgalmat az általa kalkulált adatoknál.¹¹

Az igazi frontális támadást azonban Joseph E. Inikori indította Curtin eredményei ellen. Mint Paul E. Lovejoy megállapította, az említett módosítások „egy kutatót, J. E. Inikorit, arra vezették, hogy Curtin egész felmérésének érvényességét elvesse”. Inikori arra a következtetésre jutott, hogy főleg a spanyol, a portugál és a francia rabszolgakereskedők által bonyolított forgalom nagyobb volt annál, mint amit Curtin megállapított, s ezért a teljes forgalom adatait is felfelé kell módosítani. Inikori, mindezek alapján 4 400 000 főt adott hozzá Curtin adataihoz és arra a következtetésre jutott, hogy körülbelül 15 400 000 rabszolgát vittek ki Afrikából, Amerikába és Európába pedig 13 392 000 érkeztetett meg.¹²

Inikori éles bírálata válaszreakciókat váltott ki a megbírált történészekből, ami a *The Journal of African History* szerkesztőit arra ösztökölte, hogy a folyóirat 1976. évi 4. számában vitafórumot szenteljenek a témának. Az ebben részt vevő felek (Roger Anstey, Philip Curtin és J. E. Inikori) lényegében kitarítottak korábban kifejtett álláspontjaik mellett. A vitát az 1980-as évek elején összegző Paul E. Lovejoy egyértelműen Inikori túlzott kritikája ellen foglalt állást, mivel úgy vélte, hogy az jelentős módszertani hibákat is elkövetett: „A statisztikák ilyesfajta manipulálása nem elfogadható. Inikori alapvető hibát vét azzal, hogy anélkül kever össze különböző adatcsoportokat, hogy figyelembe vennie az ilyesfajta összekeverésből adódó duplikációkat”.¹³ Az 1980-as évek elején James Rawley készített monográfiát az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelemtől, s az említett „revíziók” hatására ő is úgy vélte, hogy a Curtin által megállapított 9 566 100 fő helyet több, 11 345 000 rabszolga érkezett Afrikából

¹¹ Anstey, Roger: The Volume and the Profitability of the Slave Trade, 1751–1807. In: Engermann, Stanley L. – Genovese, Eugene (eds.): *Race and Slavery in the Western Hemisphere: Quantitative Studies*. Princeton, 1975. 12.; Eltis, David: The Export of Slaves from Africa, 1821–1843. *The Journal of Economic History*, 37. évf. (1977) 2. sz. 410–415.; Stein, Robert: Measuring the French Slave Trade, 1713–1792/93. *The Journal of African History*, 19. évf. (1978) 4. sz. 515–521.

¹² Lovejoy, Paul E.: The Volume of the Atlantic Slave Trade: A Synthesis. *The Journal of African History*, 23. évf. (1982) 4. sz. 473.; Inikori, J. E.: Measuring the Atlantic Slave Trade: An Assessment of Curtin and Anstey. *The Journal of African History*, 17. évf. (1976) 2. sz. 223.; Inikori, J. E.: *Forced Migration: The Impact of the Export Slave Trade on African Societies*. London, 1981. 20.

¹³ Curtin, Philip D.: *Measuring the Atlantic Slave Trade Once Again*. Anstey, Roger: *The British Slave Trade 1751–1807: a comment*; Inikori, J. E.: Measuring the Atlantic Slave Trade: a rejoinder. *The Journal of African History*, 17. évf. (1976) 4. sz. 595–605., 606–607., 607–627.; Lovejoy: The Volume of the Atlantic Slave Trade, 476.

Amerikába. Az addig „felgyülemlett” vitairodalom összegzése alapján Paul E. Lovejoy 1982-ben úgy találta, hogy Afrikából 11 642 000 fekete afrikait hurcoltak el, akik közül 9 778 500 érkezhetett Amerikába. Vagyis Lovejoy lényegében megerősítette Curtin eredményeit, s túlzónak találta kritikussai – különösen Inikori – számításait.¹⁴

Lovejoy az 1980-as évek végén tért vissza az újabb szakirodalom összegzésének kérdéséhez, s úgy találta, hogy a francia, a brit és a portugál rabszolga-kereskedelem vonatkozásában is történtek olyan új kutatások, amik az eddigi adatok módosításának irányába mutattak, főleg a 18. század tekintetében. Ezek alapján Lovejoy úgy kalkulált, hogy „11 863 000 rabszolgát hajóztak át az Atlanti-óceánon, amit a középső átkelés alatti halálozások 10-20%-kal csökkenthettek, ami azt jelenti, hogy 9,6–10,8 millió rabszolgát importáltak Amerikába”.¹⁵

Lényegében Lovejoy adatát vette át Robert W. Fogel, amikor 1989-ben 9 873 000 főben állapította meg az Afrikából elhurcolt rabszolgák számát, s úgy találta, hogy ebből mindössze 148 900 jutott Európába. Hasonlóan fogalmazott a holland rabszolga-kereskedelmet feldolgozó monográfiájában Johannes M. Postma: „Lovejoy adatösszefoglalása szerint a Nyugaton (tudniillik Amerikában – L. Cs.) partot ért rabszolgák száma majdnem 9,8 millió volt, s a középső átkelés közbeni veszteségeket figyelembe véve, 11 és 12 millió között lehetnek azok, akiket Afrikából elszállítottak.” Az 1990-es években konszenzus látszott kialakulni akörül, hogy az Afrikából elszállított rabszolgák száma 10–12 millió fő lehetett. Így például Donald Wright, az először 1990-ben megjelent könyvében 11,5 millió főt tartotta elfogadhatónak, s szerinte ebből majdnem 10 millió rabszolga érkezett meg az Újvilágba. Sylvia R. Frey valamivel pontosabban, 11 698 000 lélekben határozta meg az afrikai otthonuktól elszakítottak összes számát, míg az egyesült államokbeli rabszolgaság történetét feldolgozó egyik összefoglalás szerzője, Peter Kolchin, 10–11 millió fekete afrikaiban állapította meg azt. Ebbe a sorba illeszkedik a dán rabszolga-kereskedelem szakértőjeként

¹⁴ Rawley, James: *The Transatlantic Slave Trade: A History*. New York, 1981. 428.; Lovejoy: *The Volume of the Atlantic Slave Trade*, 476.

¹⁵ Mettas, Jean: *Répertoire des Expéditions Négrières Françaises au XVIIIe Siècle. Vol. 1, Nantes*. Paris, 1978.; Richardson, David: *Slave Exports from West and West-Central Africa, 1700–1810: New Estimates of Volume and Distribution. The Journal of African History*, 30. évf. (1989) 1. sz. 1–22.; Lovejoy, Paul E: *The Impact of the Atlantic Slave Trade on Africa: A Review of the Literature. The Journal of African History*, 30. évf. (1989) 3. sz. 368.

ismert Per Hernæs számítása is, aki szerint 10 869 594 afrikai rabszolga érkezett Amerikába¹⁶

Az 1990-es évek végére a kvantitatív technikák és a számítógép történettudományi alkalmazásának elterjedése felvetette annak lehetőségét, hogy egységes adatbázisba gyűjtsék össze a fellelhető forrásokat. A három kontinensen elhelyezkedő tucatnyi ország archívumait érintő, majd tíz évig tartó anyaggyűjtés eredményeit 1999-ben hozták nyilvánosságra CD-ROM formájában, s erre alapultak David Eltis 2000-ben napvilágot látott könyvének számai is. Az adatbázis publikálásának fontosságát jól mutatja, hogy az új eredmények értelmezésének különszámot szentelt a *The William and Mary Quarterly*, a korai amerikai történelemmel foglalkozó legrangosabb egyesült államokbeli történettudományi folyóirat.¹⁷

Az adatbázis adatait közzététele óta folyamatosan bővítik. A 2018 tavaszán elérhető adatok szerint, az 1514 és 1866 közötti időszakban, összesen 10 569 658 rabszolgát hajóztak be Afrikában, s közülük 9 118 115 érkezett meg valamilyen Afrikán kívüli célterületre, döntően Amerikába. Az első adat 34 087, az utóbbi pedig 33 773 út adatait tartalmazta. A behajózott, illetve a megérkezett rabszolgák száma közötti különbség az átkelés során tapasztalható „veszteségből” adódik, ami kétféle módon „keletkezett”. Amint azt a be-, illetve kihajózott rabszolgák adatainak megállapításakor figyelembe vehető utak közötti különbség is mutatja, voltak hajók, amelyek elsüllyedtek az átkelés közben, illetve a sikeresen Amerikába érkezett hajókon szállított rabszolgák egy része is meghalt az átkelés során. Az egész korszakra és a teljes forgalom-

¹⁶ Fogel, Robert W.: *Without Consent or Contract: The Rise and Fall of American Slavery*. New York, 1989.; Potsma, Johannes M.: *The Dutch in the Atlantic Slave Trade 1600–1815*. Cambridge, 1990. 5.; Wright, Donald R.: *African Americans in the Colonial Era. From African Origins Through the American Revolution*. Arlington Heights, Illinois, 1990. 17. Érdekes, hogy Wright 2000-ben, könyve erősen javított második kiadásában is ezeket a számokat tette közzé, pedig akkor már rendelkezésére állhattak az alább ismertetendő adatbázis számai. Wright, Donald R.: *African Americans in the Colonial Era. From African Origins Through the American Revolution*. Wheeling, Illinois, 2000. 21.; Frey, Sylvia R.: *Slavery and Anti-Slavery*. In: Greene, Jack P. – Pole, J. R. (eds.): *The Blackwell Encyclopedia of the American Revolution*. Cambridge, Massachusetts, 1994. 381.; Kolchin, Peter: *American Slavery 1619–1877*. New York, 1993. 22.; Hernæs, Per O.: *Slaves, Danes, and the African Coast Society: The Danish Slave Trade from West Africa and Afro-Danish Relations on the Eighteenth Century Gold Coast*. Trondheim, 1995. 141–171.

¹⁷ Eltis, David – Behrendt, Stephen D. – Richardson, David – Klein, Herbert S. (eds.): *The Trans-Atlantic Slave Trade: A Database on CD-ROM*. Cambridge, 1999.; Eltis, David: *The Rise of African Slavery in the Americas. The William and Mary Quarterly*, 58. évf. (2001) 1. szám. 17–46.

ra vetített átlagos halandósági veszteség 12,1%-nak mutatkozott, a középső átkelés átlagos időtartama pedig 60,4 nap volt. Ezek a számok nagyjából megfelelnek az 1990-es évekre elfogadott becsléseknek, vagy talán némileg alatta vannak azoknak.¹⁸

Az adatbázis külön táblázatokban tartalmazza az Afrikában behajózott, illetve az Amerikában kihajózott rabszolgák adatait. Mivel az amerikai rabszolgatartó rendszer kialakulása szempontjából ennek van igazán jelentősége, csak az utóbbi adatsort elemzem. Ami az egyes nemzetek részesedését illeti, egyértelműen megállapítható, hogy összességében a portugál és brazil hajók vitték a prímét, mivel összesen több mint ötmillió (5 099 816) rabszolgát szállítottak az Újvilágba, ami az összes forgalom majdnem felét, 47,65%-át jelentette. A portugálul beszélő kereskedők az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelem egész időszakában kiemelkedő szerepet játszottak. Adataik a 18. század közepéig egyértelműen emelkedő tendenciát mutattak. Ekkor egy átmeneti stagnálás következett, amit a 19. század elejétől egy minden addiginál nagyobb fellendülés követett, ami egészen a század közepéig tartott. A második helyet a brit kereskedők szerezték meg, akik 2 733 324 rabszolgát vittek Amerikába, s ezzel az összforgalomból nagyjából 25,5%-os részesedést értek el. A brit forgalom a szerény kezdetek után a 17. század második felétől lendült fel igazán, s csúcspontját az 1751 és 1775 közötti 25 évben érte el. Ezt követően visszaesés következett be, ami a brit rabszolga-kereskedelem betiltása (1809) után nullára csökkent. A franciák részesedése is nagyon jelentős volt, hiszen az általuk az Újvilágba hurcolt 1 164 968 rabszolga a teljes forgalom körülbelül 10,8%-át képviselte. A francia hajók a 17. század közepétől kezdtek intenzívebben bekapcsolódni az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelembé, s az 1776 és 1800 közötti negyedszázadban vitték a legtöbb rabszolgát Amerikába. Ezt követően visszaesés következett be, de ez a forgalom csak a 19. század második felére szűnt meg. Egymillió alatt maradt a spanyol, illetve a spanyol gyarmati hajók által elszállított rabszolgák száma (884 924), ami nagyjából 8,2%-os részesedést eredményezett. Ezt a forgalmat két nagy fellendülési hullám jellemezte. Egyrészt a spanyol hajók szerepe a kereskedelem korai időszakában volt fontos, amikor is a csúcspontot a 17. század első 25 éve jelentette. Az ezt követő visszaesés során ez a forgalom a 18. század elejére nullára esett vissza, ami azzal állott összefüggésben, hogy ekkor a spanyol gyarmatok rabszolgával való ellátásának

¹⁸ <http://slavevoyages.org/voyage/search> (letöltés: 2018. április 10.) Megjegyzendő, hogy az eredeti, 1999-es adatbázis még csak 27 233 utat tartalmazott és csak az 1527 és 1866 közötti időszakra vonatkozóan.

monopóliuma – az ún. *asiento* – külföldi kereskedők kezébe került. Ezt a hullámvölgyvet viszont, a 19. század elejétől egy, a korábbi jóval meghaladó fellendülés követte, ami egyértelműen a kubai cukornádtermelés felemelkedésével volt összefüggésben. A 17. század középső harmadától a 18. század középső harmadáig a hollandok is fontos szerepet játszottak az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelemben. Ők összesen 475 240 rabszolgát szállítottak az Újvilágba, ami az Amerikába érkezett rabszolga körülbelül 4,4%-át jelentette. Ennél is kisebb részesedést képviseltek az észak-amerikai brit gyarmatokhoz, majd az Amerikai Egyesült Államokhoz tartozó hajók. Ezek fedélzetén 252 652 rabszolga érkezett Amerikába, ami a teljes forgalom nagyjából 2,3%-át képviselte. Ebben a tekintetben is két nagy fellendülést lehetett megfigyelni. Az első az 1676 és az 1775 közötti száz esztendőben következett be, amit az amerikai forradalom miatt egy kisebb visszaesés követett. A 19. század elején (1801–1825) viszont több rabszolgát szállítottak az amerikai rabszolga-kereskedő hajók (89 990) az amerikai kontinensre, mint bármely ezt megelőző negyedszázad során. E forgalom túlnyomó része az Egyesült Államokba irányuló rabszolga-behozatal betiltása (1808) előtti időszakra esett. Végezetül a sort az a kategória zárta, amelybe a dán, illetve más, a Balti-tenger térségében található országok hajóit (svéd, német államok) sorolták a kutatók. Ez a forgalom egy 17. század végi fellendülés után a 18. század utolsó negyedszázadában élte virágkorát. Ezek a hajók összesen 91 733 fekete afrikait vittek Amerikába, ami az összes elszállított rabszolga 0,8%-át jelentette. Ezek a rabszolgák főleg a karibi térségben található dán gyarmatokra (St. Thomas, St. John és St. Croix szigete) kerültek.¹⁹

Az egyes országok részesedése az 1514 és 1866 közötti az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelem keretében Afrikából elszállított rabszolgák vonatkozásában

Portugália és Brazília	47,65%
Anglia/Nagy-Britannia	25,5%
Franciaország	10,8%
Spanyolország	8,2%
Hollandia	4,4%
Észak-Amerikai Brit gyarmatok/USA	2,3%
Egyéb (dán, német, svéd)	0,8%
Összesen	99,65%

Megjegyzés: Az összesített adatok tekintetében a 100%-tól való eltérés a százalékos részadatok kerekítéséből adódik.

¹⁹ <http://slavevoyages.org/assessment/estimates> (letöltés: 2018. április 10.)

Ami a rabszolgák afrikai származási régióit illeti, azok jelentősége korszakonként is változott. A rabszolga-kereskedelem első nagy fellendülése a 16. század végétől elsősorban Nyugat-Közép-Afrikát érintette. A Karib-tengeri cukortermelés felfutását követően, a 17. század végére a Benin-öböl környéke került előtérbe. A 18. század elején az Aranypart, 1725 után a Biafra-öböl, 1750-et követően pedig Szenegambia, Sierra Leone, valamint a Szélfelőli part jelentősége nőtt meg. A sort Délkelet-Afrika zárta, ahonnan a 18. század végétől, a brazíliai kávé- és cukornádtermelés fellendülését követően szállítottak el egyre több rabszolgát. Az egyes afrikai régiók részesedését illetően, az 1501 és 1866 közötti időszakban az Amerikába érkezett rabszolgák 46,3%-a Közép-Nyugat-Afrikából származott. Ez nem meglepő, hiszen a legtöbb rabszolgát a portugál kereskedők szállították az Újvilágba, akiknek ez volt az elsődleges „merítési bázisa”. Jelentősen lemaradva, a második és a harmadik helyre a Benin-öböl, illetve a Biafra-öböl régiója került, 16,1, illetve 12,3%-os részesedéssel. Valamivel 10% alatt maradt az Aranypart (9,6%), míg a többi régió ezektől meglehetősen elmaradva végzett. Az Amerikába érkezett rabszolgák 5,7%-a származott Szenegambiából, illetve az afrikai partok mentén elhelyezkedő szigetekről, amit Délkelet-Afrika (4%), Sierra Leone (3,1%) és a Szélfelőli-part követett (2,7%).²⁰

Az egyes afrikai régiók részesedése az 1514 és 1866 közötti az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelem keretében Afrikából elszállított rabszolgák vonatkozásában

Közép-Nyugat-Afrika	46,3%
Benin-öböl	16,1%
Biafra-öböl	12,3%
Aranypart	9,6%
Szenegambia	5,7%
Délkelet-Afrika	4%
Sierra Leone	3,1%
Szélfelőli part	2,7%
Összesen	99,8%

Megjegyzés: Az összesített adatok tekintetében a 100%-tól való eltérés a százalékos részadatok kerekítéséből adódik.

²⁰ <http://slavevoyages.org/assessment/estimates> (letöltés: 2018. április 10.)

Azt is érdekes megvizsgálni, hogy az egyes Afrikán kívüli földrajzi régiókba milyen arányban érkeztek a rabszolgák. Az ebből a szempontból releváns statisztikák szerint az 1514 és 1866 közötti időszakban összesen 9 918 211 rabszolga érkezett meg Afrikából valamilyen Afrikán kívüli célterületre, zömmel Amerikába. Kezdjük rögtön a kivételekkel. Főleg a kereskedelem korai időszakában Európába is szállítottak fekete afrikai rabszolgákat. Ezek aránya azonban elenyésző volt és az 1%-ot sem érte el (0,09%). Kevésbé ismert, hogy az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelem keretében az egyes afrikai régiók közötti kereskedelem is zajlott, ami a teljes forgalom 1,6%-át képviselte, s körülbelül ennyit (1,8%) tett ki az Afrikán és Amerikán kívüli egyéb területek (például az Indiai-óceánban fekvő szigetek) részesedése. A nagy amerikai régiókat tekintve, az első helyre a karibi térség került, hiszen az Afrikából elhurcolt rabszolgák valamivel több mint 50%-át (50,54%) ide vitték. A második helyen Brazília állt, ahová a rabszolgák 35,7%-át szállították. Az utóbbi két adat értékelésekor azonban feltétlenül figyelembe kell venni azt, hogy politikai fennhatóság szempontjából a karibi térség nem volt egységes, hiszen itt spanyol, brit, francia, holland, dán – és egy ideig – svéd gyarmatok is megtalálhatók voltak. Ha tehát azt a szempontot is figyelembe vesszük, hogy melyik volt az az amerikai terület, amelyik politikai szempontból egyetlen európai ország fennhatósága alatt állt és ahová a legtöbb rabszolga érkezett, akkor Braziliát illeti meg az első hely. Ezekhez a nagy régiókhöz képest a többi amerikai célterület sokkal jelentéktelenebb szerepet játszott, hiszen a karibi térségen kívüli Spanyol-Amerikába már csak a rabszolgák 6,5%-a került. Még kisebb volt a szárazföldi észak-amerikai területek részesedése. Ide csak 361 424 afrikai rabszolga érkezett, akik a teljes forgalomnak csak 3,6%-át jelentették.²¹

Az egyes földrajzi régiók részesedése az 1514 és 1866 közötti az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelem keretében Afrikából elszállított rabszolgák célterületei vonatkozásában

A Karib-tenger térsége	50,54%
Brazília	35,7%
Spanyol-Amerika	6,5%
Észak-Amerika	3,6%
Afrika más területei	1,6%
Európa	0,09%

²¹ <http://slavevoyages.org/voyage/search> (letöltés: 2018. április 11.)

Nem Afrika, nem Európa és nem Amerika	1,8%
Összesen	99,83%

Megjegyzés: Az összesített adatok tekintetében a 100%-tól való eltérés a százalékos részadatok kerekítéséből adódik.

Világos, hogy az észak-amerikai szárazföldi területek közvetlen részesedése az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelemből elenyésző volt. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy ezek az adatok csak az Afrikából közvetlenül az észak-amerikai szárazföldre szállított rabszolgákat tartalmazzák. Mivel Észak-Amerika földrajzilag távolabb fektett az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelem „fő sodrától”, s mivel kisebb felvevőpiaccal is rendelkezett, ide csak nagyobb költséggel lehetett közvetlenül Afrikából rabszolgákat szállítani. Az atlanti-óceáni forgalomban használatos nagyobb hajók gyakran olyan sok rabszolgát szállítottak, hogy Észak-Amerikában a szállítmányt csak lassabban tudták értékesíteni, ami szintén a költségek növekedése irányába hatott. Ha mindez így volt, akkor felmerül a kérdés, hogy miért érte meg egyáltalán rabszolgákat szállítani ide közvetlenül Afrikából? A válasz erre a kérdésre az, hogy éppen az említett okok – a kisebb verseny és a kisebb kínálat – miatt itt jobb áron lehetett eladni az „élő szállítmányokat”. A fenti tényezők összességében mégis abba az irányba mutattak, hogy Észak-Amerikába ritkábban érkeztek közvetlenül Afrikából rabszolga-szállítmányok. Az itteni sajátos igények kielégítésére az a gyakorlat alakult ki, hogy a karibi térségben kisebb egységekben megvásárolt rabszolgákat értékesítettek az itteni piacon, akik viszont az adatbázisban a Nyugat-Indiákra szállított rabszolgákként jelentek meg. Gregory O’Malley szerint 1619 és 1810 között összesen 71 654 rabszolgát szállíthattak a nyugat-indiai szigetekről az észak-amerikai gyarmatokra. Ez azt jelenti, hogy nagyjából minden hatodik rabszolga (15,8%) érkezhett onnan.²²

A kérdés az, hogy soknak vagy kevésnek tekinthető-e az Észak-Amerikába érkezett 361 424 rabszolga, illetve a térség 3,6%-os részesedése az 1514 és 1866 között összforgalomból? Amennyiben a korszak *egészét* tekintjük, akkor valóban úgy tűnik, hogy a régió csekély szerepet játszott az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelemben, hiszen például az aprócska Barbadosra is több rabszolgát (371 381) szállítottak, mint ide. Jamaicára vagy a 18. századi Francia Birodalom ékkövének számító Saint-Domingue-ra nagyságrendekkel több rabszolgát

²² O’Malley, Gregory E.: Beyond the Middle Passage: Slave Migration from the Caribbean to North America, 1619–1807. *The William and Mary Quarterly*, 66. évf. (2009) 1. sz. 166. Lásd még: O’Malley, Gregory E.: *Final Passages: The Intercolonial Slave Trade of British America, 1619–1807*. Chapel Hill, 2014.

(929 383, illetve 691 926) hurcoltak, mint Észak-Amerikába, Brazíliának pedig két olyan régiója is volt (Bahia, Délkelet-Brazília), ahová egymilliónál is több afrikai rabszolga (1 214 290, illetve 1 389 117) érkezett. De Kubát is említhetném, ahová – főleg a 19. században – 728 809 rabszolgát szállítottak.²³

Ugyanakkor túlzottan lebecsülni sem érdemes ezeket a számokat. Az észak-amerikai szárazföldi angol gyarmatokra ugyanis csak 1651 után érkeztek közvetlenül Afrikából az első rabszolgák, s a forgalom csak a 18. század elejétől kezdett igazán fellendülni. A teljes észak-amerikai kereskedelem tekintetében az első csúcspontot az 1751 és 1775 közötti negyedszázad jelentette, amikor 103 097 rabszolgát importáltak a régióba közvetlenül Afrikából. Az ezt követő huszonöt évben jelentős visszaesés következett be, hiszen ekkor csak 20 467 fekete afrikait szállítottak Észak-Amerikába. Az 1801 és 1808 közötti időszakban azonban újabb viszonylagos fellendülés volt megfigyelhető, hiszen ekkor újabb 53 835 rabszolga érkezett a régióba. Ennek a hullámnak részben politikai, részben pedig gazdasági-társadalmi okai voltak. A visszaesésben nyilván szerepet játszottak az amerikai forradalom eseményei, hiszen korábban főleg brit kereskedők látták el rabszolgákkal az észak-amerikai piacot, amire most a két fél megromlott viszonya majd a háború miatt kevésbé volt lehetőség. Ugyanakkor az is megfigyelhető volt, hogy az akkor legnagyobb rabszolganépességgel rendelkező észak-amerikai régióban, a Chesapeake-öböl körzetében (Maryland, Virginia) válságba jutott a dohánytermesztő gazdálkodás, amiben a legtöbb rabszolgát alkalmazták, s ebből következően nem volt igény újabb szállítmányokra. Ráadásul ekkorra az itteni rabszolga népesség növekedésének fő forrását már nem az import, hanem a természetes szaporodás jelentette. Az afrikai behozatal csúcspontja Marylandben és Virginiában az 1726 és 1750 közötti negyedszázadra esett, amikor ezek a gyarmatok 8183, illetve 35 989 rabszolgát importáltak, majd ezután fokozatos visszaesés következett be. A 19. század eleji újabb felfutás hátterében is többféle tényező állt. Egyrészt az, hogy a 18. század végétől kezdett fellendülni Dél-Karolinában és Georgiában a gyapottermesztés, amihez még több rabszolga-munkaerőre volt szükség, másrészt pedig az, hogy az utóbbi két államban még nem ment teljességgel végbe az a folyamat, amelynek eredményeként a rabszolganépesség növekedésének fő forrásává a természetes szaporodás válhatott volna. Vagyis a rabszolgák számának növeléséhez továbbra is szükség volt a behozatalra. Ráadásul az 1787. évi alkotmányozó konvenció – legalább 1808-ig – megteremtette a rabszolga-behozatal folytatásának lehetőségét. Ezért az itteni rabszolgartatók azon

²³ <http://slavevoyages.org/voyage/search> (letöltés: 2018. április 11.)

igyekeztek, hogy még 1808 előtt megfelelő számú rabszolgát importáljanak. Ezért van az, hogy Dél-Karolina esetében két fellendülésről is lehetett beszélni. Az egyikre az 1751 és 1775 közötti huszonöt évben – tehát a Chesapeake-öböl régiójához képest negyedszázados eltolódással – a másikkra pedig a 19. század elején, az 1808 előtti években került sor. Az első csúcspont idején 60 307, a második alatt pedig 45 843 rabszolgát vittek be Dél-Karolinába.²⁴

Ez azt jelenti, hogy Észak-Amerikába nem az 1514 és 1866 közötti 350 évben érkeztek folyamatosan a rabszolgák, hanem zömüket egy jóval rövidebb időszakban, a 18. század folyamán szállították oda. Az 1701 és 1800 közötti száz évben 237 856 rabszolgát vittek ebbe a régióba, ami az ekkori teljes atlanti-óceáni forgalom (4 655 869 fő) 5,1%-át jelentette. Ha pedig a 18. század első háromnegyedét vesszük górcső alá, akkor azt tapasztaljuk, hogy ebben az időszakban 217 489 fekete afrikait hurcoltak Észak-Amerikába, ami az ekkori összforgalomnak (3 166 358 fő) már majdnem 7%-át (6,8%) képviselte. Vagyis ez volt az a korszak, amelyben Észak-Amerika a legjelentékenyebb szerepet játszotta az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelemben.²⁵

Azt is érdemes megvizsgálni, hogy a szárazföldi Észak-Amerikába került rabszolgák hogyan oszlottak meg ezen a régióon belül. Az Észak-Amerikába szállított 361 424 rabszolgának mindössze 1,4%-a, 5193 személy került Új-Angliába (New Hampshire, Massachusetts, Rhode Island, Connecticut). Ezen a területen belül Rhode Island és Massachusetts volt a két „legjelentősebb rabszolgotartó” gyarmat, majd állam, ahová 2511, illetve 2467 rabszolgát vittek közvetlenül Afrikából. Ugyanakkor, New Hampshire-be mindössze 15 fekete afrikai került ilyen módon. Valamivel magasabb volt a közép-atlanti régió

²⁴ <http://slavevoyages.org/voyage/search> (letöltés: 2018. április 11.). Az 1787. évi philadelphiai alkotmányozó konvenció vita bontakozott ki a bel- és a külkereskedelemben szövetségi kormányzat általi szabályozhatóságáról. Az északi államok azt szerették volna, hogy a szövetségi kormány rendelkezzen a kereskedelem szabályozásának, például kiviteli és behozatali vámok kivetésének jogával. A déli államok ezt ellenezték, mivel egyrészt attól féltek, hogy akkor a szövetségi kormány vámot vethet ki a nagyon jelentős mezőgazdasági exportjukra, másrészt pedig attól tartottak, hogy szabályozási jogát a rabszolga-kereskedelem korlátozására vagy betiltására használhatja fel. A kérdésben végül kompromisszum született, melynek értelmében a központi kormányzat behozatali vámok kivetésének formájában megkapta a kereskedelem szabályozásának jogát, viszont azt is kikötötték, hogy az elkövetkező húsz évben, 1808-ig, ezt nem használhatja fel a rabszolga-kereskedelem korlátozására, de vámot vethet ki a behozott rabszolgákra. Vagyis, nem arról volt szó, hogy 1808-ban mindenképpen betiltják a rabszolga-kereskedelmet, hanem csak arról, hogy addig nem tesznek ilyen lépést. Azt azonban semmi sem garantálta, hogy 1808 után ez meg fog történni. A megállapodást az alkotmány I. cikkely, 2. rész 1. bekezdése rögzítette.

²⁵ <http://slavevoyages.org/voyage/search> (letöltés: 2018. április 11.)

részesedése (New York, New Jersey, Pennsylvania).²⁶ Ide az Észak-Amerikába hurcolt afrikaiak 2,5%-át, vagyis 9090 főt szállítottak. Ebben a körzetben New York szerepe emelkedett ki, ahová 7714 rabszolgát vittek be. Ezenél az adatoknál jóval magasabb volt a Pennsylvaniától délre elhelyezkedő területek részaránya. Az úgynevezett Felső-Dél (Maryland, Virginia, Észak-Karolina) területére 104 213 rabszolgát hurcoltak be, ami azt jelentette, hogy az észak-amerikai szárazföldre érkezett rabszolgák 28,8%-a került ide. Itt egyértelműen Virginia vitte a prímet, ahová 82 228 fekete afrikait szállítottak, ami a teljes észak-amerikai behozatal 22,7%-át képviselte. De 20 232 fővel, Maryland „hozzájárulása” is jelentékenynek volt mondható. A Felső-Délnél is nagyobb volt az úgynevezett Alsó-Dél (Dél-Karolina, Georgia) szerepe, ahová 166 315 rabszolgát hurcoltak, ami azt jelenti, hogy az Észak-Amerikába bevitt rabszolgák közel fele (46%-a) ide került. Az Alsó-Délen – de az egész észak-amerikai régió belül is – kiemelkedett Dél-Karolina szerepe, amelyben az utóbbi régióba importált fekete afrikaiak 41,4%-a, vagyis 149 765 fő „talált új otthonra”. Ezek a területeken túlmenően, fontos volt még a Mexikói-öböl partvidéke, ahová – főleg az 1682 után megalakult francia gyarmatra Louisianába – 11 033 rabszolgát vittek, ami a teljes észak-amerikai forgalom 3%-át képviselte. Ehhez képest kevésbé fontos volt Florida szerepe, amelynek részesedése 1,5% volt, illetve jelentéktelen számban az említetteken kívüli észak-amerikai területekre is kerültek rabszolgák (1817 fő, 0,5%).²⁷

A legtöbb rabszolgát, 225 194 főt a brit kereskedők szállították Észak-Amerikába. Ez a teljes brit rabszolga-kereskedelmi forgalom 9,1%-át jelentette, ami önmagában jelentős tételnek mondható. Viszont, ha azt vesszük tekintetbe, hogy a karibi térségbe került a brit kereskedők által forgalmazott rabszolgák majdnem 90%-a (88,1%), akkor megint azt láthatjuk, hogy az észak-amerikai szárazföldi régió szerepe viszonylag korlátozottnak volt mondható. Ha a nagyobb régiókon belüli kisebb egységeket vizsgáljuk meg, akkor azt kapjuk, hogy egyedül Jamaica részesedése 37% volt a brit forgalomból, s az észak-amerikai adatot még Barbados is felülmúlta (14,3%). Észak-Amerikán belül a britek által szállított rabszolgák 4,5%-a került Dél-Karolinába, 3,2%-a pedig Virginiába, s a gyarmati korban ez a két gyarmat rendelkezett a legnagyobb rabszolganépességgel. Ezeket az adatokat még az aprócska Grenada részaránya (4,8%) is felülmúlta. Ugyanakkor, ezekre az adatsorokra is igaz, hogy a 18. században megnőtt az észak-amerikai régió szerepe a brit rabszolga-kereskedel-

²⁶ Delaware egy ideig Pennsylvania részét képezte, s részben emiatt, részben pedig kis mérete miatt nem szerepelt külön egységként az adatbázisban.

²⁷ <http://slavevoyages.org/voyage/search> (letöltés: 2018. április 11.)

men belül. 1601 és 1700 között e szállítmányok 95,15%-a a karib-tengeri szigetekre irányult, s csak 4,85%-a jutott a szárazföldi gyarmatokra. Az ezt követő hetvenöt esztendőben viszont az utóbbiak részesedése 16,8%-ra emelkedett. Ez azt jelenti, hogy az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelem csúcsideszakában a szárazföldi gyarmatok egyre jelentékenyebb szerepet játszottak a brit hajókon bonyolított rabszolga-kereskedelemben.²⁸

Az új eredmények néhány vonatkozásban jelentősen eltértek az eddig forgalomban lévő számadatoktól. Ami a portugálok és Brazília szerepét illeti, az adatbázis megerősítette vezető pozíciójukat, legfeljebb az összforgalomból való részesedésüket mutatta a korábbi becslésekhez képest némileg alacsonyabbnak. Philip D. Curtin 39%-ra, Robert William Fogel pedig 41%-ra tette a Brazíliába érkezett rabszolgák arányát, ami az adatbázis szerint 35,7% volt. Ugyanakkor, a korábbi számításokhoz mérten, az adatbázis jelentősen alacsonyabbnak mutatta a szárazföldi észak-amerikai területek részesedését. Fogel 1989-ben 661 000 főben, vagyis a teljes forgalom 6,7%-ában állapította meg e régió hozzájárulását, s nagyjából megfeleltek ennek Peter Kolchin számai is, aki 600-650 000 lélekkel és 6%-os aránnyal számolt. Könyve 1990-ben megjelent első kiadásában Donald Wright úgy vélte, hogy a tényleges hányad még ennél is alacsonyabb lehetett, s az adatbázis CD-ROM formátumban 1999-ben megjelent első változata ezt a várakozását igazolta is. Wright az utóbbi adatait már beépítette műve 2000-ben megjelent második kiadásába, amelyben már úgy fogalmazott, hogy „Azok közül az afrikaiak közül, akik a rabszolga-kereskedelem keretében átkeltek az Atlanti-óceánon, a teljes forgalom kevesebb mint 5%-a (kevesebb mint a Kubára vitteké) érkezett a szárazföldi gyarmatokra”. Wright a pontos adatot nem adta meg, de az 1999-ben megjelent CD-ROM adatbázis szerint ez 361 100 fő, vagyis 3,8% volt. Mint láthattuk, a 2018 áprilisában hozzáférhető adatok szerint 361 424 rabszolga érkezett Észak-Amerikába, ami az összes forgalom 3,6%-át jelentette. Ezek az adatok pedig csak a felét teszik ki azoknak a becsléseknek, amelyek az 1990-es években, az adatbázis megjelenése előtt forgalomban voltak.²⁹

²⁸ <http://slavevoyages.org/voyage/search> (letöltés: 2018. április 11.) Megjegyzendő, hogy a korábbi becslések alapján, Richard S. Dunn még jelentősebbnek találta a szárazföldi gyarmatok részesedését. Szerinte az 1721 és 1740 közötti években a szárazföldi gyarmatokra vitt feketék aránya 26,1%-ra nőtt, majd 1780-ig végig 20% körül maradt. Dunn, Richard S.: *Servants and Slaves: The Recruitment and Employment of Labor*. In: Greene, Jack P. – Pole, J. R. (eds.): *Colonial British America. Essays in the New History of the Early Modern Era*. Baltimore, 1984. 165.

²⁹ <http://slavevoyages.org/voyage/search> (letöltés: 2018. április 11.). Fogel: i. m. 18–19.; Kolchin: *Without Consent or Contract*, 22.; Wright: *African Americans in the Colonial Era*, 1990. 18.; Wright: *African Americans in the Colonial Era*, 2000, 22.

DUPress

PUSZTAI GÁBOR

Migráció Hollandiába a kora újkorban

Hollandia „Arany Évszázada”

A 17. századot Hollandiában azért nevezik „Arany Évszázadnak”, mert ekkor Hollandia mind politikai, mind gazdasági, mind pedig kulturális téren páratlan sikereket ért el, melyeket sem az azt megelőző, sem az azután következő évszázadokban nem tudott megismételni. Hollandia történetében a 17. századi konjunktúra egy különleges eseménysorozat eredménye, melyben a hollandok majdnem mindent máshogy csináltak, mint az akkor szokásos volt. A vallás, az államforma, a társadalmi berendezkedés, a kereskedelem, az államigazgatás és a hadviselés terén is meglepően új megoldásokat mutattak fel. Sikerük záloga tehát a változás volt, illetve a bátorság, hogy mertek változtatni a megszokott, jól bevált struktúrákon.

Annak ellenére sikerült Hollandiának mindezt elérnie, hogy az 1648-as münsteri békét megelőző nyolcvan évben háborúban állt Európa egyik félelmetes nagyhatalmával, a Spanyol Királysággal. Amikor 1566-ban a protestáns képromboló mozgalmak tevékenysége miatt II. Fülöp spanyol király (1527–1598) Alba herceget, Fernando Álvarez de Toledót küldte Németalföldre, hogy egy tízezres zsoldoshadsereg élén elfojtsa az eretnek protestáns mozgalmakat és helyreállítsa a rendet az egyébként nagyon gazdag és ezért a király számára rendkívül fontos tartományokban, az akkori Európában még nem sokan fogadtak volna a hollandok győzelmére. A 17 tartományból álló Németalföld különleges helyzetben volt. Az augsburgi egyezménynek (1548. június 26.) köszönhetően gyakorlatilag a Német-római Császárságtól független területté vált, de mégis annak fizetett adót. A Habsburgok örökös birtokaként viszont V. Károly (1500–1558) lemondása után, 1555-ben fia, II. Fülöp spanyol király birtoka lett, de földrajzilag messze volt Spanyolországtól. Fülöpöt rendkívül irritálta a kicsiny, függetlenedni vágyó, protestáns (tehát a spanyol király sze-

mében eretnek), de bosszantóan gazdag Németalföld. Meg akarta nyirbálni előjogait és kiváltságait, központi irányítás alá akarta vonni a területet és azt várta, hogy a németalföldi városok pénze a spanyol kincstárat hizlalja majd. Ezért Alba herceg (aki 1567-ben Pármai Margitot váltotta mint helytartó) 1569-ben külön adókat vezetett be, mely mélységesen felháborította Németalföld lakóit. Az 1%-os vagyoadót (*hondertste penning*) és az 5%-os ingatlanadás utáni adót (*twintigste penning*) még fogcsikorgatva kifizették volna a hollandok, de a 10%-os áruforgalmi adó (*tiende penning*) nyílt ellenállásba ütközött. Nemcsak az adó mértéke háborította fel a hollandokat, hanem az is, hogy tisztában voltak vele: az ő adójukból finanszírozzák a spanyolok azt a szervezetet (zsoldosokat, hivatalnokokat, adószedőket), amely a hollandok jogainak, szabad vallásgyakorlásának, városaik privilégiumainak megnyirbálásán fáradozik. Emellett Alba, spanyol zsoldosai élén rögtönítelő bíróságokat állított fel az elfoglalt városokban, és terrorizálta a lakosságot. Több mint ezer embert végeztetett ki. A vérengzésekre nem maradt el a válasz.

1568-ban Orániai Vilmos (1533–1584) (aki eredetileg II. Fülöp által kinevezett helytartója [*stadhouder*] volt Holland, Zeeland és Utrecht tartományoknak, de végül a felkelők oldalára állt) vezetésével kitört a holland függetlenségi háború, vagy, ahogy a holland történészek ezt a konfliktust emlegetik, a nyolcvanéves háború (*de tachtigjarige oorlog*). A Heiligerlee melletti ütközetben 1568. május 23-án a felkelők megszerezték első győzelmüket is, amely után alig két héttel, 1568. június 5-én Alba kivégeztette Brüsszelben a felkelés támogatóit, Hoorn és Egmond grófját. A harcok folytatódtak, és a spanyolok az egyik várost foglalták el a másik után. A spanyol zsoldosok Alba parancsára kegyetlenül bántak a lakossággal. 1572-ben minden előzetes ígéretüket megszegve a spanyolok kifosztották az elfoglalt Mechelent. Zutphen városa sem járt jobban, miután Alba arra utasította fiát, hogy ölessen meg minden férfit, majd gyűjtsa fel a várost.¹ Ez történt Naarden városával is, melynek gyakorlatilag teljes lakosságát lemészárolták a spanyolok. Mikor Haarlemet hét hónap ostrom után elfoglalták a spanyolok, csaknem a teljes holland helyőrséget kivégezték. A felkelők Holland és Zeeland tartományokba szorultak vissza. Az 1575-ös spanyol államcsőd (II. Fülöp nem tudta fizetni a zsoldosait) pillanatnyi lélegeztetvéssel juttatta a hollandokat. Antwerpen 1576-os kirablása és felgyújtása (*Spaanse furie*) pedig csak megerősítette a felkelőkben, hogy a spanyolok kegyetlen vérengző vadállatok, akik ellen a végsőkig folytatni kell a harcot. 1579-ben a hét északi tartomány egyezséget kötött (Utrechti Unió),

¹ Prak, Maarten: *Hollandia Aranykora*. Budapest, 2004. 22.

melyben kimondták, hogy közösen fognak fellépni a spanyolok ellen. Két évvel később, 1581-ben született meg a Függetlenségi nyilatkozat (*Plakkaat van Verlatinge*), amely kimondta II. Fülöp trónfosztását és az északi tartományok függetlenségét.

A függetlenség azonban csak 67 évvel később, a münsteri békével érkezett el Hollandia, vagy ahogy akkor nevezték: az Egyesült Tartományok számára. Ezzel Hollandia szabad és szuverén országgá vált, és az akkori Európában ritkaságszámba menően köztársaság volt az államformája. Egy kis ország, mely azonban sok mindenben eltért az akkori Európa más országaitól. Állami berendezkedése egyedülálló és rendkívül demokratikus volt. A tartományok külön törvényhozással és gazdasági függetlenséggel rendelkeztek. A döntések alapja a parlamentben a vitát követő kompromisszum volt, melyben minden fél engedett követeléseiből. A nemesség messze nem játszott akkora szerepet, mint más országokban. A nemesi előjogok helyett a vállalkozó szellem, a tőkeerősség és a tudás volt a döntő. Hollandia a kereskedők országa volt és sok mindent az üzletnek rendeltek alá.² Ez a feltörekvő kereskedőréteg adta Hollandia elitjét. Ők voltak a döntéshozók a parlamentben, a tartományokban és a gazdag kereskedővárosokban is, mint Amszterdam, Rotterdam, Leiden, Vlissingen, Middelburg, Hoorn vagy Delft. Szintén fontos elem, hogy az ország deklaráltan protestáns állam volt, a katolikus egyház befolyása nem érvényesült. Míg Hollandiában a katolikusokkal szemben inkább intoleráns volt az állam,³ addig a más vallásúakkal (mint például a zsidókkal, újrakeresztelőkkel, mennonitákkal vagy ariánusokkal) szemben kifejezetten toleránsnak mutatkozott. Ez a viszonylagos tolerancia sok olyan csoportot vonzott, mely az akkori Európában vallása miatt üldözötteknek számított.

A gazdasági fellendülés szintén hatalmas volt, mely elsősorban a kereskedelemnek, mégpedig a tengeri közvetítő-kereskedelemnek volt köszönhető. A holland hajósok Európa fuvarosaiként vezető szerepet játszottak a Balti-tengeren, az Északi-tengeren, de érezhetően jelen voltak a földközi-tengeri és az atlanti kereskedelemben is.⁴ Az akkori holland flotta Európa legerősebb hajóhadának számított és messze maga mögé szorította mind az angol, mind

² Mak, Geert: *Amszterdam. Egy város életrajza*. Budapest, 2001. 111.

³ Az Egyesült Tartományokban a katolikusok nem gyakorolhatták nyilvánosan vallásukat. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy nem lehettek köztéri templomaik, ezért „rejtett templomokban”, vagyis magánházakban berendezett egyházi közösségi terekben tartottak misét. Ez nyílt titok volt, de senki sem zaklatta emiatt a katolikusokat, amíg azok tartották magukat a hallgatóságos játékszabályokhoz. Mak: *Amszterdam*, 111.

⁴ Blom, J. C. H. – Lamberts, E. (szerk.): *Geschiedenis van de Nederlanden*. Baarn, 2006. 118.

a francia, mind a spanyol tengeri haderőt.⁵ 1670 körül a holland flotta ötször akkora volt, mint az angol flotta. Sokatmondó tény, hogy a holland flotta 1672. június 7–8-án sikeresen verte vissza az egyesült angol–francia flotta támadását Solebaynál De Ruyter admirális vezetésével, miközben a szárazföldön délről a francia csapatok, keletről pedig német haderő támadta az Egyesült Tartományokat.⁶

Nem utolsósorban szót kell ejtenünk a 17. századi Hollandia kulturális fellendüléséről is. Itt elsősorban a képzőművészet, azon belül is a festészet volt az a művészeti ág, melyben a hollandok egyedülállót tudtak alkotni. Egy sor tehetséges és ma is csodált művész teremtett iskolát az akkori „Hét Egyesült Tartományban”. Gondoljunk Rembrandt Harmenszoon van Rijn (1606–1669) *Éjjeli őrjáratára*, *Dr. Tulp anatómialeckéjére* vagy *A posztóscéh elöljáróira*. Vagy Jan Vermeer van Delftre (1632–1675) és híres képeire, melyek ma is a világ számos múzeumának féltve őrzött kincsei közé tartoznak: *Lány gyöngy fülbevalóval*, *Tejet öntő lány*, *Delft látképe* vagy *A kerítőnő*. Frans Hals (1580–1666) portréira: *A Szent György lövészegylet tisztjei és altisztjei*, *Az aggok menhelyének elöljárónői*, *A jókedvű ivó* vagy a *Cigánylány* című festményére. Rembrandt, Vermeer és Hals azonban csak a jéghegy csúcsa a 17. századi holland festészetben. Sok más kiváló művész dolgozott még ekkor, mint Ferdinand Bol, Jan van Goyen, Willem Kalf, Pieter Lastman, Karel Mander, Adriaen van Ostade, Jan Steen és még hosszan sorolhatnánk. Az irodalomban is soha nem látott író nagyságok születtek az „Arany Évszázadban”, mint Joost van den Vondel, P. C. Hooft, Bredero vagy Jacob Cats.

Ennek a példátlan fellendülésnek Hollandia történetében számos oka volt. Amiben a történészek egyetértenek, hogy az egyik ok minden kétséget kizáróan a migráció volt.⁷ A 17–18. század folyamán félmillió migráns telepedett le Hollandiában, ami azt jelentette, hogy a lakosság 6–8%-a külföldi származású volt.⁸ A migránsok nagy része az ország nyugati részén fekvő nagyvárosokban talált új otthonra, mint például Amsterdam, Rotterdam, Leiden, Hága, Delft

⁵ Mak: *Amszterdam*, 95.

⁶ Kikkert, J. G.: *Michiel Adriaensz. De Ruyter*. Soesterberg, 2007. 88.

⁷ Jansma, Klaas – Schroor, Meindert: *Onze vaderlandse geschiedenis*. Lisse, 1991. 197.; Mak: *Amszterdam*, 99.; Garssen, Joop – Nicolaas, Han – Sprangers, Arno: *Demografie van de allochtonen in Nederland*. Amsterdam, Bevolkingstrends 3e kwartaal. 2005. 96–117.; Donk, W. B. H. J. van de (et al.): *De identificatie met Nederland*. Amsterdam, 2007. 31.; Blom – Lamberts (szerk.): *Geschiedenis*, 119.; Lucassen, Leo: *Feit en fictie over migratie en integratie*. www.vijfeeuwenmigratie.nl (letöltés: 2018. március 22.)

⁸ Prak: *Hollandia Aranykora*, 135.

vagy Haarlem. Bevándorlók érkeztek Skandináviából, Lengyelországból és Németországból is, akik a jobb megélhetés reményében⁹ vállaltak munkát mint mesteremberek, mezőgazdasági szezonmunkások,¹⁰ házalók, építőmunkások, hajóépítők vagy kikötőmunkások.¹¹ Sokan közülük szegényen érkeztek, de milliomosként haltak meg, mint a holsteini Jacob Poppen, aki nincstelenül került Amszterdamba, de mint a város polgármestere és egyik leggazdagabb embere halt meg 1624-ben.¹² De a Rembrandt *Éjjeli őrjárat* című híres festményén szereplő központi figura, a polgárórség parancsnoka, befolyásos és gazdag amszterdami kereskedő, Frans Banningh Cocq is egy bevándorló brémai munkás fia volt.¹³ Beszédes tény, hogy a 17. század elején Amszterdamban a kereskedők kétharmada bevándorló volt.¹⁴

A továbbiakban három bevándorló csoportról lesz szó, akik nem elsősorban a jobb megélhetés, az anyagi előnyök miatt érkeztek az Egyesült Tartományokba, hanem mert vallási okok miatt elüldözték őket szülőföldjükről: a szefárd zsidókról, a flamandokról és a francia hugenottákról.

Szefárd zsidók

Granada visszafoglalása (1492) után a spanyol katolikus királyok rendeletben kötelezték a zsidó közösséget a keresztény hitre való áttérésre. Aki erre nem

⁹ Hollandiában, és különösen Amszterdamban a reálbérek magasabbak voltak, mint a környező országokban. Kölnben csak feleannyit keresett egy munkás, mint Amszterdamban. Ez is vonzóvá tette Hollandiát a bevándorlók körében. Mak: *Amszterdam*, 94.

¹⁰ Főleg a Hollandiával határos német tartományokból érkeztek mezőgazdasági idénymunkások. Maarten, Prak: *Loopbaan en carrière in de Gouden Eeuw. De zeventiende eeuw*, 27. évf. (2011), 130–140.

¹¹ Amszterdamban például a 16–19. században a németek uralták a pékszakmát. Amszterdamban, a 17. században minden második házasságot kötött pék német származású volt. Prak: *Hollandia*, 136.

¹² A német bevándorlók és leszármazottaik jelentős gazdasági potenciált képeztek és képeznek ma is. Gondoljunk csak olyan nevekre, mint Brenninkmeijer (az eredetileg 1841-ben alapított holland C&A üzletlánc tulajdonosai a vesztfáliai bevándorlók Clemens és August Brenninkmijer voltak), Vroom, Dreesmann (a V&D vagyis Vroom és Dreesmann holland üzletlánc alapítói szintén német bevándorlók voltak) vagy Cloppenburg (az 1869-ben, Rotterdamban alapított áruházlánc, a Peek&Cloppenburg tulajdonosai, Johann Theodor Peek és Heinrich Anton Adolph Cloppenburg is Németországból érkeztek).

¹³ Zumthor, Paul: *Hollandia hétköznapjai Rembrandt korában*. Budapest, 1985. 275.

¹⁴ Gelderblom, Oscar: *De economische en juridische positie van buitenlandse kooplieden in Amsterdam in de zestiende en zeventiende eeuw*. In: Lucassen, Leo (ed.): *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering 1600–2000*. Amsterdam, 2004. 167.

volt hajlandó, azt kiűzték az országból. Igaz, hogy a szefárdok nagy része a kikeresztelkedést választotta, de így is 150 000 kasztíliai és aragóniai zsidó hagyta el Spanyolországot és keresett új hazát Észak-Afrika muzulmán városaiban, az Oszmán Birodalomban, Portugáliában vagy Itáliában.¹⁵ Egy részük a 16. században tovább indult északra és a század végén Hollandiában talált otthonra. 1595-ben érkeztek az első szefárd zsidók (akiket általában csak portugál zsidókként [*Portugese joden*] emlegettek) Amszterdamba.¹⁶ Hollandiában, protestáns állam lévén, nem kellett félniük az inkvizíciótól, sőt a hollandok bizonyos fajta toleranciát mutattak a szefárdok iránt. Az újonnan érkezett zsidók hivatalosan még katolikusnak számítottak, mert a migránsok nagy része kikeresztelkedett zsidó volt, akik eleinte az új országban sem merték felvállalni apáik hitét.¹⁷ De a toleráns holland közegnek köszönhetően csakhamar visszatértek eredeti vallásukhoz. Először magánházaknál gyűltek össze. Ezeknek a „magánzsinagógáknak” a léte felett a hatóságok, szórványos lakossági és egyházi tiltakozások ellenére, szemet hunytak.¹⁸ 1616-ban rendeletben mondták ki Amszterdamban, hogy a zsidók hivatalosan is gyakorolhatják vallásukat, amennyiben ez „csendben és feltűnés nélkül” történik.¹⁹ Mindemellett a viszonylagos szabadság mellett (sosem került sor zsidóüldözésekre vagy pogromokra) a hollandok a maguk módján erősen korlátozták a zsidók szabadságát. Ennek elsősorban gazdasági és vallási okai voltak. Gazdasági okok közé sorolhatjuk az intézkedést, miszerint zsidók nem lehettek céhek tagjai. Ezzel a zsidókat mint konkurenciát akarták kizárni a gazdasági versenyből. A zsidók tehát nem gyakorolhattak semmilyen iparos tevékenységet. A vallási tilalmak közé tartozott, hogy tiltották a zsidók és keresztények közötti házasságot (és a keresztényekkel – akár prostituáltakkal is – folytatott bármiféle szexuális viszonyt), vagy a keresztények áttérítését.²⁰ A legtöbb holland városban az úgynevezett „zsidó rendeletekben” (*jodenreglement*) határozták meg a zsidók számára letelepedésük feltételeit. Ugyanakkor 1632-ben az amszterdami városi tanács lehetővé tette a zsidók számára, hogy polgárjogot szerezhessenek,

¹⁵ Cortázar, Fernando García de – Vesga, José Manuel González: *Spanyolország története*. Budapest, 2001. 174.

¹⁶ Lesger, Clé: Migranten in Amsterdam in de achtiende eeuw. *Jaarboek Amstelodamum*, 89. évf. (1997), 43–68.

¹⁷ Dekkers, Geertje: Amsterdam werd overstroomd door arme joden. *Historisch Nieuwsblad*, 18. évf. (2009), 4, 46–50.

¹⁸ Lesger: *Migranten*, 55.

¹⁹ Dekkers: i. m.

²⁰ Mak: *Amsterdam*, 74.

még akkor is, ha nem keresztelkedtek ki. Viszont a polgárjog a zsidók számára (másokkal ellentétben) nem volt örökölhető.²¹ Amszterdam vonzereje a zsidó kereskedők számára mérhető a váltóbankban elhelyezett betétek számán is. 1609-ben 24 zsidó kereskedőnek volt bankszámlája ebben a pénzügyi intézetben, 1620-ban már több mint száznak.²² Közben vallási közösségként is fejlődhetett a szefárd hitközség. 1639-ben kerülhetett sor az első amszterdami zsinagóga átadására (a mai Waterloopleinon). A zsidók Amszterdamban zárt közösséget alkottak, egy bizonyos városnegyedben éltek (*Jodenbuurt*), noha erre nem kötelezte őket rendelet. A szefárdok elsősorban a pezsgő kereskedelmi életben, a nagy- és kiskereskedelemben, az ingatlanüzletben, a bankszektorban és a rajtuk keresztül Amszterdamban meghonosodott gyémántcsiszolásban és gyémántkereskedelemben találtak munkát.²³ Itt tudták kamatoztatni magukkal hozott tőkéjüket, kapcsolatrendszerüket, tapasztalatukat. Az amszterdamiak éppen az Ibériai félszigettel és Amerikával (főleg Brazíliával) folytatott hasznos és jól jövedelmező kereskedelmi kapcsolataik (fűszer-, drágakő-, cukor- és más gyarmati árukereskedelem) miatt voltak ilyen befogadók a zsidók irányában. Sok nyugat-hollandiai város versengett a gazdag szefárd zsidókért, különböző kedvezményeket és előjogokat kínálva nekik,²⁴ de nem minden holland város volt ilyen befogadó. Arnheimben például a 16. században következetesen elutasították a bevándorló zsidók polgárjogért folyamodó kérvényeit.²⁵ A harmincéves háború alatt askenázi zsidók is érkeztek Hollandiába. Amszterdam a 16. század végére a legnagyobb zsidó közösséggel rendelkező nyugat-európai várossá vált, ahol több mint 10 000 zsidó élt. Ez azt jelenti, hogy az akkor kb. 200 000-es lélekszámú Amszterdam lakosságának mintegy 5%-a volt zsidó, de egész Hollandiának csupán 1,5%-a.²⁶ A zsidók lélekszáma Amszterdamban 1795-re 20 000-re nőtt, ami a város lakosságának 9–10%-át jelentette.²⁷

²¹ Prak: *Hollandia*, 203.

²² Gelderblom: *De economische en juridische*, 170.

²³ Lesger: *Migranten*, 55.

²⁴ Alkmaar 1604-ben teljes vallásszabadságot kínált a zsidóknak. Haarlem is szívesen fogadott be szefárd zsidókat, illetve ösztönözte azok Portugáliában maradt vagy Törökországban, illetve Itáliában letelepedett rokonainak bevándorlását. 1610-ben Rotterdam előjogok és mentesség felkínálásával csábította a városba a zsidó migránsokat. Prak: *Hollandia*, 202.

²⁵ Prak: *Hollandia*, 151.

²⁶ Bosman, Ronald: *Immigratie uit historisch en economisch perspectief*. Amsterdam, 2003. 3.

²⁷ Lesger: *Migranten*, 54.

Flamandok

Gazdasági szempontból Németalföld déli tartományai a 15. századtól messze túlszárnyalták az északi tartományokat, és ennek oka elsősorban a robbanásszerűen fejlődő Schelde parti kereskedőváros, Antwerpen volt.²⁸ Száz éven belül két jelentős fellendülésnek köszönhetően (1495–1525 és 1540–1565) a flamand kikötőváros az Alpoktól északra Európa legfontosabb kereskedelmi központjává vált. A városban olyan (luxus) iparágak honosodtak meg, melyek különleges szakértelmet igényeltek és drága alapanyagokkal dolgoztak, mint például: selyemszövés, gyémántcsiszolás, könyvnyomtatás, luxusbútor-gyártás, kerámia- és üvegyipar, szőnyegszövés, csipkeverés, hangszerkészítés. Emellett Antwerpen volt a textilfeldolgozás és -kereskedelem, de egész Nyugat-Európa legfontosabb pénzpiaca is. Antwerpen ekkor nemcsak kereskedelmi, hanem szellemi központja is volt a térségnek. A 16. század közepén a városban több mint 140 nyomdász, kiadó és könyvkereskedő dolgozott, köztük a híres Christoffel Plantin (1520–1589), aki 1548-ban Párizsból települt át Antwerpenbe. Emellett elsősorban a térképészet (Abraham Ortelius, Gerard Mercator), a matematika, az orvostudomány, a gyógyszerészet és a botanika terén volt ugrásszerű a fejlődés. A gazdasági konjunktúra miatt robbanásszerűen nőtt a lakosság száma is. 1564-ben Párizs után 100 000 lakosával Antwerpen volt Európa legnagyobb városa. A század második felére kifejezetten protestáns várossá vált, az 1566-os képrombolás és az azt követő spanyol válaszlépések különösen érzékenyen érintették, majd spanyol zsoldos csapatok szállták meg a várost. 1575. szeptember 1-én Spanyolország államcsődöt jelentett, és nem tudta fizetni a zsoldosait. Miután a Németalföldön állomásozó spanyol katonák már másfél, két éve nem kapták meg zsoldjukat, elhatározták, hogy megtámadják Antwerpent és kifosztják a várost. A spanyolok betörték a gazdag metropoliszba és 1576. november 4-e és 7-e között több ezer polgárt (becslések szerint az áldozatok száma meghaladhatta a 8000 főt) mészároltak le, nőket erőszakoltak meg, teljesen kifosztották, majd felgyújtották Antwerpent. A spanyolok három napig tartó öldöklése és fosztogatása után a csapatokat kiszorították a városból, és Antwerpen teljes mértékben a protestáns felkelők oldalára állt, sőt a város lett a felkelés központja. Már a spanyolok távozása utáni napon, 1576. november 8-án Antwerpen aláírta a genti egyezményt (*Pacificatie van*

²⁸ Nave, Francine de: Met passer en kompas. Zuid-Nederlands kapitaal en kennis als zestiende-eeuwse bouwstenen voor de Verenigde Oost-Indische Compagnie. In: Parmentier, Jan (ed.): *Noord-Zuid in Oost-Indisch perspectief*. Zutphen, 2005. 9–16.

Gent), melyben a németalföldi tartományok közös fellépésben egyeztek meg a spanyol zsoldos csapatok ellen és követelték, hogy azok hagyják el Németalföld területét. A vallásszabadság ügyében azonban nem tudtak egységre jutni, emiatt Németalföld 1579-ben kettészakadt: létrejött az Atrechtunió (a 10 déli tartomány, melyek továbbra is uralkodójuknak fogadták el a spanyol királyt, II. Fülöpöt, és egyetlen vallásként a katolikus vallást) és az Utrechti Unió (a 7 északi tartomány, melyek közösen léptek fel a spanyolok ellen, közös hadsereget állítottak fel és megegyeztek, hogy senkit sem fognak üldözni vallása miatt). 1579-ben Antwerpen csatlakozott az Utrechti Unióhoz, vagyis a hét északi holland tartomány szövetségéhez és ezzel deklarálta elszakadását a spanyol koronától. A spanyolok erre hadjáratot válaszoltak, amely során egymás után hódoltak be a dél-németalföldi városok. A spanyol hadak sorra foglalták el a felkeléshez csatlakozott flamand városokat (Brüsszel, Mechelen, Sluis, Grave). 1584 júliusában Antwerpen ostroma is megkezdődött. Mikor 1585. augusztus 17-én, 13 hónapnyi ostrom után Antwerpen elesett, és a polgármester, Filips van Marnix van Sint-Aldegonde felajánlotta a kimerült és kiéhezett város kulcsait a spanyol hadak parancsnokának, Alexander Farnesének, Párma hercegének, Pármai Margit fiának, a két fél között megállapodás született. Azok az antwerpeni polgárok, akik nem akartak spanyol uralom alatt élni, és katolizálni, négy évet kaptak arra, hogy elhagyják a várost.²⁹ A protestáns antwerpeniek tömegesen menekültek északra. Az egykor 100 000 fős nagyvárosban csakhamar nem maradt több 42 000 lakosnál. A hajdanán virágzó kikötőváros gazdasági jelentősége rohamosan csökkent. Nemcsak az elvándorlás miatt, hanem azért is, mert a zeelandi hajósok lezárták a Scheldét, blokád alá vonták az immár spanyol kézen lévő kikötőt, így az antwerpeni hajók nem tudtak kifutni a nyílt tengerre. Antwerpen a felkelés protestáns központjából a németalföldi ellenreformáció és katolicizmus bástyája lett.

Ezek a folyamatok ahhoz vezettek, hogy vége szakadt az antwerpeni központi vezető szerepnek, funkcióját Amszterdam vette át. Dél-Németalföldről 1580 és 1620 között összesen körülbelül 100 000 migráns menekült Hollandiába.³⁰ Amszterdam lakosságának ekkor több mint egyharmada dél-németalföldi volt. Nekik volt köszönhető, hogy meghonosították a városban a selyemgyártást, cukorfinomítást, gyémántcsiszolást, új posztófestési technikákat és az ő révükön vált nemzetközi hírűvé az amszterdami könyvművészet.³¹

²⁹ Nave: *Met passer en kompas*, 9–16.

³⁰ Prak: *Hollandia*, 135.

³¹ Mak: *Amsterdam*, 73.

Amszterdam ekkor csak egy közepesen nagy európai városnak számított. 1514 és 1562 között a lakossága 11 000-ról 30 000 főre duzzadt ugyan, de ez messze elmaradt a kor nagyvárosai mögött, hiszen Lisszabon, London, Párizs vagy Antwerpen 50–100 000 lakossal rendelkezett. Amszterdam lakosságának növekedése 1578 előtt elsősorban az országon belüli migrációnak volt köszönhető. Hollandia észak-nyugati tartományaiából, főleg a tengerparti területekről költöztek Amszterdamba az emberek.³² A 16. század végén tetőző bevándorlási hullám Brabantból, Flandriából és elsősorban Antwerpen városából azt eredményezte, hogy az Amszterdamban polgárjogot (*poorterschap*) szerző (vásároló) flamandok aránya 17%-ról 42%-ra nőtt.³³ A többi holland város vezetéséhez hasonlóan az amszterdami városatyák sem akadályozták a flamand jövevények gazdasági tevékenységét. A holland városokat ekkor gazdag kereskedők (*regenten*) irányították, akiknek elsődleges szempontja a helyi gazdaság élénkítése volt. Az üzlet és a pénzkeresés sok más szempontot felülírt. Mivel a flamand bevándorlók közül a magukkal hozott tőkének és szaktudásnak köszönhetően sokan saját vállalkozást indítottak, ugyanúgy protestánsok voltak, mint az amszterdamiak és nagyjából ugyanazt a nyelvet beszélték, ugyanahhoz a kultúrkörhöz tartoztak, mint a helyiek, a város vezetése örömmel üdvözölte a bevándorlókat. De nem mindenki örült a flamandok beáramlásának, sok amszterdami kereskedő veszélyes konkurenciát látott a gazdag flamand kereskedőkben. Amszterdamban ekkor a legjövödelmezőbb tevékenység a balti-tengeri kereskedelem volt. Elsősorban gabonát szállítottak a balti térségből Amszterdamba, ahol a 16. század második felére gabonaelosztó piacot hoztak létre. Emellett fával, szurokkal, kenderrel, prémekkel és állatbőrökkel kereskedtek, Dél-Európából (elsősorban Franciaországból és Portugáliából) pedig sót (a kor legfontosabb tartósítószerét) szállítottak Amszterdamba.³⁴ Gazdag migráns flamand kereskedők, mint Isaac Lemaire (1558–1624), Balthazar de Moucheron (1552–1630) vagy Johan van der Veken (1549–1616) nemcsak tőkét, hanem kiterjedt kereskedelmi kapcsolataikat és újfajta szemléletet is vittek magukkal új hazájukba, az Egyesült Tartományokba. A holland kereskedők féltették piacaikat, konkurenciát láttak a jövevényekben, éppen ezért mindent

³² Al, Niek – Lesger, Clé: 'Twee volken [...] besloten binnen Amstels wallen?' Antwerpse migranten in Amsterdam omstreeks 1590. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 21. évf. (1995), 129–144.

³³ Al – Lesger: Twee volken, 132.

³⁴ Heijer, Henk de: Zuid-Nederlanders en het ontstaan van de Noord-Nederlandse handel buiten Europa. In: Noord-Zuid in Oost-Indisch perspectief. In: Parmentier, Jan (ed.): *Noord-Zuid in Oost-Indisch perspectief*. Zutphen, 2005. 59–80.

megettettek annak érdekében, hogy a flamand bevándorlók ne részesülhessenek a balti-tengeri, rendkívül jövedelmező kereskedelemről, az továbbra is a holland kereskedők kezén maradjon. A flamandok ezért arra kényszerültek, hogy új piacok és új termékek után nézzenek, ami gyakran távoli úti célokat és sokkal nagyobb kockázatot jelentett. A hollandoké maradt a balti-tengeri piac, a flamandok pedig Portugáliával, Spanyolországgal, valamint a Földközi-tengeren folytattak kereskedelmi tevékenységet. Később fontos szerepet játszottak abban, hogy kereskedelmi útvonalak nyíltak Észak-Oroszország, Dél-Amerika, Afrika, Kanári-szigetek, Madeira és Sao Tomé felé. Az arányokat híven tükrözi egy 63 amszterdami kereskedő nevét tartalmazó lista 1619-ből, akik Dél-Európával kereskedtek, és akik közül 44 volt flamand migráns, miközben 62 amszterdami kereskedő közül, akik a balti térségből szerezték be portékájukat, csak 11 volt flandriai.³⁵ A Holland Kelet-indiai Társaság (1602–1799) amszterdami kamarájában az 1602-es alapításkor a 23 vezető kereskedőből 10, az összes 1143 részvényesből pedig 302 volt flamand.³⁶ Ha azonban a befektetett összegek nagyságát vesszük figyelembe és nem a befektetők számát, akkor a flamand migráns befektetők szerepe még ennél is nagyobb. 3,7 millió guldenből mintegy 1,5 millió guldent, vagyis kb. 40%-ot a flamand migránsok fektettek be a Holland Kelet-indiai Társaságba.³⁷ A 88 legnagyobb amszterdami részvényes közül 41 flamand volt.³⁸

Hiába talált rengeteg gazdag és sikeres flamand (főleg antwerpeni) kereskedő új hazára Amszterdamban, a városon belül a legfontosabb állások betöltése a helyi lakosság privilégiuma maradt. A helyiek foggal-körömmel védték pozíciójukat a szokásaikban, dialektusukban és öltözködésükben feltűnő és a helyiektől különböző flamand bevándorlókkal szemben. Csak amszterdami születésű, helyi lakosok lehettek a város vezetőségének tagjai.³⁹ A jövevények még generációkkal később sem juthattak vezető szerephez, és ez megalázó volt számukra. Az antwerpeniek egy világváros allűrjét hozták magukkal az akkor csak feltörekvő kisvárosi Amszterdamba. Színes és divatos ruháik nagy feltűnést keltettek, és azonnal felismerhetővé tették őket. Az amszterdami költő, Gerbrand Adriaenszoon Bredero a *Spaansche Brabander* (A spanyol brabanti) című 1617-es színdarabjában figurázza ki a flamandokat. A főhős, egy antwer-

³⁵ Degryse, Karel: Zuid-Nederlandse kapitaal in de VOC en de voorcompagnieën. In: Parmentier, Jan (ed.): *Noord-Zuid in Oost-Indisch perspectief*. Zutphen, 2005. 81–98.

³⁶ Degryse: Zuid-Nederlandse kapitaal, 83.

³⁷ Uo., 84.

³⁸ Uo.

³⁹ Al – Lesger: Twee volken, 131.

peni menekült, Jerolimo Rodrigo, aki egy lyukas garas nélkül, de a legújabb spanyol divat szerint öltözve érkezik Amszterdamba, és úgy viselkedik, mint egy dúsgazdag herceg, aki különösebb erőfeszítés nélkül fel tudná vásárolni az egész várost. Jerolimo a következőket mondja a darab elején:

„Amszterdam szép város, de a helyiek nagyon szegényesen öltözködnek. Brabantban mindenki nagyobb gondot fordít ruházatára és külsejére, mint itt. Ott a legújabb spanyol divat szerint öltözik mindenki, és mint kiskirályok vagy mint földre szállt istenségek vonulnak végig az utcán.”⁴⁰

Számos puritán holland lelkész figyelmeztette híveit prédikációiban, kerüljék a flamand és brabanti szokásokat, a kihívó öltözködést.⁴¹ Nyelvük hiába volt csak dialektus szinten eltérő az Amszterdamban beszélt hollandtól, sok francia, olasz, spanyol és latin jövevényszót használtak, és ez gyakran nagyon zavarta a helyieket. Affektálónak, beképzeltnek és fellengzősnek tartották a flamand migránsokat, akiknek városait (legalábbis egyes holland prédikátorok szerint) bizonyára joggal pusztította el a Mindenható haragja.⁴² Emellett minden bizonnyal az is irritálta a helyi lakosokat, hogy a migránsok sokszor gazdagabbak, szélesebb látókörűek és nemzetközi téren tájékozottabbak voltak a helyi elitnél.

A flamand bevándorlók között nemcsak gazdag kereskedők voltak, hanem sok középosztálybeli mesterember is. A hollandok elsősorban a textiliparban dolgozó, jól képzett flamand szakmunkásokat fogadták szívesen. Egy ilyen protestáns flamand menekült volt az antwerpeni posztókészítő, Frans Franszoon Hals is, aki feleségével és kislíával, Franszal menekült Haarlembe 1590-ben. A menekült posztókészítő fia, Frans Hals később festő lett, aki portréiról vált híressé nemcsak Hollandiában, hanem világszerte.⁴³ A Frans Franszoon Hals-hoz hasonló flamand menekültek virágoztatták fel Leiden textiliparát és Haarlemben a vászonfehérítő manufaktúráját.⁴⁴ A teljes lakosságnak ugyan csupán

⁴⁰ Bredero, G. A.: *De Spaansche Brabander*. Leeuwarden, 1992. 11. (Az idézetet magyarra fordította Pusztai Gábor.)

⁴¹ Al – Lesger: Twee volken, 134.

⁴² Uo.

⁴³ Dekkers, Geertje: Vier eeuwen immigratie in Nederland. *Historisch Nieuwsblad*, 2/2003, <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6072/vier-eeuwen-immigratie-in-nederland.html> (letöltés: 2018. május 2.)

⁴⁴ Zumthor: *Hollandia*, 275.

7%-át képezték a flamand bevándorlók,⁴⁵ de egyes nyugat-holland városokba olyan nagy számban érkeztek, hogy a 17. században sokszor ők alkották ezekben a városoknak a többségi lakosságát.⁴⁶ Az ő betelepedésüknek volt köszönhető, hogy Leiden lakossága, mely 1581-ben csupán 12 000 fő volt, 1622-re 45 000 főre duzzadt, majd 1665-ben elérte a 72 000 lakost.⁴⁷ Leidenben 67%, Middelburgben 50%, Haarlemben 55%, de Rotterdamban is 40%, Amszterdamban 33% volt a flamand bevándorlók aránya. Ennélfogva a flamandok erősen befolyásolták a holland kultúra és nyelv fejlődését is.⁴⁸

Francia hugenották

A 16. században Franciaországot vallási ellentétek tépázták. A várva várt béke helyett, melyet Medici Katalin leánya, Valois Margit és a protestáns Navarrai Henrik esküvőjének kellett volna megpecsételnie, 1572. augusztus 23-ról 24-re virradó éjszaka, Szent Bertalan éjszakáján IX. Károly lemészároltatta a Párizsban összegyűlt protestáns nemeseket. Az eredetileg néhány tucat áldozattal számoló, sebtében megtervezett politikai gyilkosság országos méretű vérengzéssé fajult. Először Párizsban koncolta fel a helyi lakosság a hugenottákat, de később egész Franciaországra kiterjedt a mészárlás. A vallásháborúk kiújultak, melynek az 1598-as nantes-i ediktum vetett véget. Ebben a király vallásszabadságot garantált a hugenottáknak, és majd százévnyi viszonylagos nyugalom következett. XIV. Lajos (1638–1715) trónra lépésével (1654-ben koronázták meg) azonban a hugenották elleni állami erőszak felerősödött, majd az uralkodó 1685-ben visszavonta a nantes-i ediktumot.⁴⁹ Emiatt a hugenották tömegesen menekültek el hazájukból, elsősorban Európa protestáns országaiba. 1680 és 1720 között hozzávetőlegesen 200 000 francia protestáns hagyta el hazáját, ami a francia hugenották összlétszámának körülbelül a negyede.⁵⁰ A hugenották Franciaország lakosságának ugyan csupán csekély hányadát tették ki

⁴⁵ Bosman: *Immigratie uit historisch*, 3.

⁴⁶ Garssen – Nicolaas – Sprangers: *Demografie van de allochtonen*, 97.

⁴⁷ Lucassen, Leo – Vries, Boudien de: Leiden als middelpunt van een Westeuropes textielmigratie-systeem, 1586-1650. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 22. évf. (1996), 138–167.

⁴⁸ Vries, Jan W. de – Willemys, Roland – Burger, Peter: *Het verhaal van een taal*. Amsterdam, 1993. 70.

⁴⁹ Hahner Péter: Szent Bertalan éjszakája. *Rubicon*, 11. évf. (2000), 1–2. sz. 25.

⁵⁰ Bunning E. – Overbeek, P. – Verveer, J.: De huisgenoten des geloofs. De immigratie van de hugenoten 1680–1720. *Tijdschrift voor geschiedenis*, 100. évf. (1987), 356–373.

(összesen 4%-ot),⁵¹ gazdasági súlyuk mégis jelentős volt. Elsősorban a társadalom középrétegében, az iparosok és a kereskedők, valamint a földművesek között találunk sok hugenottát (a nemesek és a szegény réteg soraiban azonban alig).⁵² A hugenottáknak elvileg nem volt szabad elhagyni hazájukat, így aki menekült, titokban, vagyona nagy részének hátrahagyásával tette. Ha útközben elkapták, kivégzés, börtön vagy gályarabság várt a menekülőkre.⁵³ Akinek szerencséje volt, átjutott a határon. Svájcba, Németországba, Angliába, skandináv országokba, Amerikába és (Hollandián keresztül) Dél-Afrikába⁵⁴ is menekültek a francia protestánsok. Becslések szerint 50–70 000 hugenotta Hollandiában talált új hazára.⁵⁵ A hugenották számára Hollandia mint menekülési célszág kézenfekvő megoldásnak számított. A kereskedőknek voltak holland partnereik, a katonatisztek remélték, hogy a holland hadseregben szolgálhatnak majd, a kézművesek, iparosok pedig abban reménykedhettek, hogy a kis protestáns köztársaság gazdasági fellendüléséből ők is részesülhetnek majd.

A gazdasági megfontolások mellett természetesen a vallási szempontok is nagy szerepet játszottak. A holland protestáns egyházak számára a hugenották testvéregyháznak számítottak, és Hollandiában 1578-tól már létezett a protestáns egyház francia ága, az úgynevezett „Waalse kerk” (vallon egyház) is.⁵⁶ A hugenották hollandiai jelenlétét főleg a vallon egyház növekedésén keresztül tudjuk nyomon követni ezekben az években: 1680 és 1690 között elsősorban a holland városokban 33 új gyülekezetet alapítottak a „Waalse kerk” tagjai.⁵⁷ A hollandok örültek a jövevényeknek, és ennek több oka is volt. Az egyik na-

⁵¹ Más források szerint arányuk maximum 20% volt. Crusol, Cees: *Standvastig en frivoool. De beeldvorming over hugenoten*. In: Dubbelman, E. J. – Tanja, J. (ed.): *Vreemd Gespuis*. Amsterdam, 1987. 38–49.

⁵² Bunning – Overbeek – Verveer: *De huisgenoten*, 356–373.

⁵³ A protestáns vezetőknél (főként lelkészeknél) két héten belül kellett elhagyniuk Franciaországot, de az egyszerű hugenottáknak tilos volt elmenekülni. Gyakran nemcsak a menekülőkre, hanem segítőikre is halálos ítélet várt. Meerkerk, Edwin van: *Geweld, geloof, herinnering en identiteit. Hollandse hugenoten en de 'trauma' van 1685*. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 118. évf. (2005) 3. sz. 386–399.

⁵⁴ Nekik köszönhető a dél-afrikai szőlőművelés, borászat és borkultúra kialakulása a 17. század végén. Goor, J. van: *De Nederlandse Koloniën*. Den Haag, 1994. 117.; Jong J. J. P. de: *De waaier van het fortune*. Den Haag, 1999. 86.

⁵⁵ A becslések meglehetősen eltérőek, 35 000 és 70 000 fő között mozognak. Bunning – Overbeek – Verveer: *De huisgenoten*, 356–373.

⁵⁶ A „vallon egyház” nevét azoktól a vallon tartományokból elmenekült protestánsoktól kapta, akiket a spanyolok üldöztek el szülőföldjükről a 16. század derekán. Meerkerk: *Geweld, geloof*, 386–399.

⁵⁷ Bunning – Overbeek – Verveer: *De huisgenoten*, 358.

gyon fontos ok a vallás volt. A hollandok a francia protestánsokat nem egyszerű menekülteknek tekintették, hanem olyan hitsorsos üldözötteknek, akiket azért űztek el hazájukból, mert hűek maradtak vallásukhoz. Ezzel a hugenották egyfajta vallási hősök, a protestantizmus példaképei lettek. Ők gyakran mindenüket hátrahagyva azért menekültek el Franciaországból, hogy megmaradhassanak hitükben, míg a hazájukban maradt hugenották megtarthatták vagyonukat, de kénytelenek voltak áttérni katolikus hitre. A hollandok számára ez a vallási azonosság gyakorlatilag felülírta a nemzeti és nyelvi különbségeket. A hugenották számára pedig a hit, valamint az emiatt elszenvedett erőszak és szenvedés alapozta meg hollandiai menekült-identitásukat.⁵⁸ Nem csak a hollandok idealizálták (kezdetben) a hugenottákat, a francia menekültek is így tekintettek a hollandokra: III. Orániai Vilmos helytartó a szemükben a protestantizmus védelmezője, a hugenották megmentője volt. Az Egyesült Tartományok kezdetben csak visszafogottan reagált a franciaországi protestánsüldözésekre, mivel nem akart konfliktusba keveredni Franciaországgal, de 1685 után, a nantes-i ediktum visszavonását követően nyíltan kritizálta a francia politikát. Pamfletek jelentek meg, melyekben XIV. Lajost mint zsarnokot, mint elszabadult fenévatat ábrázolták. A menekülteknek új hazájukban (melyet a legtöbben csak ideiglenes tartózkodási helynek tekintettek, mert alapvetően vissza akartak térni Franciaországba) nemcsak szimpátiára és jóindulatra volt szükségük, hanem kézzelfogható anyagi támogatásra is. Holland polgárok az egyházon keresztül (is) jelentős mértékben támogatták a francia menekülteket.⁵⁹ A hollandok segítőkészségét és együttérzését a hugenottákkal jól példázza a francia menekültek javára történt gyűjtések eredménye. 1683-ban Amszterdamban egyetlen bűnbánati napon 10 000 gulden gyűjtöttek a templomokban a hugenották javára. 1685-ben Leidenben 19 000 gulden, 1686-ban Haarlemben 8000 gulden (mely utóbbinak egyharmadát a haarlemi katolikusok adták össze) gyűlt össze.⁶⁰ Hogy ekkor ez mekkora összegnek is számított, jól láthatjuk, ha figyelembe vesszük, hogy egy képzett szakmunkás éves bére 110 gulden körül, egy kereskedő éves jövedelme 1500 gulden körül mozgott, Rembrandt az *Éjjeli őrijárat* című monumentális képéért 1600 gulden-t kapott (1642-ben).⁶¹

⁵⁸ Meerkerk: *Geweld, geloof*, 395.

⁵⁹ Bunning – Overbeek – Verveer: *De huisgenoten*, 361.

⁶⁰ Bots, H. – Posthumus Meyjes, G. H. M. – Wieringa, F.: *Vlucht naar de vrijheid. De hugenoten en de Nederlanden*. Amsterdam, 1985. 72.

⁶¹ Dash, Mike: *Tulpenekte*. Utrecht/Amsterdam, 2004. 10.

A vallási okok mellett gazdasági szempontok is jelentős szerepet játszottak abban, hogy Hollandiában szívesen látták a hugenottákat. A francia társadalom közép- és felső rétegéből származó iparosok, kézművesek és kereskedők szaktudást és tőkét hoztak magukkal.⁶² A hollandok elsősorban a textiliparuk fellendülését várták a szakképzett francia munkaerőtől és azt remélték, hogy ettől versenyképesebbek lesznek a piacon. A holland városok és tartományok már Franciaországban aktívan toboroztak a hugenották között. 1681-től plakátokon, franciául megjelenő újságokban (1620-tól Amszterdamban jelent meg az első, nyomtatott, francia nyelvű *le Courant d' Italie et d' Almaine*, melyet egész Európában terjesztettek)⁶³ hirdették, hogy milyen kedvezményeket (városi polgárjogot, ingyen céhtagságot, 10–12 éves adókedvezményt, előleget a szerszámok beszerzéséhez, műhelyek kialakításához, munkahelyteremtést, illetve közvetítést) kínálnak a Hollandiába áttelepülő protestáns franciáknak.⁶⁴ Az első menekülthullám azután érkezett, hogy Franciaországban felerősödött a katonaság agresszív fellépése a protestánsokkal szemben (*dragonnades*). Francia dragonyosok gyakran fegyverrel kényszerítették a hugenottákat vallásuk megtagadására és a katolizálásra. Franciaország déli részén volt különösen kegyetlen a dragonyosok fellépése, melynek következtében a hugenották részéről rengeteg volt a halálos áldozat.⁶⁵ Eközben a holland nagyvárosok szinte versenyeztek egymással, hogy hová csábítsák a hugenotta iparosokat, hiszen azt remélték, ahol ők megtelepednek, ott várható a textilipar fejlesztése, modernizálása, új technikák meghonosítása és ezzel (és a hollandoknak ez volt a lényeg) az évek óta stagnáló kereskedelem fellendülése. Amszterdam is ösztönözte a hugenották letelepedését, külön lakónegyedeket épített nekik a városban, ahol a házakhoz tágas műhely is tartozott. Itt telepedtek le a francia kalaposok, aranyozók, selyem- és brokátszövők, paszománykészítők és csipkeverők.⁶⁶ Az 1680-as években csak Amszterdamba évente mintegy 800–1200

⁶² A hágai francia nagykövet már 1683-ban egymillió guldenre (vagy arany dukátra, ez sajnos nem világos) becsülte azt a pénzmennyiséget, melyet a hugenották az Amszterdami Bankban helyeztek el. Ez a kor viszonyaihoz képest horribilis összeg volt. Bots, H. – Posthumus Meyjes, G. H. M. – Wieringa, F.: *Vlucht naar*, 74.

⁶³ A 17–18. században több francia nyelvű újság is megjelent Hollandiában, mint például *Gazettes de Hollande*, *Gazette de Leyde*, *Gazette d'Amsterdam*, *Gazette de La Haye*. Ezek szerkesztői és kiadói legtöbbször francia hugenották voltak, akik sokszor már jóval 1685 előtt az Egyesült Tartományokba menekültek. Lásd: Bots, H. – Posthumus Meyjes, G. H. M. – Wieringa, F.: *Vlucht naar*, 78.

⁶⁴ Bunning – Overbeek – Verveer: *De huisgenoten*, 361.

⁶⁵ Meerkerk: *Geweld, geloof*, 389.

⁶⁶ Mak: *Amszterdam*, 100.

hugenotta bevándorló érkezett.⁶⁷ Speciális szakmák, mint például a paróka-készítők vagy a legyezőkészítők hollandiai megerősödése is a hugenottákhoz köthető. Fellendülést hoztak a holland órás kézművesség iparrá fejlesztésében is, megteremtve ezzel a holland mechanikai ipar alapjait. A könyvkereskedők és kiadók számát is jelentősen gyarapították a hugenották. A 17–18. század fordulóján az amszterdami könyvkereskedők mintegy 43,5%-a a vallon egyház tagja volt, vagyis nagyrészt francia hugenotta.⁶⁸ Történetírók, mint Henri Philippe de Limiers, Francois Michel Janicon, Rousset de Missy szintén hollandiai hugenotta lapkiadók voltak, akik saját koruk történéseit foglalták össze könyv formában.⁶⁹ A francia menekültek közül voltak újságírók, egyetemi tanárok (mint az orvos Charles Delincourt, a teológus Etienne Le Moynes és Jacques Gaillard, vagy a matematikus Jacques Bernard, akik a Leideni Egyetemen tanítottak, de Groningen, Franeker és Utrecht egyetemén is oktattak hugenotta menekültek)⁷⁰ és katonák is. Ez utóbbi csoport fontos része volt a menekülteknek, különösen a jól képzett tiszteknek örültek a hollandok, akik saját hadseregük megerősítését várták a francia jövevényektől. Már 1686-ban 100 000, pár hónappal később még 50 000 guldent utalt ki a holland parlament (*de Staten-Generaal*) a francia katonatisztek részére. Groningen város (*Groningen en Ommelanden*) saját költségén 120 francia menekült katonából álló egységet állított fel, így biztosítva azok ellátását. Csak az 1686-os és 1687-es évben 543 hugenotta katonatisztet regisztráltak menekültként Hollandiában.⁷¹ 1688-ban Orániai Vilmos (1650–1702) 21 000 fős expedíciós seregében mintegy 700 francia menekült katonatisztet szolgált, mikor a leendő III. Vilmos (1689–1702 között Anglia, Skócia és Írország királya) az angol trón várományosaként 500 hajóval átkelt a szigetországba.⁷²

Mivel a hugenották túlnyomó többsége a francia nyelvű protestáns közösséghez, a „vallon egyházhoz” csatlakozott, társadalmi integrációja a holland többségbe nem volt gyorsnak mondható. Itt ugyanis egymás között továbbra is franciául beszéltek és ezt az elkülönült pozíciót csak erősítette a holland elit érdeklődése a francia nyelv és kultúra iránt. A francia divat, a francia stílusú bútorok és berendezési tárgyak, a francia nyelv, kultúra és az irodalom a 17. században (Európa más országaihoz hasonlóan) nagy népszerűségnek örvendtek

⁶⁷ Meerkerk: *Geweld, geloof*, 389.

⁶⁸ Uo., 390.

⁶⁹ Bots – Posthumus Meyjes – Wieringa: *Vlucht naar*, 80.

⁷⁰ Uo., 90.

⁷¹ Uo., 92.

⁷² Bunning – Overbeek – Verweer: *De huisgenoten*, 358.

Hollandiában is.⁷³ A holland gazdag polgárság és a nemesség tagjai szívesen jártak a vallon gyülekezetekbe, hogy franciául hallgassák a prédikációt, illetve franciául beszéljenek a gyülekezeti tagokkal. A hugenották közül sokan alapítottak francia iskolákat vagy dolgoztak zenészként, tánctanárként. A holland színházakban francia szerzők darabjait mutatták be, népszerű volt a francia balett és a francia opera is.⁷⁴

Az sem segítette integrációjukat, hogy a hugenották Hollandiában nemzetközi orientáltságúak voltak. Elsősorban az elit, a nemzetközi értelmiségiek, művészek, tudósok társaságát keresték és szívesen tartottak kapcsolatot más hugenottákkal, akik Londonban, Svájcban vagy Poroszországban találtak menedéket.⁷⁵ Problémát okozott az is, hogy a francia menekültek gyakran lenéztek a holland kultúrát és szokásokat.⁷⁶

A francia mesteremberektől remélt gazdasági fellendülés is elmaradt. Hiába segítette Amszterdam és Groningen is a selyemipar meghonosítását (Amszterdamban Pierre Baille, Groningenben Jean Briot kapott megbízást és jelentős anyagi támogatást a városi vezetéstől), a kísérlet egyik városban sem sikerült. Haarlemben és Leidenben, a holland textilipar hagyományos fellegvárában sem hozott gazdasági fellendülést a hugenotta iparosok letelepedése. Az általános gazdasági recessziót, mely a 17. század végén már érezhető volt Hollandiában, nem tudta megállítani a beáramló francia szaktudás és tőke. Ráadásul az ígért adókedvezmények és gazdasági segítség feszültséget teremtett a hollandok és a jövevények között. A holland iparosok ugyanis nemcsak konkurenciát láttak a francia betelepülőkben, de azt is tapasztalták, hogy a város vagy a tartomány az ő adójukból még kedvezményeket is biztosít a hugenották számára. Ezért a holland városok (Amszterdam 1690-től, Groningen 1700-tól) fokozatosan megvonták a kedvezményeket, illetve szigorúan ellenőrizték azok felhasználását. Ráadásul a gazdasági stagnálás miatt sok volt a munkanélküli a hugenották között, és az ellátásra szoruló öregek és betegek száma is magasabb volt a vártnál.⁷⁷ 1688-ban például Amszterdamban a városi tanács 25 000 guldent adott a vallon egyház diakóniai szolgálatának, hogy azt a rászoruló hugenották között szétossza.⁷⁸ 1689 és 1695 között ez az összeg tovább emelkedett, és évi 48 807

⁷³ Uo.

⁷⁴ Bots – Posthumus Meyjes – Wieringa: *Vlucht naar*, 105.

⁷⁵ Meerkerk: *Geweld, geloof*, 390.

⁷⁶ Bots – Posthumus Meyjes – Wieringa: *Vlucht naar*, 121.

⁷⁷ Amszterdamban például a szegények egyharmada hugenotta volt. Bots – Posthumus Meyjes – Wieringa: *Vlucht naar*, 366.

⁷⁸ Bots – Posthumus Meyjes – Wieringa: *Vlucht naar*, 72.

guldent, 1703-ban már 70 000 guldent tett ki. Emellett a Holland Kelet-indiai Társaság is jelentős összegekkel támogatta a menekültek ellátását.⁷⁹ Láthatjuk tehát, hogy a hugenották fogadására és ellátására a hollandok hatalmas pénzügyi tartalékokat mozgósítottak. Az egyház, a városi és tartományi vezetés, valamint a kereskedelmi cégek, mint a Holland Kelet-indiai Társaság összefogásának eredményeként tudták finanszírozni a francia protestáns menekültek ellátását. A holland városok számára így is annyi pénzbe kerültek a menekültek, hogy mikor 1697-ben a rijswijki békekötés után⁸⁰ újabb menekülthullám indult meg a holland határ felé, akkor a hollandok már nem azért gyűjtöttek pénzt (többek között a vallon egyházban), hogy felkészülten tudják fogadni a menekülteket, hanem hogy azokat egy másik országba (például Németországba) irányítsák és a pénzt a fogadó ország menekült-ellátására fordítsák.⁸¹

A hugenották Hollandia teljes lakosságának csupán 3%-át alkották,⁸² de beilleszkedésük nehézkes volt, mivel az említett okok miatt csak nehezen tanultak meg hollandul. Gyakran csak a második, harmadik generáció volt képes teljesen elfogadtatni magát a többségi társadalommal.⁸³ A holland parlament (*de Staten-Generaal*) 1715. október 21-i rendeletében minden hugenotta menekültnek állampolgárságot adományozott, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a francia protestánsok Hollandiában már nem számíthattak semmilyen állami, tartományi vagy városi segélyezésre, adókedvezményre vagy egyéb juttatásra. Kedvezményezett menekültekből másodrangú állampolgárok lettek. Ettől kezdve ugyanis ugyanolyan polgárai voltak az Egyesült Tartományoknak, mint a hollandok (vagyis nem kaptak semmilyen kedvezményt), de állami hivatalt nem vállalhattak.⁸⁴

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ A rijswijki béke a kilencéves háború (1688–1697) lezárása, melyben XIV. Lajos elismerte III. Vilmos kormányzó (stadhouder), Orániai Vilmos jogát az angol trónra. A hugenották kérdése azonban nem került elő a béketárgyalások során, ezért a hollandiai francia protestánsok számára az utolsó remény is elszállt a hazatérésre. Lásd: Bots – Posthumus Meyjes – Wieringa: *Vlucht naar*, 94.

⁸¹ Bunning – Overbeek – Verveer: *De huisgenoten*, 367.

⁸² Bosman: *Immigratie uit historisch*, 4.

⁸³ Zumthor: *Hollandia*, 277.

⁸⁴ Bots – Posthumus Meyjes – Wieringa: *Vlucht naar*, 119.

Összegzés

Az említett három csoport mellett meg kell még említenünk azokat a migránsokat is, akik nem vallásuk miatt menekültek el hazájukból és kerestek menedéket Hollandiában, hanem gazdasági okok motiválták őket. A 17. századi Hollandiában, az Arany Évszázad gazdasági fellendülésének idején nagy szükség volt a munkaerőre. Ezért a bérek jelentős mértékben magasabbak voltak, mint a környező országokban és ez természetesen Európa minden szegletéből vonzotta a munkavállalókat. Ehhez a csoporthoz tartoznak többek között a németek, lengyelek, dánok, svédek, franciák és csekélyebb számban a magyarok is.⁸⁵

Hollandia Arany Évszázadának sikere elképzelhetetlen a betelepülő idegenek, a migránsok nélkül. A flamandok, a zsidók és a hugenották is vallási üldözöttekként érkeztek Hollandiába és találtak új hazára. Noha mindhárom csoport háttere más, fontos közös tulajdonságuk volt, hogy a hollandok gazdasági potenciált láttak a bevándorlóknak és a saját iparuk és kereskedelmük fellendülését várták a menekültek szaktudásától és pénzétől. A három csoport integrációja nagyon különböző volt. Míg a flamandok és a hugenották néhány generáció elteltével, kisebb-nagyobb zökkenők leküzdése után megtalálták helyüket a holland társadalomban, a zsidók integrációja, eltérő nyelvük és vallásuk miatt, valamint mert külön városnegyedben éltek, sokkal hosszabb folyamat volt. A hollandok befogadókészsége nem csupán a vallási toleranciára koncentrált, hanem legalább annyira szem előtt tartotta a bevándorlással járó gazdasági előnyöket is.

⁸⁵ Mak, Geert: *Een kleine geschiedenis van Amsterdam*. Amsterdam, 2001. 107.

PETE LÁSZLÓ

A magyar katonai emigráció Itáliában

Bevezetés

Az 1848–1849. évi magyar szabadságharc leverése után katonák és polgári személyek egyaránt arra kényszerültek, hogy elhagyják az országot. 1849. október elején a török birodalom területén, a bulgáriai Vidinben gyülekező menekülők száma 3700 fő körül mozgott, közülük azonban mintegy 3200-an a császári hatóságok amnesztiaígéretére már október 21-én hazatértek. Az amnesztiát elutasító félezer ember 80%-át a honvédsereg egykori katonái adták: 4 tábornok, 20 törzstiszt (ezredes, alezredes, őrnagy), 120 főtiszt (hadnagy, főhadnagy, százados), továbbá 260 altiszt és közvitéz. Az emigrációt választó körülbelül 500 fős létszámot hamarosan növelte a csak szeptember végén kapituláló komáromi várvédő sereg néhány száz katonája, akik a császári hatóságoktól kapott útlevéllal hagyhatták el Magyarországot, továbbá újabb százak, akik viszont a megtorlás elől illegálisan menekültek külföldre. Az állandó fluktuációnak kitett magyar emigráció létszáma tehát az 1850-es években 1200–1500 fő között mozgott.¹

Amikor 1851 szeptemberében Kossuth Lajos és a többi internált az Amerikai Egyesült Államok által küldött hadihajókon végre elhagyhatta Törökországot, a magyar emigráció már három központban működött. Párizsban gróf Teleki László, Londonban Pulszky Ferenc körül tömörült egy-egy csoport, New York pedig 1849 decemberében fogadta az Ujházy László egykori kormánybiztos vezetésével érkező első magyar emigráncsoportot. A magyar emigráció tagjai, különösen annak katonai szárnya, igyekezett minden lehetőséget megragadni a szabadságharc újrakezdésére és a nemzeti függetlenség visszaállítására.

¹ Bona Gábor: A megtorlás és a magyar katonai emigráció. In: Bona Gábor (szerk.): *A szabadságharc katonai története. Pákozdtól Világosig 1848–1849.* Budapest, 1998. 277–278.

Az 1853-ban kitört krími háború kapcsán azt várták, hogy Ausztria is bekapcsolódik Oroszország oldalán, és az európai méretűvé szélesedő konfliktusban a magyar függetlenség is megvalósulhat. Ausztria végül nem lépett be a küzdelembe, de több tucat magyar emigráns katona így is szerepet vállalt a török hadseregben. Jóval komolyabb lehetőségnek tűnt a szabadságharc újramegkezdése az 1859-ben kitört francia–olasz–osztrák háború.

A II. olasz függetlenségi háború

Az olasz *risorgimento* időben egybeesik a magyar nemzeti újjászületés korszakával: az olasz és a magyar nép a XIX. század derekán a történelem hasonló útjain találkozott. Magyarok és olaszok ugyanazokért a célokért küzdöttek a közös ellenséggel szemben: szabadságot és függetlenséget akartak kivívni a Habsburg Birodalom ellenében. Hazaszeretet és világszabadság – e nagy eszmék összekapcsolódásának legszebb pillanatai 1848–1849-re és 1859–1860-ra esnek. Amíg azonban a báró Alessandro Monti ezredes parancsnoksága alatt álló mintegy 1100 fős olasz légió önfeláldozóan kivette részét az 1849. augusztusi magyarországi harcokból, a Türr István által szervezett 110 fős piemonti és a Winkler Lajos vezette mintegy 60 főnyi velencei magyar légiók, a hadiesemények alakulása folytán, a harctéren nem tudták bizonyítani vitézségüket.² Nem így történt egy évtizeddel később: magyarok százai küzdöttek Giuseppe Garibaldi oldalán az olasz csatamezőkön.

1859 tavaszán a világ különböző pontjaira szétszóródott magyar emigránsok, zömében egykori honvédtisztek Genovában gyülekeztek.³ Az Ausztria ellen indított francia–olasz háború egyik mellékszálaként, a Habsburg-ellenes érdekközösség alapján május 6-án Kossuth Lajos, Teleki László és Klapka György részvételével megalakult Magyar Nemzeti Igazgatóság ugyanis ebben a tengerparti városban ültette fel székhelyét, és itt kezdték el szervezni azt a katonai egységet, amit a jövő magyar hadsereg magjának szántak. A május 24-i keltezésű, de csak június 10-én kihirdetett királyi dekrétummal hivatalosan megalakított „Magyar Sereg Olaszthonban” elnevezésű légió parancsnokává

² Pete László: „Viva l’Unione magiario-italica!” *Magyar–olasz kapcsolatok 1848–1849-ben*. Italianistica Pannonica 1. Debrecen, 2014.

³ A magyarok 1859. évi itáliai szerepéről: Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból I.* Budapest, 1880.; Eugenio Kastner: *Il contributo ungherese nella guerra del 1859 (Storia e documenti)*. Firenze, 1934.; Uő: *Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859*. Szeged, 1949.; Ács Tivadar: *A genovai lázadás. A Magyar Nemzeti Igazgatóság regénye 1859–1861*. Budapest, 1958.

Klapka György tábornokot nevezték ki. Az emigránsokból, hadifoglyokból és dezertőrökből összetevődő légió létszáma július közepére 3200 főre emelkedett. Ihász Dániel és Nemeskéri Kiss Miklós ezredek vezetésével két dandárt szerveztek, igaz, a második mindvégig csonka maradt. Az Ihász vezette 1. dandár 1. zászlóalja Alessandriában állomásozott Eberhardt Károly őrnagy, a 2. és a 3. zászlóalj Acquiban Kiss József százados és Mogyoródy Adolf őrnagy, a 4. zászlóalj pedig Astiban Tüköry Lajos őrnagy parancsnoksága alatt. A 2. dandár egyetlen teljes zászlóalját szintén Astiban helyezték el, élére az Amerikából érkező Pongrácz Alajos századost nevezték ki.

A légió kötelékén kívül is tevékenykedtek magyar tisztek; néhányuknak megadatott a lehetőség, hogy a harctéren is kipróbálják magukat. Bethlen Gergely ezredest Napóleon herceg a III. zuáv⁴ ezreddel Bobbióba küldte az ellenséges állások kikémlelésére, majd Ulloa tábornok Firenzébe hívta egy toszkán hadosztály megszervezésére. Éber Nándor mint a *Times* tudósítója kijutott a harctérre, Teleki Sándor és Türr István ezredek pedig Garibaldi alpesi vadászaihoz irányították, hogy előmozdítsák az osztrák ezredekben szolgáló magyar katonák átlépését az olaszok oldalára. Türr vitézül verekedve a június 16-i treponti csatában súlyosan megsebesült, ő volt az egyetlen magyar, aki 1859-ben vérét adta az olasz szabadságért.

A július 11-én aláírt villafrancai fegyverszünet megakadályozta, hogy az olaszthoni magyar sereg létszáma gyarapodhasson és szervezetiesen felfejlődhessen, illetve hogy a harcokban részt vehessen. A légiót szeptember közepén feloszlatták, a végletekig csalódott legénység nagy része és 12 tiszt az amnesztia ígéretére visszatért Magyarországra. Négy tisztet, Ihász ezredest és a török hadseregből kilépő három zászlóaljparancsnokot, Eberhardt, Kiss József és Tüköry őrnagyokat, rangjuk megtartásával, várakozási állományba, fél fizetéssel átvette a piemonti hadsereg. Nemeskéri Kiss Miklós Franciaországba, Mogyoródy őrnagy Londonba tért vissza, Podhorszky Ernő főhadnagy Genfben távozott, Pongrácz százados Párizsba utazott gyógyíttatni magát, Veres Sándor százados pedig a román fejedelemségekbe menőket kísérte el azzal a szándékkal, hogy ő maga is ott telepedik le. Sokan viszont úgy gondolták, hogy Itáliában maradt még tér a cselekvésre, ezért Modenába mentek, ahol az

⁴ A zuávok a mai Algéria területén élő egyik harcias törzs tagjai voltak, akik évszázadokon keresztül fegyverforgatásból éltek. Algéria 1830. évi gyarmatosítása után a franciák is zsoldba fogadták őket, és a zuávok elit könnyűgyalogságként a krími háborútól III. Napóleon bukásáig, 1853–1870 között éltek fénykorukat. Kimagasló katonai teljesítményük mellett egyéni, színes egyenruhájuk is felhívta rájuk a figyelmet.

uralkodóikat elűző közép-itáliai fejedelemségek, Giuseppe Garibaldi közreműködésével, erős nemzeti hadsereg megszervezésére tettek kísérletet. A magyarok felismerték, hogy a Villafranca következtében elakadt olasz egyesítési folyamatot Közép-Itáliában lehet továbblendíteni, így az áhított osztrákellenes harcra is hamarabb nyílhat kilátás. Tizennyolc tiszt – Bethlen Gergely, Krivácsy József és Zsurmay Károly ezredesek; Novelli Antal, Réh János, Valentini István, Dobay Károly, Benedikti József, Mihalovits Károly, Mayer és Pap Pál századosok; Jávorka József és Palmano János főhadnagyok; Vasváry, Guyon Viktor, Ischléri Zsigmond, Sallér Gusztáv és Richon Viktor hadnagyok – kapott itt alkalmazást, hozzájuk csatlakozott még 32 altiszt, 20 közhuszár és 12 gyalogos. Idesorolható még Kupa Károly ezredes, akit azzal bíztak meg, hogy vásároljon lovakat a modenai tüzérség és lovasság számára. A névsorból mindenképpen kiemelkedik Krivácsy József ezredes, akit a tüzérség és a műszaki csapatok felügyelőjévé neveztek ki, továbbá Bethlen Gergely ezredes, aki megszervezte a „piacenzai huszárok” alakulatát. Az egység központja Pármában volt, és a néhány tucat magyar huszárhoz olyan sok olasz csatlakozott, hogy létszámuk rövid időn belül elérte a 750 főt. A Modenában szolgálatot vállaló magyar katonák harctéri alkalmazására végül nem került sor, a közép-itáliai hercegségek ugyanis békés úton, az 1860. március 11–12-i népszavazás eredményeként váltak a Szárd Királyság részévé.

A dél-itáliai expedíció

Az olasz egyesítés következő állomása, az északi és a középső területek után, Dél-Itália volt.⁵ Giuseppe Garibaldi szicíliai expedíciója május 6-án indult a Genova melletti Quarto kikötőjéből, és az 1089 vörösinges között, a legendás „Ezer” soraiban már az első pillanattól kezdve ott volt négy magyar is: Türr István ezredes, Tüköry Lajos alezredes, Goldberg Antal őrmester és Lajoski Vencel közlegény. Az 1826-ban Pesten született Goldberg tizenkét évig az osztrák hadseregben szolgált, az 55. gyalogezredből dezertálva 1859. március 26-án beállt az alpesi vadászok 2. ezredének 4. századába. Garibaldi régi bajtársaként érkezett tehát Quartóba, és a Szicíliába induló seregben a 6. századhoz nevez-

⁵ Carlo Pecorini-Manzoni: *Storia della 15a divisione Türr nella campagna del 1860 in Sicilia e Napoli*. Firenze, 1876.; Lukács Lajos: *Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860–61-ben*. Budapest, 1962.; Pete László: *Gli Ungheresi nei Mille. Rivista di Studi Ungheresi*, nuova serie, n. 10 (2011). 8–17.

ték ki őrmesterré. Derekasan harcolt Calatafiminél és Palermónál, ez utóbbi város ostrománál jobb karján és hátán megsebesült. Alhadnaggyá léptették elő, és bekerült a sorrentói hadirokkant intézetbe. Valószínűleg itt halt meg 1862-ben. Az „Ezer” krónikása, Giuseppe Cesare Abba is említést tesz róla naplójában: „Öreg harcos, hallgatag, borús hangulatú, de szilárd és lángoló szívé.”⁶ A Lajoski Vencelként azonosított negyedik magyarról csak annyit tudunk, amennyit Abba feljegyzett róla a hajóút során:

„Egy magyar fekszik itt nem messze tőlem, tegnap óta figyelem, ahogy itt bolyong közöttünk. Valami csúf velencei káromkodáson kívül egy szót se tud beszélni. Rám néz apró, hunyorgó zöld szemével. Haja kanócszerű fürtökben hull keskeny homlokára, orra olyan, akár a hunoké a képeken. Tűnődve és sötéten nyúlik el a pallón, szinte megfő az erős napon. Tán épp a hazájára gondol, s közben az enyéért jön meghalni.”⁷

Giuseppe Garibaldi 1860. július 12-én Palermóból írta Türr Istvánnak, hogy „testvéri örömmel láttam a magyarjait, egy erős csapatot fogunk szervezni belőlük, hogy Magyarországra menjünk”.⁸ A szicíliai expedíció május 6-i quartói indulásánál jelen lévő négy magyarhoz a későbbiek során még többen csatlakoztak, különösen sokan, mintegy hetvenen érkeztek a Giacomo Medici tábornok vezetésével június 19-én Szicíliában partraszálló expedíciós sereggel. Garibaldi idézett levelében ezek mellett, minden bizonnyal, azokra a magyarokra utalt, akikkel Türr Genovába érkezésekor maga is találkozott. Az éppen Garibaldihoz igyekvő magyar katonák között ott voltak Mogyoródy Adolf és Figyelmessy Fülöp őrnagyok is, akik június 27-én indultak Londonból Kossuth ajánlólevelével. Maga Türr is ellátta őket ajánlólevéllel Garibaldihoz, és Mogyoródyt megbízta a július 8-án Szicíliába induló magyar egység vezetésével. Ezt a magyar csapatot látta Garibaldi a palermói Palazzo Reale téren, mielőtt megírta levelét Türr Istvánnak.⁹ Garibaldi tehát örömmel fogadta Türr kezdeményezését a magyar légió felállítására, ami július 16-i diktatori rende-

⁶ Giuseppe Cesare Abba: *Garibaldi seregében*. Fordította: Telegdi Polgár István. Budapest, 1960. 77.

⁷ Uo., 41–42.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL) Türr-iratok 1497.

⁹ Ihász Dániel levele Tanárky Gyulának. Torino, 1860. július 8. Közli: *A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1866)*. Timár Lajosné közreműködésével válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Koltay-Kastner Jenő. Budapest, 1961. 351–353.

tével hivatalosan is megtörtént. A rövid, mindössze ötsornyi dokumentum azt is kimondja, hogy a légió két fegyvernemből, gyalogságból és lovasságból áll majd.¹⁰ A magyar légió szervezéséről, elsősorban a felmerülő nehézségekről Mogyoródy július 30-án Palermóból számolt be Türrnek.

„Garibaldi legszívesebben fogadott és azonnal ráállott egy magyar hadtest felállítására mind a 3 fegyver nemekből: gyalogság, lovasság és tüzérség, de sajnós a materiale hibázik. Minthogy 70 emberem van, megkezdtem a magyar Légió organizációját, csináltam két kis századot, proponáltam a tisztikart hozzá, kik velem együtt kikapták a kinevezéseket; azótától azonban a magyar tisztek nyölnék mint a gombák, mind a Légióhoz szeretne jönni..., félek, hogy majd több tisztem lesz, mint emberem. Fizetést azonban a kinevezett 5 tisztén kívül senki sem hűz.”

A tisztek aránytalanul magas számán kívül nagy gondot okozott a katonák felfegyverzése és felruházása. „A raktárba van fegyver és ruha, csakhogy ki nem akarják adni, míg szemem láttára olaszoknak kiadják” – panaszkodott tovább Mogyoródy. Sirtori engedélyével aztán helyi mesterembereknél, saját költségén rendelte meg a ruhákat. Szóvá teszi még, hogy a szervezetlenség miatt nem tudja, kinek a parancsnoksága alá tartozik, ugyanakkor kifejezi óhaját:

„Hogy mi és a legénység leginkább a te parancsnokságod alatt harcolnánk nem kell megemlétenem, de hogy ne gondolják, hogy előbb nem akarunk harcolni, még te meg nem jössz, jelentettem tennap, hogy noha még egyes holmik hibáznak, de csapatom kész az elmenetelre...”¹¹

A hadjárat végén 341 főt (156 gyalogos és 185 huszár) számláló légió a Türr-hadosztály Éber Nándor tábornok vezette dandárához tartozott, és hosszú kalábriai menetelés után alaposan kivette a részét a mindent eldöntő október 1–2-i volturnói győzelemből. A magyar légió szerepléséről a parancsnok, Mogyoródy Adolf jelentéséből alkothatunk képet:

„Három óra felé, a mint Sta Mariaba érkeztünk, Türr tábornoktól azon rendelet vévén, hogy a Compagnia Esteraval egyesülve a St. Angelo felé úton – a Milano dandár jobb szárnyának támogatására – előhaladjunk.

¹⁰ Közli: Carlo Pecorini-Manzoni: *Storia della 15a divisione Türr*, 103.

¹¹ MNL OL Türr-iratok 1759.

Utunkban egyszerre Garibaldira bukkantunk, ki megpillantván bennünket, a mint dupla lépéssel, fegyvert vállunkon, rendben előhaladunk, bár az ellenség golyói mind sűrűbben kezdtek körülöttünk füttyörészni: örömtelt arcczal »Cest vous, ces sont mes braves hongrois, chassez-moi ces coquins [ah ti vagytok, ők azok, az én derék magyarjaim, – üzzétek el ezt a gaz népet!]« – szavakkal fogadott, balra a Capua felé sűrű fákkal ellepelt térségre mutatván, honnét erős tüzelést nyitottak Garibaldira és ránk a felénk előhaladó nápolyi csapatok. Alig mondta ki Garibaldi a fent idézett szavakat, melyek lehetőleg még jobban fellelkesítették kis csapatomat, mely ugyanis alig várta a harczot az ellenséggel megmérkőzni, midőn egy balszárny fordulattal a légió egy századját csatárlánczba, a többet csatarendbe, a Compagna Esterat tartalékba rendelve, az ellenséget megtámadtuk, ki sebes mozdulatunk által meglepve hátrálni kezdett, míg egy mély keresztút fedezete alatt összehúzáván csapatjait, bevárt és jó sortüzeléssel fogadott, de általunk pár perc alatt szuronyt szegezve kiveretvén állásából, többé időt nem adtam csapatjainak összepontosítására. Megkísértették ugyan még utunkban eső akadályokat, mélyebb árkokat, erősebb cascínákat stb. megszállani, de folytonos rohamainknak ellent nem állhatván, miután közben sikerült bal szárnyamat a Milano dandárral összekötni, jobb szárnyam a comp. estera által védve; látván sebes előnyomulásunkat, a Capua előtti síkon ránk rohanó lovasság egy erős attakkal megállítani akarta, mely ellen kisebb különítményeket formálva, midőn sikerült ezt is visszavernünk, a harcz befejezettnek mondható volt.»¹²**

Nemcsak a gyalogság, a huszárok is kitettek magukért: a mintegy 60 fős egységük Scheiter György kapitány vezetésével Santa Maria védelméért küzdött, a Figyelmessy Fülöp alezredes által vezetett egység pedig Nino Bixiónak segített megfordítani a harc menetét a jobbszárnyon.

Számos olyan magyar tiszt is érkezett, aki tevékenységével a légió keretein kívül szerzett hírnevet magának. Többen egyenesen hibának tartották külön magyar légió megalakítását, mivel egyrészt nem sok esélyt láttak a létszám növelésére, másrészt hasznosabbnak vélték, ha a magyar tisztok a kevésbé tapaszt-

¹² Mogyoródy Adolf jelentése. 1860. október 3., Santa Maria. MNL OL Türr-iratok 33. Részben, jelentősen eltérő szöveggel és dátummal közli: Lukács Lajos: *Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei 1860–1867*. Budapest, 1986. 43–44.

talt egységeknél kamatoztatták gazdag katonai ismeretüket. A már sokat emlegetett Türr István, Garibaldi szárnysegédéeként, a kezdetektől kulcsszerepet játszott a dél-itáliai expedícióban. Diplomáciai ügyességének köszönhetően jutottak a Szicíliába induló önkéntesek lőszerhez a toszkánai Orbetello erődjéből, szervezőképességének pedig a XV. hadosztály felállítása és a palermói nemzetőrség megszervezése lett az eredménye, de nagyrészt az itt említett erényeinek köszönhetette azt is, hogy Garibaldi őt nevezte ki a Nemzeti Erők Főfelügyelőjévé, majd Nápoly város és megye katonai parancsnokává. Marsalánál embereivel elsőként szállt partra, a calatafimi csatában a paviai diákokat vezette rohamra, a voltturnói csatában a tartalék parancsnokaként jelentős szerepet játszott abban, hogy a küzdelem a vörösingések javára dőljön el. Nem kevés érdeke volt abban, hogy az újonnan meghódított déli tartományokat népszavazás útján a Szárd-Piemonti Királysághoz csatolták. Az altábornaggyá előléptetett Türr jelen volt Garibaldi és Viktor Emánuel nevezetes találkozásánál is. Tüköry Lajos a Palermo bevételére induló önkéntesek elővédjének parancsnokaként szerzett halálos sebesülést. Éber Nándor, a *Times* tudósítója május 26-án csatlakozott Garibaldi seregéhez. Újságíróként Palermóban tartózkodva felmérte a helyőrség létszámát és elhelyezkedést, másnap a vörösingések az ő adatai alapján kidolgozott tervvel foglalták el Szicília fővárosát. Éber a hadjárat végéig Garibaldi mellett maradt, aki dandártábornokká nevezte ki, és a XV. hadosztály 2. dandárjának élére állította. Dunyov István és barátja, Winkler Lajos együtt szálltak partra Palermóban. Először mindkettőjüket egy-egy zászlóalj vezetésével bízták meg, majd, alezredessé előléptetve, ezredparancsnokká nevezték ki őket. A voltturnói csatában Winkler Lajos alezredes a Sacchi-dandár 1. ezredének parancsnokaként S. Leucio mellett állomásozott, hogy a Casertába vezető utat fedezze. A jobbszárnyon állomásozó Bixio-hadosztály mellé vezényelték a Dunyov István alezredes által vezetett ezredet is magába foglaló, Eberhardt Károly ezredes parancsnoksága alatt harcoló dandárt, amely a kiemelkedő stratégiai pontot képező Ponti della Valle völgyzárógátat védelmezte. Frigyesy Gusztáv századparancsnokként vett részt, egyetlen magyarként, a Szicília elfoglalását véglegessé tevő milazzói csatában. A harcokban megsebesült, vitézségéért őrnaggyá léptették elő, a hadjárat hátralévő részében az általa szervezett zászlóalj élén küzdött. Teleki Sándor ezredes augusztus közepén kapcsolódott be a hadjárat eseményeibe, Türr István hadosztályparancsnok táborkarában kapott elhelyezést. Ugyanide tartozott Csudafy Mihály őrnagy is, akinek három századnyi katonával végrehajtott portyázásai több mint egy hét haladékot biztosítottak a garibaldista hadsereg felfejlődésére a voltturnói csatát megelőző időszakban. Az Eberhardt Károly parancsnoksága alatt álló dandár

az első egységek között volt, amelyek Garibaldival végrehajtották a calabriai partraszállást.¹³

A magyar tisztek tehát a mindent eldöntő október 1–2-i volturnói csatában is felelős parancsnoki állásokat töltöttek be, tevékenységük számottevő mértékben hozzájárult a garibaldista sereg győzelméhez. A Garibaldi körül már életében kialakult mítosz számos nemzet több száz képviselőjét csábította a dél-itáliai hadjárat résztvevői sorába, köztük a magyaroknak kiemelkedő szerep jutott. A quartói indulásnál az Ezer között a négy magyaron kívül, jelen ismereteink szerint, bizonyítottan csak két külföldi volt: egy korzikai és egy morvaországi, ez utóbbi később a magyar légióba kérte felvételét. A hadjárat végére a magyar garibaldisták létszáma, a légiosok és a más egységekben harcolók együttesen, 350–360 főre emelkedett. Esetleg a franciák lehettek többen, számukat ugyanis 300 és 500 fő között becsülik, név szerint azonban csak 59-en ismertek. Ez a nagyfokú bizonytalanság részben annak tudható be, hogy a francia önkéntesek a különböző egységekben szétszórva küzdöttek, Garibaldi csak a harcok befejezése után, október 22-én rendelte el a *Légion de Flotte* megalakítását. A legjelentősebb külföldi erőket képviselő magyarokon és franciákon kívül említést érdemelnek még azok az egykori Bourbon katonák, szinte kizárólag német zsoldosok, akik mintegy százan átálltak Garibaldi oldalára és Wolf kapitány vezetése alatt a *Compagnia estera* (Külföldi század) nevű egységet alkották, továbbá jelen volt még az angol és a lengyel nemzet néhány képviselője is, ez utóbbiak közül kiemelkedik Aleksander Milbitz tábornok, aki a volturnói csatában a garibaldista balszárnyat irányította.¹⁴

A dél-itáliai expedícióban a magyarok nem is elsősorban számarányuk miatt játszottak kimagasló szerepet; részvételük igazi súlyát és jelentőségét az adja, hogy Garibaldi a magyarok katonai tudását, tapasztalatát és harckészségét az egész hadserege számára igyekezett hasznosítani, ezért sok olasz egység élére is őket nevezte ki parancsnoknak.

A brigantaggio ellen

A garibaldista hadsereg 1860. november 11-i feloszlását csupán a magyar légió élte túl. Létjogosultságát alapvetően politikai okok támasztották alá: ütő-

¹³ Az egyes katonai karrierokről bővebben: Pete László: *Garibaldi magyar parancsnokai*. Budapest, 2013.

¹⁴ Gaetano Falzone: *Legioni estere con Garibaldi nel 1860*. Palermo, 1961.

kártyának számított az olasz kormány kezében Ausztria ellen Velence megszerzése érdekében.¹⁵ A légió a piemonti kormány hatáskörébe és a Magyar Nemzeti Igazgatóság politikai felügyelete alá került. Az 1860. november 18. óta a Nápoly melletti Nolában állomásozó magyar légió létszáma 1861. április végéig 840 főre emelkedett, de a belső ellentétek és feszültségek is megszorozódtak. A legénység elsősorban a ruházatban mutatkozó hiányosságokra panaszkodott, továbbá a Garibaldi alatti szolgálatért járó végkielégítési összegnek a remélthez képest történt megfelelése miatt elégedetlenkedett. Jóval súlyosabb feszültségforrásnak bizonyult a tisztek aránytalanul magas létszáma: három-négy közlegényre jutott egy tiszt. Így aztán egyre növekedett az ún. aggregált tisztek száma, vagyis azoké az – elégedetlen – tiszteké, akik nem jutottak sem a rangjukhoz méltó beosztáshoz, sem megfelelő illetményhez. Időközben, 1861. február 15-én a magyar légiót leválasztották a déli hadseregről és közvetlenül a torinói hadügyminisztérium felügyelete alá rendelték. Ezzel egy időben új elnevezést kapott: *Legione Ausiliaria Ungherese*, vagyis – akkori magyar nevén – Magyar Segély Sereg Olaszthonban.¹⁶ Azok a szervezeti változások, amelyek a légiót mind szorosabban Torinóhoz kötötték, „piemontizálták”, mit sem javítottak az egységben belül eluralkodott ellenséges hangulaton, sőt éppen áprilisban vált végképp tarthatatlanná a helyzet. Egyre többen fordultak panaszukkal Türr tábornokhoz, akinek a légió ügyeibe való beleszólási jogát azonban Vetter nem akarta elismerni. Kieleződött közöttük az ellentét, mivel Türr úgy gondolta, hogy a légió feletti felügyelet, továbbá a légió és a hadügyminisztérium közötti kapcsolattartás továbbra is az ő hatáskörébe tartozik. Az ügy korántsem békés megoldására végül a légióon belül került sor. Április 23-án a tisztikar nyíltan fellázadt Vetter ellen, megtagadták parancsai teljesítését és azonnali lemondását követelték. A légió felett szemlét tartó Vettert Figyelmessy Fülöp alezredes lerúgta a nyeregből, a földön fekvő altábornagyot árulónak bélyegezték. Vetter szabadságra ment, ami a végleges távozását jelentette. Ezen a ponton elengedhetlenné vált a külső beavatkozás. Az olasz hadügyminisztérium, Cavour teljes egyetértésével, Türr tábornokot széleskörű felhatalmazással a légió megrendszabályozására küldte. Kossuth egy haditörvényszéki hatáskörrel bíró bizottmány kiküldését látta volna helye-

¹⁵ Alessandro Della Rovere hadügyminiszter levele La Marmora tábornoknak. Torino, 1862. február 19. Archivio Ufficio Storico Stato Maggiore Esercito (továbbiakban AUSSME) Studi particolari, Cartella 207.

¹⁶ Manfredo Fanti hadügyminiszter levele a nápolyi hadi igazgatónak. Torino, 1861. február 27. AUSSME Studi particolari, Cartella 211. Fanti kiemelte, hogy a magyar légió megtartása „politikai érdekeltségű ügy”.

sebbnek, de utólag, május 2-án a Magyar Nemzeti Igazgatóság nevében kiadott személyre szóló meghatalmazással hozzájárult Türr megbízatásához.¹⁷

Türr Istvánnal együtt Ihász Dániel ezredes, a légió új parancsnoka is megérkezett Noceràba, ahová május 6-án Nolából a magyar egységet áthelyezték. Türr mint a légió főfelügyelője azt a célt tűzte maga elé, hogy kiirtsa a „mé-telyt”, rendet és fegyelmet teremtsen, valamint biztosítsa a torinói kormány iránti tiszteletet.¹⁸ A légió vezetőinek felelősségre vonásához külön tiszti fe-gyelmi bizottság állt fel. Srétert és Figyelmessyt fogságra ítélték, büntetésüket az alessandriai várban töltötték le. Vetter altábornagy működését erős kritika alá vették, az általa végrehajtott tiszti kinevezéseket önkényesnek tartották, egykori vezérkarát feloszlatták. A vezérkar tagjait az év tavaszán Acquiban fel-állított tiszti telepre helyezték, akárcsak az aggregált tiszteket, akiket – a vizs-gálatok szerint – különös felelősség terhelt a botrányos eseményekért. A Türr által irányított eljárások után 13 aktív és 34 aggregált tiszt kényszerült a tiszti telepre. Az intézkedések legfőbb eredménye az lett, hogy megszűnt az oly sok vizsályt okozó kettős parancsnokság, egyértelmű lett a vezetés. Türr, jóllehet távol volt Nocerától, 1861 decemberéig ellátta a főfelügyelői tisztséget, és ad-dig a légió és a hadügyminisztérium közötti közvetítő szerepet is betöltötte.¹⁹

Az olasz katonai vezetés a légiót a *brigantaggio* elleni küzdelemben használta fel, mégpedig két periódusban is: először 1861 áprilisától 1862 augusztusáig Campania, Basilicata és Puglia, majd 1865. októbertől 1866. júniusig Abruzzo tartományban.

A déli banditizmusnak két fő összetevője volt: a kiterjedt bűnözés és az idő-ről időre kitörő paraszti erőszak. Ezek egyrészt az államhatalom gyengeségéről vagy egyenesen hiányáról tanúskodtak, másrészt a földtulajdon és a munkafel-tételek rendezetlenségéről árulkodtak a feudalizmus és a kapitalizmus határán nehezen egyensúlyozó társadalomban. Mindezek a problémák elmérgesedtek az 1860. évi háború és forradalom következtében. Garibaldi elsöpörte a Bour-bon-rendszert, de nem volt képes végrehajtani azokat a radikális reformokat, amiket tervezett és megígért. Amikor a vörösingesek helyére a csendőrök lép-

¹⁷ Kossuth Lajos tiszti parancsa és napiparancsa a Magyar Nemzeti Igazgatóság nevében. Lon-don, 1861. május 2. MNL OL Türr-iratok 41., 42. Vö. Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból III. A remény és a csapások kora 1860–1862*. Budapest, 1882. 604–605.; Lukács Lajos: *Az olasz-oroszországi magyar légió története*, 59–77.

¹⁸ Türr István levele Kossuth Lajosnak. Nocera, 1861. május 11. Közli: Attilio Vigevano: *La Legione Ungherese in Italia (1859–1867)*. Roma, 1924, 117–120.

¹⁹ A fegyelmi bizottság jelentése a Magyar Nemzeti Igazgatóságnak. Torino, 1861. május 29. MNL OL Kossuth-gyűjtemény II. S. 2. 113. és 115.

tek, az olasz államhatalom csalódások sorát okozta: magasabb adók, sorkötelezettség, a földkérdés megoldatlansága, a konzervatív rend restaurációja. Ez elkeserítette a Bourbon legitimistákat és csalódást okozott a garibaldistáknak, akik becsapva érezték magukat. Időközben a fegyveres felkelés lehetősége katonailag megvalósíthatóvá vált a feloszló Bourbon-hadsereget tömegesen elhagyó katonáknak köszönhetően. Ekkor a *brigantaggio* politikai jelleget is öltött az Egyházi Állam területén menedéket találó II. Ferenchez kötődő anyagi támogatás és legitimizmus okán: a detronizált uralkodó pénzt és fegyvereket küldött a jól szervezett bandáknak, amelyek – szükség esetén – átmeneti menedéket kaphattak a pápai állam területén az olasz hadsereggel vívott harcok közepette. 1861 és 1865 között a *briganték* – vidéki rablók, Bourbon párti legitimisták és elkeseredett parasztok közössége – azzal fenyegettek, hogy felforgatják az olasz államot. A kormány keményen és brutálisan reagált, Cavour iránymutatását követve: egy arasznyi területet sem engedni, amíg a kormánynak többsége van a parlamentben és akár csak egyetlen zászlóalja a csatatéren. Valódi polgárháború dúlt, katonai bíraskodással, több mint százezer katona bevetésével és számtalan atrocitással és mézárlassal mindkét fél oldaláról.²⁰

A légió tehát, a nápolyi tartomány katonai parancsnokának rendelkezései alapján, az olasz állam rendfenntartó eszköze lett. A kezdetben még csak egy-egy kiszállásra szorítókozó igénybevétel rendszeressé vált. A légió parancsnoka, Ihász Dániel ezredes folyamatos, de sikertelen küzdelmet folytatott a légió felaprózódásának megakadályozása érdekében. Az 1861–1862-ben körülbelül 1100–1200 főt számláló légió mintegy kétharmadát, 700–800 katonát folyamatosan kivezényelték, általában 15–20 településen szétaprózva. 1865–1866-ban az alig több mint 400 magyar légiós, ugyancsak szétforgácsolva erőit, 10–12 településen adott szolgálatot. A gerillaháborúnak megfelelően ugyanis kisebb akciók sorát hajtották végre, amelyekben nem annyira a létszám, mint inkább a személyes bátorság, a gyorsaság, a leleményesség, a fáradtságtűrő képesség számított. Az első periódusban leginkább a Nápoly környéki Amalfi, San Gregorio, Laviano, Siano, Rionero, Solofra, Ruvo, Potenza, Ripacandida, San Fele, Vaglio és Venosa települések közelében üldözték a *brigantékat*, a legjelentősebb és legemlékezetesebb összecsapás pedig a montefalcionei marad. 1861 nyarán ugyanis az Avellino környéki településeken kitört felkeléseket Nicola De Luca kormányzó próbálta leverni egy századnyi katonájával és egy zászlóaljnyi nemzetőrével. A felkelés epicentruma, Montefalcione ellen indí-

²⁰ Derek Beales – Eugenio F. Biagini: *Il Risorgimento e l'unificazione dell'Italia*. Bologna, 2005. 211–213.

tott támadást, ahol több ezer felkelő paraszt gyűlt össze. De Lucát visszaszorították, aki kénytelen volt egy közeli kolostorba bezárkózni. A felkelők már a kolostor felgyújtásával foglalatoskodtak, amikor július 10-én a lőszerhiánnyal is küszködő De Luca segítségére siettek a Magyar Légión Nocerából érkező gyalogos és lovas egységei. A Girczy János őrnagy parancsnoksága alatt álló négy honvédszázad és százhusz huszár a felkelőket rohammal szétszórta, De Lucát kiszabadította, majd részt vett a megtorlásban. A magyar katonák a helytállásukért és bátorságukért kitüntetésben és dicséretben részesültek.²¹ A második periódusban Abruzzo tartományban, Fara San Martino, Palombaro, Vasto, Lanciano, Atessa, Paglieta, Scerni, Bomba, Rivisondoli és Pescocostanzo vidékén tettek ki magukért a magyar katonák.

A *brigantaggio* elleni alkalmazás eleinte javított a fegyelmi állapotokon, legalábbis véget vetett a tétlenségnek. Jóllehet derekasan helytálltak, az eredetileg a hazájuk szabadságáért harcolni akaró katonák azonban méltatlannak ítélték a feladatot, amelyet ráadásul mostoha körülmények között kellett teljesíteniük. Elszakadt ruházatuk helyett újat nem kaptak, gyakori betegségek tizedelték soraikat. Az elégedetlenség egyre gyakrabban újabb, még a korábbiaknál is súlyosabb, nem ritkán a szolgálatmegtagadásig fajuló fegyelmetlenséget szült a magyar légionisták soraiban. Az elégedetlenség nyílt lázadásban tört ki 1862 tavaszán, amikor az olasz kormány megtagadta a szabad eltávozást a légiónt elhagyni akaró katonáktól. Tiltakozásul több egység letette a fegyvert, állomáshelyüket önkényesen elhagyták és Nápolyba szállításukat követelték.²² Végül a légión teljes állományát lefegyverezték és augusztusban az észak-olaszországi Alessandria erődjébe szállították.²³ Az Észak-Itáliában újjászervezett, 719 főt (68 tiszt, 651 közkatona) számláló magyar légión sem tudta elkerülni a területi szétaprózódást. Még alig vette át a parancsnokságot Földváry Károly ezredes, amikor 1862. december 4-én az olasz hadügyminisztérium a légión tüzérségét 4 tiszttel és 69 tüzérral Alessandriából a Torinóhoz közeli Venaria Realéba rendelte, másnap pedig a huszár osztály 15 tisztje és 144 katonája Vercellibe utazott, ahonnan már a következő év január 4-én áthelyezték őket Vogherába. Az 1863 januárjában kitört lengyel felkelés híre nagy felbolydulást keltett a lé-

²¹ Pete László: A montefalcionei „csata”, 1861. július 10. *Hadtörténelmi Közlemények*, 130. évf. (2017) 4. sz. 951–970.

²² Szűcs János: *Az olaszországi magyar légión története 1860–1867*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fol. Hung. 2781. 32.

²³ Telkessy József levele Türr Istvánnak. 1862. augusztus 16., Alessandria. MNL OL Kossuth-gyűjtemény II. S. 2. 466. (MNL OL Türr-iratok 81.); Lukács Lajos: *Az olaszországi magyar légión története*, 89–97., 113–123.

gió soraiban, különösen a huszárok akartak lengyel földre menni. Az olasz hatóságok, az esetlegesen bekövetkező kiszámíthatatlan eseményektől tartva, a légió Alessandriában tartózkodó egységeit előzetes bejelentés nélkül, április 12-én hajnali indulással vasúton Anconába szállították. A huszár osztály új állomáshelye, Voghera helyett, a szintén az Adriai-tenger partján fekvő Senigallia lett. Anconában csak a dandárkar és a honvéd zászlóalj maradt, a vadász zászlóalj a közeli Jesi városába került. A kihelyezett egységek más-más olasz katonai alakulatok parancsnoksága alá lettek rendelve, ami Földváry parancsnoki jogkörét erőteljesen korlátozta. A helyzetet Földváry tudomásul vette, a légionisták hangulata viszont az idő előrehaladásával mindinkább romlott. A kilátástalanságból táplálkozó elkeseredettség és az elégedetlenség – különösen a továbbra is ló nélkül maradt huszárok és a zömében svájci, német származású vadászok körében – egyre jobban nőtt, a légió vezetésében kölcsönös vádaskodások közepette viszály dúlt, sok tiszt lemondott, megszaporodtak a szökések, többen pedig azt tervezték, hogy az egyéves szolgálati idő lejártával, 1863. augusztus 18-án véglegesen búcsút mondanak a légiónak. Ez meg is történt: 127-en távoztak, a légió tehát állományának csaknem egyötödét elvesztette, létszáma 589 főre csökkent. Földváry ezredes gyanakvó és vádaskodó parancsnoki stílusa, valamint durva és bántó modora ellenére az 1864. évhez közeledve a légióban a konszolidáció jelei mutatkoztak: csökkent a szökések és a fegyelmi esetek száma. A helyzet javulásához kétségtelenül hozzájárult, hogy a légionisták az élelmiszereket többé nem természetben, hanem készpénzben kapták meg, a huszárokat pedig végre ellátták lovakkal. Fontos lépésnek bizonyult, hogy a hadosztályparancsnokság elkezdte foglalkoztatni a légionistákat: bevonták őket az olasz ezredek részvételével zajló hadgyakorlatokba és menetgyakorlatokba. Amikor ismét elérkezett a szolgálati idő meghosszabbításának időpontja, a változatlanul feszült állapotok között élő légionisták 20%-a a kilépés mellett döntött, így a légió létszáma 1865. január 6-án 450 főre apadt. Ez a légió parancsnokainak egyértelmű csődje volt, Földváry azonban hallani sem akart a felelőssége elismeréséről, a vélelmezett intrikákat kárhóztatta és nem változtatott a sokak számára elfogadhatatlan vezetési módszerein. A légionisták között mind jobban elterjedt a céltalanság és reményvesztettség érzése, a kilépések és a szökések folytatódtak. A megállíthatatlannak tűnő folyamat ellenszereként a légió elvezénylésének ötlete merült fel; a remélt osztrákellenes háború helyett azonban ismét a *brigantaggio* elleni bevetés következett.²⁴

²⁴ Attilio Vigeveno: *La Legione Ungherese*, 160–180.; Lukács Lajos: *Az olaszországi magyar légió története*, 131–175.

„Nem egyszer történt – írta Kossuth Lajos –, hogy egy-egy község, mely a brigánsok támadásának volt kitéve, rimánkodva esdeklett Ihasznak, adjon nekik – egy huszárt! csakis egyetlen egyet, az tökéletesen elég az ő biztonságukra, mert oda ugyan a brigáns nem megyen, a hol magyar egyenruhát lát.”²⁵ Túlzónak tűnhet a megállapítás, de Kossuth valóban megtörtént eseményekre utalt: a magyarok bátorságukkal, ügyességükkel és határozottságukkal növelték a magyar katonai hírnevet. Ugyanakkor érezték a feszültséget vágyaik és alkalmazásuk realitása között, nem rejtették véka alá mérhetetlen csalódottságukat sem: magukhoz méltatlannak tartották, hogy rendészeti feladatokat lássanak el ahelyett, hogy a magyar szabadságért való harcra készüljenek. „Azt sem hittük volna – jegyezte meg a légió egyik századosa, Rényi György –, hogy miután egy királyt trónjáról elkergettünk, egy másiknak pandúrjai leszünk.”²⁶ Ugyanezt az ambivalenciát – büszkeség a katonai bátorság miatt és keserűség a légió alkalmazásának mikéntje miatt – találjuk Ihasz Dániel ezredesnek, a légió 1861–1862. évi parancsnokának levelében is:

*„Nem tudom, hogy a ti körötökbe olvastok-e néha az itteni dolgokról, ha igen, tudni fogod, hogy a magyar név elég arra, hogy a II. Francesco csapatait szétriassza, s alig van eset, hogy csatába is merjenek ereszkedni magyarjainkkal – s ha csatába ereszkednek, megveretésök bizonyos, mint $2 \times 2 = 4$ –, ha mindjárt hatszoros nagyobb számmal vannak is. Egyszóval mindenki bámulja katonáink bátorságát s ügyességét – kitüntetésekben s érdemjelek elnyerésében már számosan részesültek, de hiába, mindnyájunknak fő óhajtása még is csak oda vág, hogy hová hamarabb azon térre juthassunk, melyen szent ügyünk lobogója alatt küzd-hessünk édes hazánk szabadságáért. – Adja az ég, hogy amint óhajtjuk, úgy legyen.”*²⁷

A tulajdonképpeni olaszországi polgárháborúba akarata ellenére belesodródó magyar légió megítélése – nem meglepő módon – kettősséget mutat. Egyik oldalról a hatóságok és a lakosság egy része megmentőként üdvözölte, dicséretekkel és kitüntetésekkel halmozta el őket kivételesen bátor és hatékony

²⁵ *Irataim az emigrációból III.*, 102.

²⁶ Rényi György levele Dunyov Istvánnak, Nocera, 1861. július 12. Idézi: Lukács Lajos: *Az olaszországi magyar légió története*, 83.

²⁷ Ihasz Dániel levele Tanárky Gyulának, Nocera, 1862. április 3. MNL OL Tanárky-irathagyaték. R 195. II. 146. Közli: *A Kossuth-emigráció szolgálatában*, 401–403.

fellépésükért, másik oldalról a *briganték*kal és a Bourbonokkal szimpatizálók a piemonti megszállók kegyetlen elnyomóit és végrehajtóit látták és máig látják bennük.

Összegzés

A szabadságharc leverése után külföldre kényszerülő mintegy 1200–1500 magyar emigráns létszáma egy évtizeddel később, a francia–olasz–osztrák háború kitörésekor többszörösére duzzadt. Az Itáliában megalakult magyar légióhoz a császári hadsereg észak-olaszországi tartományokban állomásozó ezredeiből mintegy 2000 magyar katona csatlakozott, valamint Magyarországról több száz fiatal szökött ki. A háború lezárását követően azonban ezeknek a katonáknak a jelentős része hazatért, és csak a magyar emigráció utolsó szervezett fellépésekor, 1866-ban, a porosz–olasz–osztrák háború idején fordult meg rövid időre a tendencia: a Poroszországban megalakult, 1500 főt számláló légio azonban nem érte el a célját, a Magyarországra való benyomulásakor nem tört ki felkelés. A magyar emigrációnak hasonló szerep jutott, mint 1859-ben: szövetségesei felhasználták, mert így ráijeszthettek Ausztriára, amely attól tartott, hogy a hátában, Magyarországon az emigráció felkelést támaszthat. A hazájától elszigetelten élő, a magyarországi viszonyokat és változásokat nem érzékelő magyar emigránsok többsége aztán az 1867-es kiegyezést követően visszatért szülőföldjére.

Az 1848–1849-es magyar emigráció az alapvető célját, vagyis Magyarországot külföldi segítséggel történő fegyveres felszabadítását nem tudta megvalósítani. Áldozatuk mégsem volt hiábavaló: küzdelmük egyrészt hozzájárult az osztrák–magyar kiegyezés folyamatához, másrészt pedig hírnevet szereztek a magyar katonai virtusnak Törökországtól kezdve Olaszországon át egészen az Amerikai Egyesült Államokig.²⁸

²⁸ Vö. Vida István Kornél: *Világostól Appomatoxig. Magyarok az amerikai polgárháborúban*. Budapest, 2011.

BLASKÓ BARBARA

Friuliból érkezett bevándorlók Magyarországon a 19. század második felében

Az észak-kelet olaszországi Friuli (ma Friuli-Venezia Giulia tartomány része) gazdasági és társadalmi életében az emigráció évszázadokon keresztül meghatározó szerepet játszott. Elég, ha a hegyvidéki területek szezonális migrációjára gondolunk, mely a folyamat egyik legkarakterisztikusabb és legrégebbi formája volt. Ugyanis a carniai (a Karni-Alpok vidékén élő) vándorkereskedők már a 13. századtól kezdve rendszeresen keltek át az Alpokon elsődlegesen a téli időszakban, hogy fűszerekkel, szövetekkel és különféle árucikkkel kereskedjenek távoli vidékeken. A *cramârs*ként emlegetett kereskedők ismertető jegye a *crassigne* nevű tároló eszköz (egy többfiókos szekrényke) volt, melyet a vállukon vittek, mint egy hátikosarat.¹ Jellegzetes alakjukról és tevékenységükről Fabio Quintiliano Ermacora *De antiquitatibus Carneae* című művében is megemlékezett. Ebben többek között leírja, hogy a mesterség képviselői a megélhetés érdekében nemcsak német területeken, hanem szerte a világon kereskedtek. Nyárra hazatérve elvégezték a mezőgazdasági munkákat, hogy azután a hideg beálltával ismét visszatérhessenek pénzkereső tevékenységükhöz.² Jacopo Valvason da Maniago *Breve descrizione della Cargna* című leírásában ezek a vándorárusok szintén szerepelnek, mint a németekkel kereskedők és iparosok, akik távoli vidéken kénytelenek boldogulásukat keresni.³

A *cramârs* példáján keresztül jól szemléltethető, hogy Friuliban évszázados hagyományokra tekint vissza a migráció és a különböző vándormesterségek

¹ Davide, Miriam – Bernardon, Michele – Bernardon, Sara: *L'emigrazione friulana prima e dopo l'Unità d'Italia*. Cavasso Nuovo, 2011., 3.; Bertuzzi, Giancarlo – Fait, Francesco: *Un secolo di partenze e di ritorni. A century of comings and goings*. Udine, 2010. 17.

² Cosattini, Giovanni: *L'emigrazione temporanea del Friuli*. Regione Autonoma Friuli – Venezia Giulia, 1903–1983. 14.

³ Jacopo Valvason Da Maniago: *Breve descrizione della Cargna*, 1. köt. Archeografo Triestino, 1869–70, 176.

űzése. Megfigyelhető továbbá az a szezonális is, mely a 19–20. században a Magyarországra érkező bevándorlók esetében is meghatározó tényező volt. A kivándorlásban erősen érvényesült ezenkívül a *chain migration* elve is, azaz a láncmigráció, mely az információs hálózatokhoz kötődött: az újabb és újabb kivándorlókat tehát a korábban emigráltak tapasztalatai vezérelték többek között azonos célterületek felé. Ezt az információáramlást elsősorban levelek vagy hazatért emigránsok személyes elbeszélése útján tartották fenn, melynek révén különböző migrációs láncolatok alakultak ki. Ám, hogy a kivándorlás gazdasági-társadalmi okait megértsük, nem hagyhatjuk el Itália és Friuli 19. század közepén jellemző sajátosságainak rövid áttekintését, melyek a migráció kialakulásában központi szerepet játszottak.

Itália és Friuli a 19. század derekán

Az angol ipari „forradalom” a 19. század elején még nem érezte hatását a széttagolt Itáliában, melyet még az 1860-as években is a kontinens szegényebb országai között tartottak számon, köszönhetően annak is, hogy csak az olasz egység létrejöttét követően teremtődött meg az egységes pénzrendszer, vámterület és közlekedési hálózat. Az olasz ipar eredményei azonban kezdetben mérsékeltek maradtak és a fejlődés az ország különböző régióiban egyenetlen módon haladt. Végül a vasútépítésben tapasztalható általános fellendülés hozta el a mérsékelt növekedés szakaszát, mely az 1880-as évektől figyelhető meg. A fejlődés viszont nem volt elégséges mértékű a kialakult magas népességszám fenntartásához, így a demográfiai adatok már a kivándorlást vetítették előre. 1881 és 1910 között már 6 millió fő, a lakosság 20%-a hagyta el Olaszországot.⁴ Az országos állapotokhoz hasonlóan Friuliban is válságos helyzet alakult ki, melyet súlyosbított a területét érintő háborúk és természeti csapások, a mezőgazdaságra kedvezőtlenül ható időjárási viszonyok által okozott károk összessége is. Az ezekkel összefüggésben kialakuló migrációs folyamatok az itt élő népesség szokásain és mentalitásán kívül a friuli nyelvre is erőteljes hatást gyakoroltak.

A régió 19. századi történetét áttekintve megállapítható, hogy területe 1797-ig a Velencei Köztársasághoz tartozott, ekkor viszont a campoforniói békeszerződés értelmében a Habsburg Birodalomhoz került, majd 1815-ben

⁴ Berend T. Iván – Ránki György: *Európa gazdasága a 19. században, 1780–1914*. Budapest, 1987. 421–487.

a bécsi kongresszus az Ausztriával perszónálunióban álló Lombard-Velencei Királysághoz csatolta. A terület az olasz egyesítést követően, csak 1866-ban, a porosz–osztrák–olasz háború révén lett az Olasz Királyság része, mivel a prágai, majd az ennek nyomán Bécsben aláírt olasz–osztrák békeszerződés Olaszországnak ítélte Veneto tartománnyal és Velence városával együtt. Ám Kelet-Friuli (Görz-Gradiska) Ausztria fennhatósága alatt maradt egészen az első világháborúig. A történelmi események hatása mellett mind Cosattini, mind Pagani⁵ nagy figyelmet szentel a terület természeti adottságainak, melyek mérvadóak voltak nemcsak a gazdaság formálásában, hanem az elvándorlás kialakulásában is. A mezőgazdasági művelésre ugyanis területének jelentősebb hányada kevésbé volt alkalmas, intenzív földművelés csak a kedvezőbb talajminőséggel rendelkező síkságon alakulhatott ki. A fejlődésnek azonban két tényező is útját állta: egyrészt a töredezett tulajdonviszonyok, másrészt a mezőgazdaságban alkalmazott elmaradott művelési módszerek alkalmazása.⁶ Emiatt a régió mezőgazdasága az olasz egység létrejöttét követően sem tudott kilépni az elmaradottságból, és az ipari fejlődéshez szükséges tőke sem állt rendelkezésre a tartományban, ami hozzájárult az alacsony életszínvonalon élő népesség kivándorlásához.

A terület hányattatott sorsa ellenére néhány, legnagyobb részben a helyi mezőgazdaságon alapuló iparág meghonosodhatott ezen a vidéken. A szőlőtermesztésen alapuló bortermelés és a nagy tőkeszükségletet nem igénylő textilipar, főként a selyemkészítés vált a friuli ipari termelés vezető szektorává. A textilipari üzemek századvégi működésére azonban rendkívül negatív hatással volt a korabeli vámterhek megnövekedése, ugyanakkor a termékek iránti kereslet csökkenése. A termelés visszaesésében továbbá nagy szerepet játszott az ekkoriban terjedő, a selyemhernyókat megtámadó szemcsekór is, mely mintegy felére csökkentette a gyártást.⁷ A bortermelésben az 1841 és 1860 között terjedő filoxerajárvány okozott hatalmas károkat, tizedére csökkentve az előállított mennyiséget a hagyományos szőlőfajták jó részének kipusztítása mellett. A kivándorlást az országos helyzethez hasonlóan tovább erősítette a térségben kialakult kedvezőtlen gazdasági helyzet mellett a termelőerőket meghaladó demográfiai növekedés is. A kormány által kivetett adóterhek⁸

⁵ Cosattini: *L'emigrazione temporanea del Friuli*; Pagani, Bianca Maria: *L'emigrazione friulana dalla metà del secolo XIX al 1940*. Udine, 1968. 6.

⁶ Pagani: *L'emigrazione friulana dalla metà del secolo XIX al 1940.*, 15–17. és 55–56.

⁷ Ellero, Gianfranco: *Storia del Friulani*. Udine, 1977. 95–107.

⁸ Ellero, Gianfranco: *Fôr pal mont. Brevi note sull'emigrazione dal Mandamento di Spilimbergo*. Spilimbergo, 2002. 91.

további nehézségeket okoztak az elszegényedett lakosságnak, mely a külföldi munkavállalást tartotta egyetlen megoldási lehetőségének.⁹ A Friuliból útnak indulókat tehát elsősorban gazdasági megfontolások vezérelték, s a folyamatot csak olyan külső ok törhette meg, mint az első világháború, amely a tömeges kivándorlás első nagyobb szakaszának vetett véget.¹⁰

A kivándorlás

Friuli helyzete tehát igazodott az általános tendenciákhoz, ugyanakkor a migrációs folyamatokban jelentős szerepet kaptak a külföldön vállalt szezonális munkalehetőségek is. A már említett vándorkereskedőkhöz hasonlóan a területet elhagyók már a 19. század közepét megelőzően is végeztek kereskedelmi és kisipari jellegű tevékenységeket Bécs, Karintia, Stájerország, Morvaország, Szlavónia, Magyarország és Bajorország területén. Érdekes megjegyezni továbbá, hogy a migráció egyik jellegzetessége volt a települések szerinti szakosodás, tehát a legtöbb településről azonos tevékenységet űző mesterek vándoroltak ki.¹¹ Nyugat-Friuliban az 1800-as évek közepére már 15–20 ezer főre volt tehető azoknak a férfiaknak a száma, akik a téli időszakban a mezőgazdasági tevékenység lezárultával alkalmi munkákat vállaltak Európa más országaiban.¹² Noha északon a népességnek kisebb hányada, csupán 42%-a élt, a migrációs folyamatok tekintetében mégis külön figyelmet igényel a hegyvidék, ahol számos esetben ez volt a megélhetés egyetlen forrása, s így a folyamat legtöbb résztvevőjét, a kivándorlókat 65,25%-át ez a terület adta. A síkvidéken élő mezőgazdasági népességre jellemző permanens elvándorlás itt teljesen hiányzott, a legnagyobb részben férfiakból álló kivándorlók esetében a szezonális munkavállalás volt jellemző.¹³

Az első világháborút megelőző öt évtized során a migrációs jelenség tömegessé vált, ugyanis a folyamatosan növekvő európai gazdasági – ipari, agrár, infrastrukturális – fejlődés hatalmas mennyiségű munkaerőt igényelt. Újabb és újabb munkalehetőségek nyíltak kiváltképp az építőiparhoz kapcsolódó ágazatokban. Míg a statisztikai számítások szerint a kivándorlási értékek

⁹ Di Caporaccio, Gino: *L'emigrazione dalla Carnia e dal Friuli*. Udine, 1983. 85.

¹⁰ Ellero: *Fôr pal mont. Brevi note sull'emigrazione dal Mandamento di Spilimbergo*, 90.

¹¹ *Bollettino dell'emigrazione*, N. 7, Roma, 1904. 61.

¹² Filipuzzi, Angelo: *L'emigrazione dello Spilimberghese*. In: Cantarutti, Novella –Bergamini, Giuseppe (szerk.): *Spilimberc*. Udine, 1984. 482.

¹³ Cosattini, *L'emigrazione temporanea del Friuli*, 36–37.

1899-ben évi 80 ezer főnél csúcsosodtak ki, a hegyvidéki területeken elérve a lakosság létszámának 13%-át, a migrációs hullám a síkvidékre is kiterjedt és a szakképesítés nélküli munkások tömegeit is bekebelezte, megindítva a férfi lakosság kivándorlását Európa téglagyáraiba.¹⁴ A hivatalos összesítések az űzött mesterség alapján tartották nyilván az emigránsokat, így az 1900. évi statisztikából jól látható, hogy a szakképzettség nélküli munkavállalók tették ki a kivándorlók 84,86%-át. A folyamat jelentőségét jól mutatja, hogy a 19. század utolsó negyedében az olasz szezonális migráción belül folyamatosan Friuli adta a kivándorlók negyedét.¹⁵ A népességnek ekkor mintegy 10%-a keresett külföldön munkát,¹⁶ legtöbbször Ausztria és Németország területére indultak, de 1875-től jelentős a kivándorlás Magyarországra, 1876-tól Boszniába, Romániába,¹⁷ majd Bulgáriába, Szerbiába és szerte Európába.¹⁸ Az 1911-ben megjelent népszámlálási adatok szerint a 628 081 kivándorlóból 91 655 tartozott ehhez a területhez, és ebből 36 494 volt szezonális kivándorló.¹⁹

Az Alpokon túlra irányuló időszakos migráció növekedésének és tömegjelenséggé válásának a korábban említett gazdasági-társadalmi viszonyokon kívül a korszakban zajló vasútépítések is különös módon kedveztek.²⁰ A pontebbi vasút Béccsel való közvetlen összeköttetésének létrejötte után az utazás egyszerűbbé, gyorsabbá vált és amellet, hogy a Monarchia felé terelte a bevándorlókat, könnyebben elérhetővé tett távolabbi célterületeket is.

¹⁴ Ermacora, Matteo: *Imprenditoria migrante. Costruttori e imprese edili friulane all'estero (1860–1915)*. In: Merluzzi, Franca (szerk.): *Baumeister dal Friuli. Costruttori e impresari edili migranti nell'Ottocento e primo Novecento*. Udine, 2005. 115–117.

¹⁵ Cosattini: *L'emigrazione temporanea del Friuli*, 12–49.

¹⁶ *Bollettino dell'emigrazione*, 64.

¹⁷ Dobrei, Florin: *Presenze Italiane nel Sud-Ovest della Transilvania durante la prima metà del XX secolo. Contributi documentari*. Rassegna Storica del Risorgimento, Anni CI–CII–CIII. (2016). 337–350.; Archivio di Stato di Udine (a továbbiakban: ASU) Provincia di Udine. Archivio della Deputazione, 1866–1940. B. 994.

¹⁸ Mantica, Nicolò: *L'emigrazione in Friuli*. Udine, 1889. 19.

¹⁹ Ellero: *Fôr pal mont. Brevi note sull'emigrazione dal Mandamento di Spilimbergo*, 92.

²⁰ Cosattini: *L'emigrazione temporanea del Friuli*, 12–13.

Friuliak Magyarországon

„*Polenta buona, formaggio del migliore, acqua più buona della birra!*
Andiamo ragazzo a lavorare nelle fornaci dell’Ungheria!”²¹

„Jó puliszka, kiváló sajt, és olyan víz, ami a sörnél is jobb! Menjünk, legény a magyarországi tégláégetőkbe dolgozni!” – ajánlja a korabeli rigmus. Az idézet nemcsak a kivándorlók által végzett legjellemzőbb tevékenységre, a tégláégetésre, hanem a migráció célterületére is következtetni enged. A 19. század utolsó évtizedeiben ugyanis a kivándorlás fő iránya a viszonylagos közelsége miatt is népszerű Osztrák–Magyar Monarchia, mely vezető pozícióját egészen az első világháborúig megtartotta. Az olasz egység létrejötte után a munkavállalók legnagyobb része itt helyezkedett el,²² 1892 és 1894 között ráadásul a magyar területek élveztek elsőséget. Cosattini vasúti statisztikái szerint a kivándorlók 8%-a választotta Magyarországot,²³ akik közül legtöbben az építőiparban helyezkedtek el.²⁴ A tömegessé váló migrációs hullám azonban nem volt előzmény nélküli hazánk területén sem, ugyanis a friuliak magyarországi tevékenysége már 1750 körül kimutatható. Ekkor, a Natisone völgyéből a téli időszakban rendszeresen indultak vándorárusok a Balkán és Kelet-Közép-Európa felé. Árucikkeikre, a bassano del grappai Remondini nyomdában készült szentképekre, könyvekre, nyomtatványokra, díszített papírlapokra és az osztrák üzemek díszműáruira ugyanis Magyarországon is kereslet mutatkozott.²⁵ Szintén a 18. századtól fogva jellemző az Udine vonzaskörzetében fekvő, a Tagliamento bal partján sorakozó településekről, Bujából, Artegnából és Gemona del Friuliból származó, tejfeldolgozással és sajt készítéssel foglalkozó friuliak jelenléte az Alföldön.²⁶ Egy maniagliai (Gemona) származású, Patat vezetéknevű sajt készítővel kapcsolatban egy történet is fennmaradt, ugyanis nézeteltérésbe keveredett egyik bujai társával a magyarországi érdekeltségeik miatt, aki Artegnában megölte őt. A Comini-ház közelében, az 1930-as évek-

²¹ Pellegrini, Imelde Rosa – Perissinotto, Ugo: *Emigrazione dal Veneto Orientale tra ’800 e ’900*. Venezia, 2010. 133.

²² Filipuzzi: *L’emigrazione dello Spilimberghese*, 479–500.

²³ Cosattini: *L’emigrazione temporanea del Friuli*, 42. és 126–138.

²⁴ *Baumeister dal Friuli*, i. m.

²⁵ Kalc, Aleksej: Emigrazione della Benecia e prospettiva storica: alcune riflessioni. In: Ruttar, Donatella – Zanini, Alba (szerk.): *Guziranje: dalla Schiavonia veneta all’Ongheria con le stampe dei Remondini*. Stregna, 2009. 18.

²⁶ Zanini, Lodovico: *Friuli migrante*. Udine, 1964. 284.

ben még megtalálható volt egy kereszt és az 1788-as évszám egy kőbe vésvé, mely erre emlékeztetett.²⁷ Más kivándorlók selyemhernyó-tenyésztéssel és szőlőműveléssel foglalkoztak Magyarország különböző vidékein. A 19–20. század fordulóján ismert továbbá a Suprians (Cipriani) és Baldassuz (Baldassi) friuli ragadványnevekkel illetett két segnaccói (Tarcento része) család is, melynek tagjai állatkereskedelemmel foglalkoztak Friuli és Magyarország között.²⁸

A 19. század első felében Budán egy plébániával is rendelkező negyed jött létre, ahol itáliai festők, kovácsok, kőművesek, kőfaragók és oltárkészítő mesterek éltek.²⁹ Mivel ezek a foglalkozások a friuli munkavállalók körében a korszakban különösen jellemzőek voltak, feltételezhetjük, hogy legalább egy részük ehhez a népcsoporthoz tartozott. Frangini 1902-ben megjelent kiadványának³⁰ köszönhetően azonban a század második feléből már a fővárosban élő személyekkel kapcsolatos konkrét adatok is fellelhetők. A Cavasso Nuovo-i Luigi de Pol 1860-ban alapította meg mozaikkészítéssel, padlózási munkákkal foglalkozó cégét Pest-Budán, mely a Budavári Palota mellett több jelentős fővárosi épületen is dolgozott, és munkálatokat végzett az ország számos kastélyán, templomán és iskoláján, többek között Debrecenben is. A lestansi (ma Sequals része) Leonardo Melocco testvérével, Pietróval alapította meg *Fratelli Melocco* (Melocco Testvérek) megnevezésű cementgyárát, melynek vezetője 1904-ben Leonardo Dozzi volt.³¹ Más források Giovanni Lenarduzzit említik, akinek testvérei szintén hasonló cégeket vezettek a mai Románia területén is.³² A fivérek vállalkozása nemcsak az Országház mozaikozását végezte, hanem hidraulikus munkákat is vállalt viaduktok, turbinák, hidak és csatornahálózatok munkálatainál a Tiszán és a Dunán.³³ Fortunato Di Leonardo és testvérei Resiából érkeztek és kereskedelmi területen fejtették ki tevékenységüket.

²⁷ Zanini, Lodovico: Una storia di salami e di formaggi. *La Panarie. Rivista d'arte e di cultura della Venezia Giulia*, 11. évf. (1934) 61. sz. 29.

²⁸ *Storie da Storia da Paolo Pellarini di San Daniele del Friuli*. http://www.friulinprin.beniculturali.it/italiano/storie/docs/13_pellarini_italiano.pdf (letöltés: 2020. március 20.)

²⁹ Zanini: *Friuli migrante*, 85–88.

³⁰ Frangini, Antonio: *Italiani in Budapest. Strenna nazionale. Cenni biografici*. Weisenburg Ármín, 1902. 8–34.

³¹ *Honi Ipar*, 5. évf., 21. sz. 1904. november 1. 10.

³² Ez előbbivel szemben Lenarduzzi cégvezetőt említi, *Központi Értesítő*, 20. évf., 87. sz., 1895. október 6. 1717.; *Hungary, Catholic Church Records*, 1636–1895, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-YS85-5PH?cc=1743180> (letöltés: 2020. március 20.), továbbá: Luca, Nicolae: *L'emigrazione storica dei Friulani in Romania*. 2006. 111.

³³ Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri (továbbiakban ASDMAE) DGAE 1942–1948 Ungheria, B. 255. (1948) *Informazioni commerciali*.

Olasz élelmiszereket, aszalt és friss gyümölcsöket és zöldségeket importáltak nagykereskedésükbe, melyeket többek között Budapesten értékesítettek. A már említett resiuantai kiskereskedők is Di Leonardo nagyiparos cégétől kapták az árut, akinek Bécsben, Berlinben, Prágában és Szentpéterváron is voltak érdekeltségei.³⁴ A budapesti Millenniumi emlékmű elkészítésével megbízott Zala György mellett dolgozott továbbá a San Roccóból (Forgaria) érkezett Domenico Collino, Celso Midena San Daniele del Friuliból és Antonio Del Piero Nimis községből.³⁵ Míg a Tramonti di Sopra településről érkező Crozzoli fivérek szintén budapesti építkezéseknél végeztek munkálatokat.³⁶ Bár pontosabb tevékenységi helyszínük nem azonosítható az artegnaei kivándorlók községi nyilvántartásából, szintén Magyarországon dolgozott kőművesként Giovanni Angelo és Pietro Leonardo Facini is.³⁷ 1883-ból továbbá anyakönyvi adatok említik Antonio Di Bernardo frisancói mozaikkészítő nevét, és feleségét, Maria Dozzo Morát.³⁸

Ám nem csak a fővárosban ismertek név szerint a friuli vállalkozók. A Villamezzóból (ma Paularo része) származó Maion fivérek 1894-ben létesítettek közsörűs műhelyt Nagykanizsán, melyet évtizedeken át sikeresen működtettek.³⁹ A korabeli dokumentumok szerint a resiai Luigi Copetti fűszerkereskedéssel foglalkozott és 1890-ben Debrecenben élt.⁴⁰ A Cavasso Nuovóból érkezett Valentino Zambon pedig 1899-től Sátoraljaújhelyben tevékenykedett.⁴¹ Fiai közül Bálint és Miklós folytatta apja mesterségét: Zambon Mikós építőmester részt vett a szerencsi csokoládégyár megépítésében, ké-

³⁴ Cosattini: *L'emigrazione temporanea del Friuli*, 68.

³⁵ Zanini: *Friuli migrante*, 60.

³⁶ Grossutti, Javier: *L'emigrazione nel Friuli occidentale. Guida alla Sezione museale „Lavoro ed emigrazione” di Cavasso Nuovo*. Gorizia, 2018. 115–116.

³⁷ A Magyarországra emigrált artegnaiai nyilvántartása, *Archivio dell'Anagrafe Comunale di Artegna*, Elisa Della Mea kutatómunkája alapján. *Hungary, Catholic Church Records*, 1636–1895, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-YS85-BHY?cc=1743180> (letöltés: 2020. március 21.)

³⁸ Maion, Danielle: *Nagykanizsa andata e ritorno. Storia di una famiglia di imprenditori carnici in Ungheria*. Quaderni dell'Associazione della Carnia Amici dei Musei e dell'Arte. (2011–2012) 16–17. sz. Tolmezzo, 2013. 27–29.

³⁹ *Hungary, Catholic Church Records*, 1636–1895, <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:XZGN-GRS> (letöltés 2019. április 27.)

⁴⁰ Ladányi Miksa (szerk.): *A magyar ipar almanachja*. 1. köt. Budapest, 1930. 205.; *Hungary Civil Registration*, 1895–1980: 1899-ben kelt házassági anyakönyvében miskolci lakosként szerepel. <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9P61-9HP1?cc=1452460&wc=92SD-VZ9%3A40678101%2C50177701%2C44735902> (letöltés: 2019. augusztus 5.)

⁴¹ Ladányi Miksa (szerk.): *A magyar ipar almanachja*. 2. köt. Budapest, 1931, 145.

sőbb, már Pesterzsébeten működve fővárosi építkezések munkálataiban is részt vállalt.⁴² Budapest mellett viszont Szegeden, Győrben és Debrecenben is húsipari vállalkozásokról tanúskodnak a források. Az olasz Mezőgazdasági-, Ipari- és Kereskedelmi Minisztérium statisztikája szerint 1906-ban az Osztrák–Magyar Monarchiában 43 élelmiszeripari jellegű friuli cég működött,⁴³ azon magyarországi szalámigyárakat is magában foglalva, melyek kialakulása a szezonális emigráció egy sajátos rétegét alkotó csoporthoz, a szalámiárusokhoz, szalámikészítőkhez kötődött.

Vándor szalámiárusok és szalámikészítők

A szalámigyárak létrejöttének kezdeteit az osztrák fővárosban kell keresni, hiszen számos friuli kivándorló elsődleges célpontja ez a város volt. A nagyarányú bevándorlás következtében 1857-ben már a lakosság fele nem bécsi születésű volt, 1880-ra arányuk pedig elérte a 60%-ot is, köztük 3400 olaszal. Az ipar és a kereskedelem archaikus formáját űző vándoriparosok és házalókereskedők a város utcáit róva tört németiséggel, jellegzetes, dallamos kiáltozással hívták fel a figyelmet áruikra és szolgáltatásaikra; a 'Salamudschi-' vagy 'Salamutschimann' néven emlegetett itáliaiak olasz szalámit és sajtokat árultak.⁴⁴

Május első vasárnapjával kezdődött a szezon a Praterben. Ekkor jelentek meg a fekete kabátot és keményített fehér inget viselő olasz árusok, s kínálták a parkba érkezőnek sajt- és szalámikülönlegességekből álló ingyencségeiket. A tarcentói és gemonai szalámiárusok Mária Teréziától kapott engedéllyel működtek, tehát már a 18. században is jelen voltak Bécsben.⁴⁵ A montenarszi Sebastiano Isola 1848-ban⁴⁶ cipésmesterségét felváltva vasárnaponként az elsők között értékesítette portékáit sörözőkben és kávézóknak, tehát a század közepén már nem korlátozódtak kizárólagosan az utcai árusításra. Kiváló termékeikkel pedig olyan elismertséget szereztek, hogy a vándorárusok hamarosan Budapesten is megjelentek, ahol a városban élő Romboldi nevű itáliai *botularius* (hentes) üzlete mellett a mesterséghez köthető külföldiek jelenlété-

⁴² Ermacora: *Imprenditoria migrante. Costruttori e imprese edili friulane all'estero (1860–1915)*, 115–134.

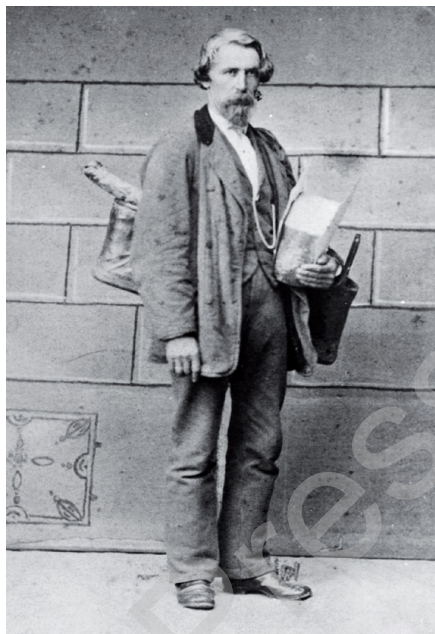
⁴³ John, Michael – Lichtblau, Albert: Bécs, a befogadó város. *História*, 16. évf. (1994) 5–6. sz. 34–36.

⁴⁴ *Bollettino dell'emigrazione*, 13.; Cosattini: *L'emigrazione temporanea del Friuli*, 16.

⁴⁵ *Tarcint e valadis de Tôr*. Szerk.: Ellero, Gianfranco. Società Filologica Friulana, 1996. 159.

⁴⁶ Zanini: *Una storia di salami e di formaggi*. 27.

ről tanúskodik egy 1828-ban elrendelt nyomozás dokumentációja is.⁴⁷ Utolsó képviselőik körülbelül a második világháború idejéig működtek.

*Olasz szalámiárus Bécsben*⁴⁸

Tevékenységük szoros kapcsolatban állt a hentesek és szalámikészítők mesteriségével, hiszen többek között az ekkor létrejött szalámikészítő műhelyek, szalámigyárak termékeit árulták, hacsak nem foglalkoztak ők maguk is a termékek előállításával. Az Udinetól északra fekvő domb- és hegyvidéki terület településeinek egyik legjellemzőbb mestersége ugyanis a szalámikészítőké lett, akik a téli hónapokra szegődtek el szezonális munkásként közép- és kelet-európai, nagyrészt honfitársaik által alapított, illetve vezetett üzemekbe. Az arternai, bujai, osoppói, gemonai, San Daniele-i és spilimbergói szalámikészítők (*salamârs*) legnagyobb részben földművesek voltak, de mivel minden háznál tartottak sertéseket, már gyerekkoruktól kezdve elsajátították a húsfeldolgozás technikáját.⁴⁹ A téli időszakban három-négy hónapos időtartamra 400–600, a disznóhús feldolgozásában jártas munkás vándorolt ki a területről, akik

⁴⁷ A szerző nem jelöli meg az iratanyag lelőhelyét. Zanini: *Friuli migrante*, 88.

⁴⁸ John – Lichtblau: Bécs, a befogadó város, 34.

⁴⁹ Filipuzzi: *L'emigrazione dello Spilimberghese*, 482.

osztrák, magyar és horvát gyárakban találtak munkát.⁵⁰ A jól dolgozó mestereket akár már a nyár folyamán zajló toborzás során igyekeztek megnyerni a gyárak, akik néhány bizalmi emberüket elküldve munkaerő-toborzást végeztek. A Monarchia területén működő szalámigyárosok egymással versengve licitáltak a munkaerő megnyerése érdekében: támogatták utazásukat, szállást biztosítottak részükre, kiemelkedő bért fizettek, és akár jelentős összegű fizetés-előleget is felajánlottak a hozzájuk elígérkezőknek.

Szorgalmuknak és vállalkozó kedvüknek köszönhetően a korábbi szalámi-árusok vagy munkások közül többen is társtulajdonosok lettek egy-egy üzemben vagy új gyárakat nyitottak. Jó példa erre az alábbi, 1865-ben kelt újságcikkben említett tarcentói Giovanni Fadini és családja, akik a szalámigyártás mellett is folytatták árusító tevékenységüket a bécsi Praterben. Az írás nemcsak a mesterségek összefonódását szemlélteti, de a friuli emberről alkotott sztereotípiának is megfelel, mely szerint mindamellet, hogy becsületesek és dolgozók, a megtakarításban is élen járnak.

„Egy salámis olasz, Fadini Giovanni, ki a práterben árulta salámiját, e krajcáros jövedelemből 180,000 ftot gyűjtött össze és – 21 házat. Nem régiben halt meg, s fiára maradt a szép örökség, de oly föltétel mellett, hogy az üzletet apja modorában folytassa. Fadini, nagy vagyona dacára, minden este ott volt a práterben széles ernyőjü, kopott sípkában, vászontarisznyával oldalán, éles késsel és szalámival kezében, s a legalázatosabban kinálgatta áruját.”⁵¹

A források szerint Budapesten tevékenykedett több, az említett *salamucció*val azonos vezetéknevű, feltételezhetően vele rokoni kapcsolatban álló iparos is: Fadini Jakab 1872-től kezdve foglalkozott szalámi előállításával, 1882-től ráadásul már gyárosként említik.⁵² Fadini Rudolfot és Károlyt hentesként tartják nyilván a források,⁵³ míg Fadini Jánost 1878-ban szintén a fővárosi szalámikészítő iparosok között találjuk.⁵⁴

⁵⁰ Cosattini: *L'emigrazione temporanea del Friuli*, 67.

⁵¹ *Fővárosi Lapok*, 2. évf. 153. sz., 1865. július 7. 582.

⁵² Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) VII. 175. 1882. 611 t. és VII. 175. 1882. 0622 t.; *A Hon*, 10. évf. 201. sz. 1872. szeptember 1. 5.

⁵³ BFL VII. 105. 1872. 198 t.

⁵⁴ BFL VII. 107. 1878. 95 t.

Gyáralapítások, a magyar szalámiipar születése

A magyar szalámigyártás kezdeteinek történetéről Rinaldo Vidoni nyújt rövid áttekintést,⁵⁵ melyben a friuli vállalkozásoknak kiemelt szerepet tulajdonít. Eszerint Giovanni Piazzoni 1854-ben érkezett Friuliból, hogy gesztenyesütéssel foglalkozzon, majd egy szalámikészítő műhelyt, s 1875-ben egy üzemtetést.⁵⁶ Az egyre növekvő kereslet kielégítése érdekében egy társa, a levéltári források szerint castelcuccói (Treviso megye) származású Giuseppe Meduna⁵⁷ Kápolna utcai vállalkozásának beindítását is elősegítette, ami a rendelkezésre álló iratanyag alapján 1877-ben alakult és 1899-ig működött.⁵⁸ Frangini korabeli leírásából pedig kiderül, hogy a frisancói Giuseppe Dozzi is nagybátyja, Piazzoni révén jött Budapestre 1873-ban, akitől annak halálakor, 1888-ban átvette Vörösmarty utcai gyárat. A Dozzi fivérek hamarosan sikerre vitték a vállalkozást. A *Központi Értesítő* adatai szerint Giuseppe Dozzo 1891-ben jegyeztette be immár önálló, Dálnok utcai üzemét, s nevét még ugyanabban az évben Dozzira változtatta.⁵⁹ Dozzi József Szalámigyára néven működő ipartelepe 1911-ben már 88 fővel (ebből 54 olasz) működött és Palotaújfalura települt át, ahol tevékenységének végleges beszüntetéséig, a második világháború időszakáig üzemelt.⁶⁰ Davide Dozzi a Herz Ármin Fiai szalámigyárban töltött be vezető pozíciót négy évtizeden keresztül és Giovanni Forgiarini erzsébetfalvai szalámigyár részvénytársaságának is tagja volt.⁶¹ Filippo Dozzi pedig Sinaiában alapított gyárat, amelyhez a Romániában jelenleg is gyártott, híres szebeni szalámi (*Salam de Sibiu*) előállítására fűződik. Üzemének megnyitását megelőzően szintén Budapesten tevékenykedett.⁶² A fivérek Magyarországon mintegy harminc frisancói munkást foglalkoztattak, akik közül név szerint ismert Angelo

⁵⁵ Vidoni, Rinaldo: Origini friulane di un'industria ungherese. *Ce fastu?: bollettino ufficiale della Società filologica friulana*, 8. évf. (1932) 5–6. sz.

⁵⁶ BFL VII. 174. cs. (1876) 0192. t.

⁵⁷ BFL IV. 1411. b. 106/1895.

⁵⁸ *Központi Értesítő*, 2. évf., 95. sz. 1877. szeptember 30. 2.; 17. évf., 91. sz. 1892. november 10. 1564. és 24. évf., 61. sz. 1899. július 23. 1.

⁵⁹ *Központi Értesítő*, 16. évf., 109. sz. 1891. december 31., 2215.

⁶⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) Z 19 4. d. és Z 36.; *Központi Értesítő*, 36. évf., 44. sz. 1911. június 1. 1346.

⁶¹ *Központi Értesítő*, 45. évf., 32. sz. 1920. április 18. 419.

⁶² Frisancói születésű szalámikészítőként említi fia születési anyakönyvi bejegyzése 1893-ban. *Hungary, Catholic Church Records*, 1636–1895, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-YSZW-YNX?cc=1743180&personaUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AXZHJ-WBT> (letöltés: 2020. március 21.)

és Silvano Luisa-Cont, Antonio Dreon Del Bus, Ennio és Pietro Beltrame és Rodolfo Rosa Rizzotto.⁶³

Rinaldo Vidoni cikke említi még a tarcentói Pietro Del Medico-féle szalámigyárat, melyet több forrás is elsőként alakult, 1850 és 1912 között működött szalámigyárként említ Budán.⁶⁴ Mivel a cég hivatalos bejegyzésre sohasem került, az alapítás dátumát nem lehet pontosabban meghatározni. Annyi viszont tudható, hogy amikor Pietro Del Medico üzletét fia, Ágoston kívánta folytatni, kérelmében csatolta születési anyakönyvi kivonatát, melyen apja foglalkozásaként 1860-ban *salamì confector* (szalámikészítő) van feltüntetve.⁶⁵ Ágoston anyja halálát követően, a tanári pályát elhagyva vette át a cég irányítását. 1890-ben már Dozzival, Pickkel és Herzcel együtt állíthatott ki a párizsi világiállításon.

A szerző által megnevezett további vállalkozókra szintén utalnak a korabeli dokumentumok: míg a levéltári forrásokban – Vidoni megjelölésével ellentétben – veronai származásúként feltüntetett Pietro Guglielmini tevékenységét 1871-ben jegyezték be,⁶⁶ a milánói⁶⁷ Luigi Molinarival (Molináryként is szerepel) és Füzér utcai⁶⁸ üzemével kapcsolatban 1891-ből származik az első hivatalos adat. Suberka György szalámikészítő esetében pedig értékes információval szolgál egy korabeli dokumentum, mely szerint az 1895-ös kőbányai gyárvásárlását rögzítő szerződés feltételként említi néhány munkás továbbfoglalkoztatását, akik között olaszokat is találunk; Micheluzzi Giovanni, Dal Negro és Orlando Osvaldo név szerint szerepelnek.⁶⁹

A fővárosi iparosok mellett több magyar városban alakultak hasonló vállalkozások a helyi állattenyésztésre, nyersanyag-felvételi lehetőségekre alapozva. Szegeden Orlando József az első, akit a szalámigyártással kapcsolatban említenek az 1840-es években,⁷⁰ illetve Leonardo Facini, aki 1824-től foglalkozott ezzel a mesterséggel. A pontos dátumot a fellelt hivatalos dokumentáció nem

⁶³ Grossutti: *L'emigrazione nel Friuli occidentale. Guida alla Sezione museale „Lavoro ed emigrazione” di Cavasso Nuovo*, 278.

⁶⁴ Dr. Jekelfalussy József (szerk.): *Magyarország iparosainak és kereskedőinek czim- és lakjegyzéke*. Budapest, 1892. 2426.

⁶⁵ BFL VII. 2. e. 267 (1882).

⁶⁶ *Budapesti Közlöny*, 5. évf., 166. sz. 1871. július 22. 3799.

⁶⁷ *Hungary, Catholic Church Records*, 1636–1895, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9398-N46K-L?cc=1743180> (letöltés: 2020. március 20.)

⁶⁸ BFL VII. 185. (1891) 2887 és (1892) 1107.

⁶⁹ BFL VII. 175. 1895. 0496 t.

⁷⁰ Blazovich László (szerk.): *Magyar Várostörténeti Atlasz 3. Szeged*. Szeged, 2014. 91. (továbbiakban *MVA 3. Szeged*)

tartalmazza, viszont a korabeli anyakönyvekből kiderül, hogy Facini Péter, fia (Antal Lajos) születésének idején, 1846-ban már ’olasz salami készítőként’ ezt a tevékenységet végezte.⁷¹ A szalámigyártás történetét érintő írások számos esetben egy Rolando Péter nevű cinöntőt (azaz ónművest) jelölnek meg első szegedi szalámikészítőként, ez az adat viszont nem támasztható alá. Az Orlando-féle háziipari jellegű tevékenységet mintegy négy évtizeden át nem követte nagyobb, olaszokhoz köthető szalámiüzem. Noha a Pick vállalat 1869-re teszi megalakulásának kezdetét, hivatalos irattal nem igazolható létrejöttének pontos dátuma, Pick Márk szalámigyártásra csak 1886. november 2-án kapott iparigazolványt és nagyobb mennyiségben csak a 20. század elejétől kezdve termelt.⁷² Ezekben az években, 1887-ben jött létre Haris János a gemonai származású Luigi Brollóval⁷³ létrehozott társasága, majd a *Brolló és Társai* önálló vállalkozás 1889-ben, ezek a cégek viszont csak rövid ideig tevékenykedtek.⁷⁴ A korábban említett Del Medico családnév egy változata 1922 és 1927 között azonban a szegedi cégjegyzékben is feltűnik *Del Medico Jób Antal és Lóránd Gyula Szalámigyára* néven, ám mindössze ötéves működés után ez az üzem is beszüntette tevékenységét.⁷⁵

Az említetteknel jelentősebb volt azonban a szintén gemonai származású Giovanni Forgiarini 1899-ben bejegyzett szalámigyára, mely a szegedi Maros utca 27. szám alatt (volt Felmayer-ház) folytatta tevékenységét a csak 1902-ben üzemelő műjéggyárával egyetemben.⁷⁶ Érdekesség, hogy a szegedi Forgiarini-üzem 1899-es telekrajzain a Krausmann-Forgiarini megnevezés szerepel.⁷⁷ Krausman budapesti cégét pedig Cosattini a friuliakat nagy számban foglalkoztató üzemek között jegyzi 1904-ben.⁷⁸ Giovanni Forgiarini 1905-ben a bécsi Francesco Tianinak és társainak – Alfonso Crovatto bécsi kereskedőnek, Francesco Valzacchi bécsújhelyi kereskedőnek, Giuseppe Pittini és Luigi Isola gemonai kereskedőnek, Giovanni Battista Madile gemonai vállalkozónak és Francesco Patat szintén gemonai földbirtokosnak – adta el cégét, akik az üze-

⁷¹ Hungary, Catholic Church Records, 1636–1895. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9396-CBWS-T?cc=1743180&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AX295-QLR> (letöltés: 2020. március 19.)

⁷² Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (továbbiakban MNL CsML) XI. 35.

⁷³ *Központi Értesítő*, 13. évf., 19. sz. 1888. március 4. 146. és *MVA* 3. *Szeged*, 92.; ASU Archivio dell’Ufficio di leva di Udine, Distretto: Gemona, 1883, coll. 342. N. 9.

⁷⁴ MNL CsML VII. 2/d. Ct. 215.

⁷⁵ *MVA* 3. *Szeged*, 93.; BFL VII. 192. 834.

⁷⁶ MNL CsML IV. B. 1407. b.; *MVA* 3. *Szeged*, 93.

⁷⁷ MNL CsML XV. 2. c. 68. d.

⁷⁸ Cosattini: *L’emigrazione temporanea del Friuli*, 61.

met tovább működtették.⁷⁹ Az üzem azonban hamarosan ismét gazdát cserélt és 1907-ben a Pick család tulajdonába került, akik a gyártást az ekkor megvásárolt épületbe telepítették.⁸⁰

Az olasz munkások foglalkoztatása Szeged esetében szintén igazolható, ugyanis már a *Szegedi Híradó* egyik 1864. évi száma is tudósít róluk. Az 1910-es ipari statisztikák pedig 17 olasz állampolgárt tartanak nyilván a Pick szalámigyárban,⁸¹ akik számára az üzem területén egy kis kápolna is rendelkezésre állt. Szintén az olasz szakmunkások jelenlétével kapcsolatban maradt fenn az alábbi emlék:

„Érdekességként megemlítjük, hogy egy barátunk és felesége 1967-ben Rómában autóját parkolóhelyen hagyta. Az öreg olasz ör magyar beszédük hallatára magyarul, szögedi tájszólásban szólalt meg. Kiderült, hogy olasz szalámimunkás fiaként gyermekkorát Felsővároson töltötte.”⁸²

A 20. század közepén továbbá a Pick szalámigyár neves szalámimesterei között szerepelt az említett Dozzi család sarja, József is, aki a gyártási folyamat modernizálásában kiemelkedő szerepet játszott.

A szegedi létesítményen kívül a cégbejegyzések alapján működött egy Forgiarini-üzem Győrben is, mely 1867-ben kezdte meg működését, s vezetői tagjainak sorában Forgiarini Ferenc gemonai, Cedaro Amadio Antonio és Vidoni Tobia győri lakosokat nevezik meg a források. A cég hivatalos bejegyzésére azonban csak 1892-ben került sor.⁸³ Ezt követően, illetve ezzel párhuzamosan további gyárak is alakultak a városban. A győri szalámigyártás jeles képviselőjeként számontartott Halbritter Károly 1903-ban vásárolt meg egy szalámigyárat a belvárosban (a Rákóczi, Pálffy és Csatorna utca között) többségi osztrák tulajdonból – Redlich és társától – és Győri Magyar Szalámigyár néven céget alapított. A Halbritter és társai cég működésével kapcsolatban ismeretes, hogy 65 udinei (Udine megyei) munkást foglalkoztatott.⁸⁴

⁷⁹ BFL VII. 217. a. 205/1905.; MNL CsML VII. 2/d. 52/1904.

⁸⁰ MNL CsML VII. 2/d. 52/1904, továbbá Bálint Sándor: *A disznótartás és disznótor szegedi hagyományai*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972/73. (1974) 1. 115.

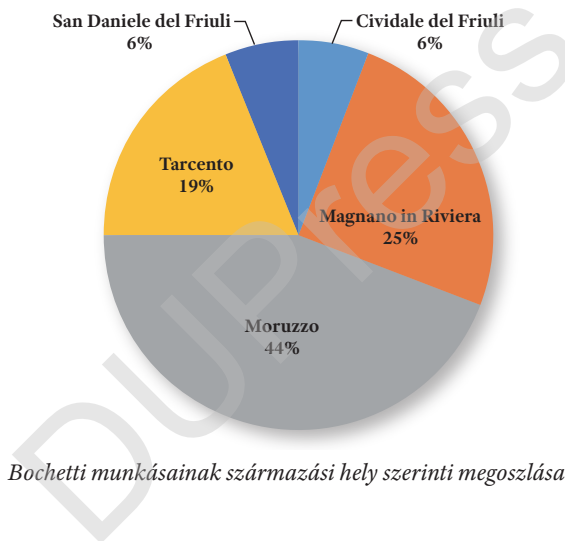
⁸¹ *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenkint*. Budapest, 1913. 1010–1011.

⁸² Bálint: *A disznótartás és disznótor szegedi hagyományai*. 115.

⁸³ BFL VII. 217. 1905. 0205 t. és VII. 186. 1905. 0629 és 0630 t.; továbbá *Központi Értesítő*, 17. évf., 21. sz. 1892. március 1. 333.

⁸⁴ Havas Ferenc: *Győri húsos emlékek*. Győr, 2004. 78. és 191–192.

Debrecenben két jelentősebb szalámigyáros familia is megtelepedett. A Boschetti-testvérek 1850 körül érkeztek a városba Maria második férjével, Paolo Ceschiával együtt az Udine melletti Collaltóból (ma Tarcento része), miután egy, a földjükön áthaladó vasútépítés miatt kialakult pereskedés során a család elszegényedett.⁸⁵ Andrea Boschettit a források debreceni terménykereskedőként említik,⁸⁶ a szikgáti cserépvető bérlőjeként pedig előbb selyemhernyó-tenyésztéssel,⁸⁷ majd tégl- és cserépgyártással⁸⁸ foglalkozó vállalkozóként tartották számon. Giuseppe Boschetti pedig az Egyháztér utca 340. szám alatt egy szalámikészítő műhelyt működtetett. A földszintes lakásban a szalámikészítés és -árúsítás mellett borméréssel is foglalkoztak. 1870-ben a népszámlálási adatok szerint számos friuli munkást alkalmaztak.⁸⁹

⁸⁵ Csapó Katalin, a Boschetti család leszármazottjának kutatómunkája és Vörös Ilona (Boschetti Mária dédunokájának) visszaemlékezése alapján közölt információk.

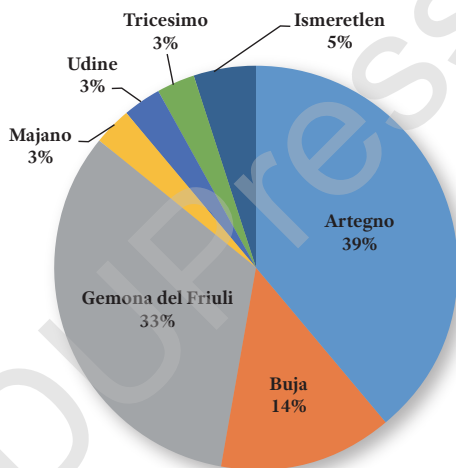
⁸⁶ *Központi Értesítő*, 1. évf., 82. sz. 1876. szeptember 14., 592.

⁸⁷ Szűcs Ernő: *Átmeneti üzemi formák jelentkezése Debrecen ipari életében 1848–1867 között*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1989–1990. Debrecen, 1992. 244.

⁸⁸ Szendiné Orvos Erzsébet: *A Debreceni Fazekas Ipartársulat története a levéltári források tükrében (1872–1933)*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 21, Debrecen, 1994. 207.

⁸⁹ MNL HBML IV. B 1109/1 102. d.

Az artegnai Giovanni Vidoni ebben az időben két unokatestvérével együtt Boschetti debreceni gyárának termékeit árulta Bécsben és elhatározta, hogy hasonló vállalkozásba kezd.⁹⁰ A szezonzárást követően mind Debrecenbe mentek, ahol kezdetben azon dolgoztak, hogy a Práterbe visszatérve már a saját gyártmányukat árulhassák, majd Boschetti visszavonulása után, az alapismeretek birtokában megszerezték annak felszereléseit is. Gyárukat az alapító okirat szerint 1886. november 8-án, Gemona del Friuli⁹¹ községben alapították meg. A társasági szerződésben foglaltak szerint a *Fratelli Vidoni e Compagni* (Vidoni Testvérek és Társaik) megnevezésű, debreceni székhelyű céget Giovanni Battista, Eugenio és Giovanni Vidoni hozta létre. Társaik az artegnai Fab(b)ro János⁹² és a treppo carnicói Moro Oszvald⁹³ debreceni lakosok voltak. Munkásaikat szintén Friuliból toborozták.⁹⁴

A Vidoni munkásainak származási hely szerinti megoszlása

A Vidoni gyár évtizedeken át működött, a gazdasági világválság idején is aktív maradt. A piacvezető nagy gyárakhoz hasonlóan a fivérek 1926-ban egy újabb üzemet is létrehoztak a Bécs melletti Himbergben, amely 1941-ig működött.⁹⁵

⁹⁰ Zanini: *Friuli migrante*, 296.

⁹¹ ASU Archivio notarile di Udine, Atti dei notai, Parte moderna, Pontotti Pietro, Busta 676., fasc. 1090.

⁹² MNL HBML VII. 4/d 2788/1890.

⁹³ Zanini: *Una storia di salami e di formaggi*, 28.

⁹⁴ Főkönyv Barbara Vidoni, artegnai lakos tulajdonában.

⁹⁵ *Hajduvármegye és Debrecen szabad királyi város adattára*. Debrecen, 1937. 258.

A debreceni gyár működésének tetőpontján a hazai szalámi-előállításnak körülbelül 20%-át adta.⁹⁶ A cég az 1950. július 4-i államosítással szűnt meg.⁹⁷

Az említett gyárakon kívül Cosattini több, a Monarchia területén működő, friuliakhoz köthető üzemet is említ, melyek 1904-ben termeltek. A magyarok között szerepel a győri Redlich üzem 50 fős munkáslétszámmal és a budapesti Kreische-féle cég is 80 fővel.⁹⁸ A létszámadatok kerekítettek, de az ismert források alapján az arányokat hűen tükrözik.

Összegzés

Összességében megállapítható, hogy a Monarchia területén a 19. század második felétől megélénkülő gazdasági élet, az ugrásszerűen fejlődő iparágakban kialakuló munkaerő-kereslet azonfelül, hogy a mezőgazdasági népességet az ipar felé vonzotta, lehetőséget kínált messze földről érkező szakmunkások, mesteremberek elhelyezkedésére is. A friuli vállalkozók, munkások és üzemek tevékenysége jól láthatóan nemcsak ipartörténeti szempontból figyelemre méltó, hanem a migrációs folyamatok megértéséhez, valamint a magyar–olasz kapcsolatok egy újabb részletének feltárásához szintén támpontokat nyújthat.

⁹⁶ Kirsch János et al. (szerk.): *A magyar élelmiszeripar története*. Budapest, 1986. 314.

⁹⁷ MNL HBML VII. 4/d. 96. d. 1095/1950.

⁹⁸ Cosattini: *L'emigrazione temporanea del Friuli*, 12–23.

A FRIULI VÁLLALKOZÓK ÉS MUNKÁSOK SZÁRMAZÁSI HELY SZERINTI MEGOSZTLÁSA

A szálmagyártáshoz köthető személyek

Debreceni szálmagyárakban:

- Boschetti
- Vidoni
- További magyarországi szálmagyárakban
- Más iparágakhoz köthető személyek

DUPress

PAOLO ORRÙ

Migration to/from Italy (1860–2020)

Ascoltare dalla voce di chi ha oltrepassato i confini come essi sono fatti [...] Come sono fatte le barche. Come sono fatte le onde del mare. Come è fatto il buio della notte. Come sono fatte le luci che si accendono nell'oscurità. Quelle voci sono plasmate con la stessa pasta dei sogni. Si riempiono di rabbia e utopia, desiderio e paura, misericordia e furore. La terra e il cielo di prima non ci sono più laddove un nuovo cielo e una nuova terra si stagliano davanti ai loro discorsi.¹

Alessandro Leogrande, *La frontiera*

1.1 Introduction

Migration has been a constant and pivotal aspect of Italian history since the second half of the eighteenth century. To grasp the extent of such considerations, it should be enough to anticipate that during the period 1861–1976 over 26 million people emigrated from Italy. This huge movement, spread over a century, has known two main phases (or waves): the first from 1861 to 1920; the second took off after the Second World War and ended approximately around the mid-1970s. Half of these migrants moved towards other European countries, the rest towards North and South America, but thousands reached also Australia and, during the colonial period, Africa.

¹ You need to hear it from the voices of those who crossed the border. Listen about the shape of the boats. About the shape of the sea waves. About the dark of night. About the lights that flicker in the darkness. Those voices are such stuff as dreams are made on. They are filled with rage and utopia, desire and fear, mercy, and fury. The earth and the sky from the past are no more, there, where a new sky and a new earth stand out in front of their voices. (Translation from Paolo Orrù)

Emigration gradually stopped between 1970s and '80s, by that time Italy saw a steady economic development (a period generally referred to as “the economic boom” or the “Italian miracle”), turning into one of the leading countries on the global stage.² By the end of the same decade, Italy started its transition towards being a country of immigration. A changed geo-political environment (with the dissolution of Soviet Union and the enlargement of the European Union), the acceleration of globalization processes, as well as important changes in the demographic structure of the country have been the leading factors of this transition.

Many are the facets of migration involved in the Italian history, it would be impossible to address in detail each one of them. This contribution aims at giving a brief outline of the two major side of the issue, disregarding other crucial movements such as the internal migration from the Southern regions to the North. The first section describes the great emigration of Italian citizens to Europe and America; the second section will examine the recent developments of immigration to Italy and its demographic structure.

1.2 Italian emigration

The first phase of the Italian emigration started approximately around the unification of Italy³ around the 1860s⁴ and ended around the 1920s. This first phase is commonly known as the Great migration/diaspora. Some scholars further divide this period into two branches, with the beginning of the century as a turning point.

The most significant period from a purely quantitative standpoint was the 1880s when people from both Northern and Southern areas of Italy moved away from the country. At the very beginning, in fact, people from Piemonte,

² Italy is a member of the Group of seven (G7) since its foundation in 1975 and founding member of the European Economic Community, established with the Treaty of Rome in 1957, who later became the European Union in 1992. The Italian economy is the eighth largest in the world for nominal Gross Domestic Product with approximately 2,000 billion Euros.

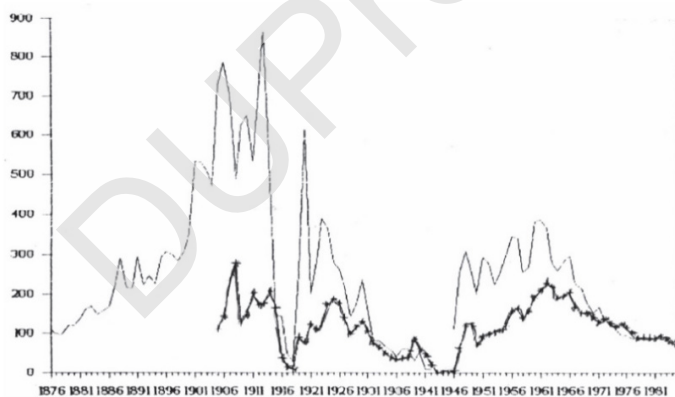
³ For an extensive review on the topic of the Italian Risorgimento, see Pete László: *Itáliától Olaszországig: a Risorgimento és az olasz egyesítés*. Budapest, 2018.; Ryall, Lucy: *The Italian Risorgimento: State, Society and National Unification*. London, 1994.

⁴ For a more comprehensive description of facts and figures on this topic, cfr. Del Boca, Daniela/Venturini, Alessandra: *Italian Migration*. Iza Discussion Paper 938, 2003, available at https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=475021; Gabaccia, Donna: *Italy's Many Diasporas: Elites, Exiles and Workers of the World*. London, 2013.

Veneto, and Friuli were mostly involved in the flows; while from the early 1900s emigration from the South, mainly Campania, Sicily, Calabria, increased significantly.

In this period Italian emigration was characterised by emigrants employed in agriculture. As a result of economic crisis and the poverty levels of central and Southern regions and of the industrialisation process being concentrated in the North western regions, there was an excess in labour offer in the agriculture sector. This was further aggravated by a strong demographic expansion. Emigration, therefore, played an important role in alleviating the pressure on the Italian economy.

Strong flows from the industrial regions of the North-west were particularly salient only until World War I. In 1913, only 39 per cent of total emigrants came from the North, while 47 per cent were from the South and only 14 per cent from the Centre against a population distribution of 45 per cent, 38 per cent and 17 per cent respectively. Most emigrants came from the North-Eastern regions: 33.3, while only 23.4 came from the North-West, due to the different evolution of the industrial development.

Migration flows 1876–1981

Due to geographical proximity, emigration from the North of Italy concentrated mostly on other European countries, while the emigration from the Southern regions was for the most part transoceanic, directed to the United States, Latin America, and Australia. For instance, Europe received 75 per cent of total Italian outflows in 1880, this amount declined to 45 per cent during the peak of Italian emigration and regained the majority only later. Not only geographical position and costs of transportation had an important role in ex-

plaining the different destinations, but a crucial part was also played by earlier settlements of friends and relatives in specific cities and countries.

The war minimized the migratory movement, which resumed in the post-war years, but on reduced levels (ca. 200,000 until 1930, with a peak in 1920 of ca. 600,000, and another in 1923–24), and then gradually decreases, on levels of less than 100,000 units from 1930 to 1940. It was transoceanic emigration that declined considerably, above all because the United States promoted an anti-immigration policy. Italian migrants were therefore directed towards European countries and in particular towards France, which became the preferred destination in 1920–30. With fascism the migratory phenomenon was drastically reduced.

Fascism, the Great Depression of 1929, and the Second World War were the main reasons of the interruption of emigrants' departures from Italy. European economies and infrastructures suffered dramatically from the war, therefore, immediately after the end of the conflict, emigration started again. The second phase of the Italian diaspora must be collocated between 1946 and approx. 1975. During this period, another 9 million citizens moved away from the country.

The Italian emigration of the second half of the Twentieth century mainly targeted other European nations in economic growth, in fact it is often called by historians as the European migration: Germany, Switzerland, France, and Belgium. Starting from the 1940s, the Italian emigration flow went mainly to Switzerland and Belgium, while from the following decade, France, and Germany were added among the favourite destinations. These countries were considered by many, at the time of departure, as a temporary destination – often only for a few months – in which work and earn to build a better future in Italy. This phenomenon occurred mainly from the Seventies of the Twentieth century, a period that was marked by the return to the homeland of many Italian emigrants.

There are three main differences between that characterised the second diaspora in contrast to the first: regions from the south of Italy were predominantly involved; as we said, Italians principally emigrated in European countries; the government was aware of the importance of the emigration process for our country, therefore it promoted it and controlled it with specific regulations and commercial agreements with countries of arrival.⁵

⁵ For example, the Italian state signed an emigration pact with Germany in 1955 which guaranteed mutual commitment in the matter of migratory movements and which led almost three million Italians to cross the border in search of work.

As mentioned above, poverty, lack of income opportunities, the socio-economical gap between North and South were the reasons for Italian that pushed millions of Italians to look for better chances abroad. Between 1870 and 1914, almost two thirds of these migrants were men without a specific job specialization and low skills, for instance, before 1896, half of them were farmers (*braccianti*). Italian emigrants were mostly employed in construction, public works (railways construction) and mining, sectors characterised by instability and low incomes. At any rate, these general characteristics as well as the social composition of emigrants changed within time; for instance, workers with higher skills and craftsmen emigrated too after 1900.

The traditional surplus among male emigrants is significantly attenuated over time due to a greater propensity for family reunification and the growing participation of women in work activities. The breakdown by age reveals significant differences between migrants: in the Americas, the elderly was numerous, adults prevailed in African–Asian countries, while in European countries there was a consistent number of young people and children instead. This dramatic transformation of the demographic structure of the country and of working age population forced women, children, and the elderly to substitute men in their work, mainly subsistence agriculture and did not stimulate any considerable social change.

Emigration had also a positive impact on the Italian economy. Emigrants were able to save money, the so-called “remittances”, sent to their families in the country of origin. Remittances had a significant role in reducing poverty for thousands of families. The amount was lower during the first phase of the Great diaspora, when migration was mostly permanent. Then, it increased decisively after World War II, when the migratory project became more temporary and families did not reunite. Remittances were important for families who stayed in the region of origin, because they represented resources to pay debts and support the members of the family and the education of the children; but remittances also had a significant part in the national budget. During the big emigration at the beginning of the XX century, remittances were vital for the current account of the Italian balance of payments. By supporting the domestic demand, these inflows of money were vital for a country still in development. The flows of remittances were especially high in the last phase of the Italian emigration and from people staying in the United States and Germany. According to some studies: 45 per cent of the money was used to buy houses or lands; 34 per cent was used to buy goods and durables; 12 per cent was deposited in bank accounts. However important in reducing

poverty, remittances did not contribute substantially to any form of economic development. A social change was instead introduced by the new role played by women, who were now holders of bank accounts and could take decisions on the use of the savings.

Not all emigrants moved permanently abroad. In the first phase, of prevalently transoceanic emigration, returns were relatively rare (in particular from the United States and Argentina), while in the second phase, the European migration, returns tended to be much more significant. There are no precise figures, but various studies agree on the estimate that one third of the Italian emigrants returned to the country (approx. 8 to 9 million people).

At any rate, the vast majority of these (millions of) emigrants who left Italy, without ever returning on a permanent basis, settled down in the United States, in Latin America, and Western Europe. It is estimated that the number of their descendants, who are called *Italian oriundi*, is between 60 and 80 million.⁶ They are spread in different countries of the world: the most numerous communities are in Brazil, Argentina, and the United States of America. Considering that an *oriundo* can have even a distant ancestor born in Italy, the majority of them has only the Italian surname (and often not even that) but not the Italian citizenship. In many countries, especially South America, the estimates are very rough since there is no census of their origins (as happens in the US or Canada instead).

The Italian *oriundi* constitute a population of very conspicuous proportions. In Argentina alone, according to some estimates, there are tens of millions of Italian *oriundi* and communities in the United States of America and Brazil are no less noticeable. In many other European countries, Italian communities are widely distributed, but at least in the Schengen area the fall of many nationalistic barriers makes the problem of relations with the mother country much less pressing.

One of the most felt events by the Italian natives in the Americas is *Columbus Day*, an anniversary celebrated in many countries to commemorate the day of the arrival of Christopher Columbus in the New World on October 12, 1492. Similar holidays as the *Día de las Culturas* in Costa Rica, the *Discovery Day* in the Bahamas, the *Día de la Hispanidad* in Spain, and the *Día de la Resistencia Indígena* in Venezuela celebrate the same event. Columbus Day was commemorated for the first time by Italians in San Francisco in 1869, following

⁶ http://banchedati.chiesacattolica.it/cc_i_new_v3/allegati/21532/introduzione.pdf. (accessed 10th July 2020)

the many celebrations related to Italy that were organized in New York. Italian Americans feel this holiday very much and are particularly proud of the fact that it was Christopher Columbus, an Italian navigator, the first European to discover the American continent.

As of 2017, around 700,000 Italian citizens are present in Germany, while in Switzerland this number reaches around 500,000 citizens. They are mainly of Sicilian, Calabrian, Abruzzese and Apulian origin, but also Venetian and Emilian. In Belgium and Switzerland, the Italian communities are still the most numerous, and although many returned to Italy after retirement, children and grandchildren often remained in the countries of birth, where they have now taken root.

An important phenomenon of aggregation that is found in Europe, as well as in the other countries and continents is that of emigrants' associations. The Italian Ministry of Foreign Affairs estimates that over ten thousand associations established by Italian emigrants have been present abroad for over a century. These associations have constituted a fundamental point of reference for the communities that have emigrated in the difficult path to integration in the countries of arrival, providing mutual aid and cultural assistance. The major associative networks of various inspiration are today gathered in the *Consulta nazionale emigrazione* (National Council of Emigration). One of the largest membership networks in the world, together with those of the Catholic world, is that of the *Federazione italiana dei lavoratori emigrati e famiglie* (Italian Federation of migrant workers and families).

More recently, Italy is knowing another wave of emigration, not as significant as the previous two, but relevant, nonetheless. Mainly due to the impact of globalization, nowadays as capitals, images, and narratives move faster across the globe, people are more and more driven to imagine themselves and their lives in other parts of the world.⁷ Therefore, it comes with no surprise that Italy too is affected by the dynamics of globalization. At the same time, youth unemployment and economic stagnation are also reasons for the emigration of both low and high skills migrants, as well as scholars (for what is known in Italian as *fuga dei Cervelli*, "brain drain").⁸

⁷ See for example, Giddens, Anthony: *The Consequences of Modernity*. Stanford, 1990.; Appadurai, Arjun: *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis, 1996.

⁸ Morano-Foadi, Sonia: *Key Issues and Causes of the Italian Brain Drain*. Innovation, vol. 19 (2006) no. 2. 209–223.

Even if there are significant differences between past and present emigration, there are at least three main similar characteristics:

- 1) the main causes that push part of the Italians to emigrate are unemployment, under-employment, growing inequalities and widespread impoverishment, even among those who have a job;
- 2) most of the destinations follow those of the past on the world map: Northern Europe (United Kingdom, Germany, Switzerland and France), the Americas (United States, Argentina and Brazil), Australia;
- 3) both young and old are emigrating.⁹

Although these crucial similarities, there are also strong discontinuities with the past. The main destinations are similar to the past, but there are also many more new entries on the map (especially China, South Africa, Central-eastern Europe). Other significant difference involves the sociological profile of the migrant: even if the majority of them are still men, there is a strong presence of women among emigrants; approximately 30% of the new Italian migrants has a degree and the vast majority are urban citizens.

The new phase of Italian emigration has been vastly documented in the news media and it is constant topic of debate, it is worth noting that the dimension of the phenomenon is vastly inferior to the past.

The National Institute of Statistics (*Istat*) which records this movements, reports that in the decade 1999–2008, the Italians who moved abroad were 428 thousand in total against 380 thousand repatriations, with a negative balance of 48 thousand units. From 2009 to 2018 there was a significant increase in movements with a reduction in returns: 816 thousand expatriations and 333 thousand repatriations. The migratory balances with Italian citizens abroad, especially starting from 2015, were on average negative for 70 thousand units per year.¹⁰ Yet, many more citizens do not officially register their movements abroad, therefore, various scholars assume the real figures could be much higher.¹¹

⁹ Author's translation from Iside, Gjergji: *Cause, mete e figure sociali della nuova emigrazione italiana*. In: Ead. (a cura di), *La nuova emigrazione italiana. Cause, mete e figure sociali*. Edizioni Ca Foscari, Venezia, 2015, 8, available at <https://edizionicafoscari.unive.it/media/pdf/books/978-88-6969-017-4/978-88-6969-017-4.pdf>. (accessed 10th July 2020)

¹⁰ See the Istat annual report https://www.istat.it/it/files//2020/05/Migrazioni_EN.pdf. (accessed 10th July 2020)

¹¹ Pugliese, Enrico: *Quelli che se ne vanno*. Bologna, 2018.

1.3 Immigration to Italy

By the mid-1970s Italian migration stopped almost completely and the opposite phenomenon started to gradually emerge. In the Seventies, Italy is at the crossroad of various migratory trajectories. The development of foreign immigration intersects three other different experiences: the return migration of Italians from abroad, internal migrations and emigration from abroad.

The first category to consider in the first period is that of foreign students. During the Sixties, the number of foreigners studying in Italian universities multiplied, due to the increasing contacts and relations between Italy and other countries and the foundation of many new universities. According to official data in the academic year 1955–56 there were 2,828 foreign university students, it then rose to 14,357 in 1970–71, predominantly from third world countries. This kind of migration was, nonetheless, intertwined with refugee movements (they were sometimes political dissidents and persecuted) and with the labour market.¹²

Another group that intensifies its presence in Italy during the 1960s is the one linked to postcolonial migrations. Following the political events affecting the area of East Africa, the movement of women from Eritrea, Somalia, and Ethiopia is very evident in this phase; given the close colonial past, Italy represented a significant destination for them. In the early seventies this kind of admissions were estimated around 40,000, a noteworthy figure for the time. It also defines a specific niche within the labour market, these women penetrated deeply into the domestic sector, that was dominated by strong informality, with regards to contracts, and characterized by the coincidence between housing and employment

By 1969, the number of foreigners staying in Italy for at least three months amounted to 164,438 persons. Most of them were in Italy for reasons related to the family (44,479) and work (41,666). For study reasons 10,946 presences were reported, 18,304 for religious reasons, 13,206 for tourism. Among the workforce, the most present categories were employees in the private sector (18,104), blue-collar workers (7,511), domestic workers (6,333), traders (5,661). The nationalities represented saw a preponderance of Americans (32,299), Germans (18,335), Swiss (12,662), British (12,027). Except for the Yugoslavs (7,220 people) it is evident that the majority of the foreign component at the end of the 1960s was that linked to the Central European and North

¹² Colucci, Michele: *Storia dell'immigrazione in Italia*. Roma, 2018.

American countries, also following the presence in Italy of NATO and other international institutions.

Despite the unfavourable macroeconomic situation, initiated by the oil crisis of 1973 that sparked a global recession, small and medium enterprises emerged as the most dynamic actors in the Italian economy, they benefited from the growing presence of foreign workers:

*“The relative stagnation in the demand for labour also corresponds to its modification with the expansion of precarious employment, often in the informal sector of the economy and less and less in the industrial sector. Furthermore, the protagonists of these new migratory waves are often people who do not have a precise employment perspective. At the basis of emigration there is not only the search for a different job, but more and more frequently there are political and social reasons.”*¹³

Immigration spread here and there according to labour needs. While growing, by the end of the decade figures were still relatively modest: in 1978, the Ministry of the Interior recorded the presence of 191,328 foreigners, to which 36,509 students must be added; in 1979 the number of foreigners rose to 200,349 (plus 38,319 students); in 1980 there were 257,879 foreigners (including students), which rose to 287,672 in 1981. To put these figures in perspective, it must be considered that Italian total population by the end of the 1970s was around 56million citizens. It has to be pointed out that the data are just rough estimate, due to some inherent aspects, such as the condition of isolation of foreigners, their professional placement in sectors defined as “less guaranteed”, the low participation in trade union structures.

From the point of view of origins, the lack of single quantitatively overwhelming groups emerges. Unlike France or the United Kingdom, it is not possible to find a predominance of nationalities from former colonies or linked to specific commercial agreement with certain countries, like in Germany.

The Nineties are considered by scholars as the phase of consolidation of immigration in Italy: the foreign population rose from 356,159 in 1991 to 1,334,889 in 2001. The percentage over the total population increased from 0.6% in 1991 to 2.3% in 2001. With regards to gender stratification, the proportion reverses: in 1991, every 100 women there were 112 men, in 2001 there

¹³ Author’s translation from the Italian, Pugliese, Enrico: *L’immigrazione*. In: Barbagallo, Francesco (a cura di), *Storia dell’Italia repubblicana*, vol. III. Torino, 1997. 935.

were 98 men every 100 women. These data are especially driven by some nationalities, such as Peruvian, Polish, Filipino women, that represented over 65% of their groups.

During the Nineties, the incidence of the population of the age 0–15 has increased significantly among foreigners: from 11.8% in 1991 to 18.5% in 2001. Data also reflects the new trend that the flows have assumed in the decade. By dividing the foreigners according to their citizenship, the top five countries of origin were Morocco, Albania, Romania, Philippines, Yugoslavia.

The most important breaking point compared to the past is constituted by the new trajectories linked to the opening of the borders to the countries of Eastern Europe and to the phase following the crisis of the socialist countries, whose most visible result in Italy is constituted by the arrivals from former Yugoslavia and Albania.

With regards to the geographical distribution on the Italian soil, analysing the residence permits issued on 31 December 1999, it emerges that 53.6% were issued in the North, 29.4% in the Centre, 11.5% in the South and 5.5% in the islands.

In the years between 1993 and 1995, in addition to work-related entry flows, arrivals of asylum seekers increased in Italy. Prior regulations allowed for asylum requests only from some specific countries (i.e. Central-eastern Europe and communist countries). The flows of people requesting refugee status were essentially attributed to two origins: former Yugoslavia and Somalia. The central commission set up by the law to evaluate the applications tended however to deny systematically the right of asylum because the arguments made by the applicants did not reveal the existence of individual persecution. In fact, in this phase, asylum was regarded more as a personal status than an issue involving nationalities and target groups.

In these years, immigration became a fixed presence in the public debate. Foreign immigrants moved as active subjects in society in an articulated way, also launching political campaigns that had a concrete impact. Increasingly large sectors of the population directly or indirectly began to deal with immigration. In addition to the intensification of the flows, the roots in the territory of those who had come in previous years are deepened.

In the first decade of the 2000s, foreign immigration continued to develop a very marked process of quantitative growth, in the wake of what had already happened in the previous ten years: between 2001 and 2011 the average annual growth rate stood at 11.7%. If the Nineties were characterized by processes of consolidation of foreign immigration, the first ten years of the 2000s can be

framed as the phase in which the immigrant presence takes on dimensions close to those already existing in European countries such as France, Germany, Great Britain. At the beginning of the new century, Italy counts over 1,3 million foreigners, the amount has tripled in a decade. In another ten years these figures are bound to grow in a similar proportion, reaching 4,5 million people. In the last decade, the increase slowed down, reaching 5,255,503. Foreigners reached 8.7% of the entire population. Illegal and irregular citizens should be added to these figures, unfortunately there are no reliable data, but estimates points between 300 and 500 thousand people.

Nowadays citizens of 195 different nationalities are living in Italy.¹⁴ Half of them are European citizens, 21.7% are Africans, 20.8% are from Asia. Romanians are the most consistent nationality, they represent almost a quarter (23%) of the entire foreign population in the country, followed by Albanians (8.3%), Moroccans (8%), and Chinese (5.7%).

The exceptional movement from the East is inserted in a broader trend of movements from central-eastern to southern Europe. During the first decade of the 2000s, the Southern European countries (Italy, Spain, Greece and Portugal) became the main attraction for migrants from the former socialist countries of eastern Europe.¹⁵ The enlargement of the European Union has undoubtedly represented a fundamental break in the history of continental migratory flows, strengthening migratory circularity and exchanges, especially with Romania, a country that has experienced the development of unprecedented emigration to southern Europe and particular towards Italy.

With regards to gender, there is a substantial equilibrium among men and women, with a slight prevalence of the latter (51.7%). Age is another significant category to consider: it is worth noting, in fact, that over 1,1 million foreigners are below 19 years old (which represent a substantial percentage of the youth national total, about 10%). The amount comprises also children born in Italy from foreigners. Under the current regulation only a child with at least one Italian parent has the citizenship at birth (*ius sanguinis*), while children with both parents can request the citizenship after the legal age (18 years old). On average, about 70 thousand new-borns are born in Italy from foreign parents (and about 20,000 are born from mixed couples), they are commonly addressed as *second-generation Italians* or *new Italians*.

¹⁴ <https://www.tuttitalia.it/statistiche/cittadini-stranieri-2019/>. (accessed 10th July 2020)

¹⁵ Bonifazi, Corrado/Conti Cinzia/Strozza, Salvatore: *Le migrazioni dall'Europa centro-orientale all'Europa meridionale: tendenze e problemi negli anni della crisi*. Emigration Studies/Studi Emigrazione, special issue, vol. 202 (2016).

In the first decade of the 2000s, distribution on the national territory revealed the primacy of the North-West (35% of the total of foreign residents), followed by the North East (26.3%), the Centre (25.2%) and the South (13.5%). The region with the most foreign residents was Lombardy (23.3% of the total), followed by Lazio (11.9%), Veneto (11%) and Emilia-Romagna (11%).

Over the course of the decade, a redefinition of the flows linked to requests for political asylum took place. Arrivals from the Balkan area decreased overall, those from Africa remained significant (with the constant presence of asylum requests from Somalia, Ethiopia and Eritrea) and those from the Middle East and Asia increased, as a consequence of the conflicts in war zones such as Afghanistan or in countries such as Iraq, where a new conflict opened in 2003.

With regards to the economy, the first figure to underline is the progressive increase in the presence of foreign immigrants in the labour market. Between 2001 and 2011, foreigners employed tripled: from around 724,000 units to around 2,3 million units. If in 2005 the percentage of foreigners employed was slightly less than 5% of the national total, in 2011 this percentage had in fact doubled, reaching 10%. Entry into the labour market is not homogeneous across the country. In 2010 the data show a notable polarization between North, Central and South. The region where most foreign workers are present is Lombardy (24.1% of the national total of employed foreigners), followed by Veneto (12.2%), Lazio (11.3%), Emilia-Romagna (11.1%) and Piemonte (9.3%). Also, in 2010, the distribution among the sectors of activity reveals the primacy of the service sector, where 59.3% of the total foreign workforce is employed, against 19.5% of industry, 16.9% of construction 4.3% of agriculture. With respect to wages, at the end of the decade, in 2010, there is a noticeable difference between Italians and foreigners. The average monthly net salary of an Italian worker is in fact set at 1,281 euros, compared to 987 per month on average for foreign workers. In some regions foreigners earn up to 40% less than Italians. The gender difference is also very marked: in 2010, a foreign woman earns on average 797 euros per month. If among the Italians there is a tendency to earn more in proportion to the higher educational qualification, among foreigners this trend is absent: in 2010 the net monthly salary of a foreign worker who holds a diploma amounts to 980 euros, a figure very close to 963 euros, which is earned on average by a foreign worker in possession of only the elementary license.¹⁶

¹⁶ Fondazione, Leone Moressa: *Rapporto annuale sull'economia dell'immigrazione*, Bologna, 2012.

However, the links between economy and immigration cannot be limited exclusively to employment. In 2010, in fact, in Italy there are about 628,000 foreign entrepreneurs, who have grown by 28.5% since 2005¹⁷. Within the definition of a foreign entrepreneur, very different experiences coexist, ranging from traders to sole proprietorships to those who have built companies with more than 13 employees. The most widespread business typologies among foreigners at the end of the first decade of the 2000s are trade (29.6% of the total), construction (12.4%), manufacturing (10.1%).

The economic involvement of immigrants has therefore grown over the course of the decade, to represent 5.1% of the total income declared in Italy in 2009, corresponding to about 40 billion euros declared by foreign taxpayers. In 2009, foreign taxpayers made up 7.9% of the national total.

After the global recession of 2008 and the debt crisis of 2011, the economic situation of immigrants has certainly worsened from several points of view. The studies were able to highlight six salient points: the worsening of working conditions (tasks, rhythms, precariousness); the link between immigration and unemployment; the increase of foreign emigration abroad; the start of a phase of drastic decrease in work as a motivation for entering Italy; the consequences of cuts in social spending; the decrease in remittances.

The effects of the crisis have obviously changed the migratory projects of many people who have chosen to leave Italy or who, while remaining in Italy, have started to move more on the territory. The economic crisis is connected to the change in social policies: the years of the crisis coincide with a significant drop in public investment in social policies, a trend started before the crisis and which continued inexorably during and after its most acute phase. The progressive disengagement in welfare interventions weighs on the entire resident population but naturally affects more the population less guaranteed from a social point of view. The foreign population is particularly present among the least protected sectors and has therefore been heavily penalized not only by the economic crisis but also by the welfare crisis.

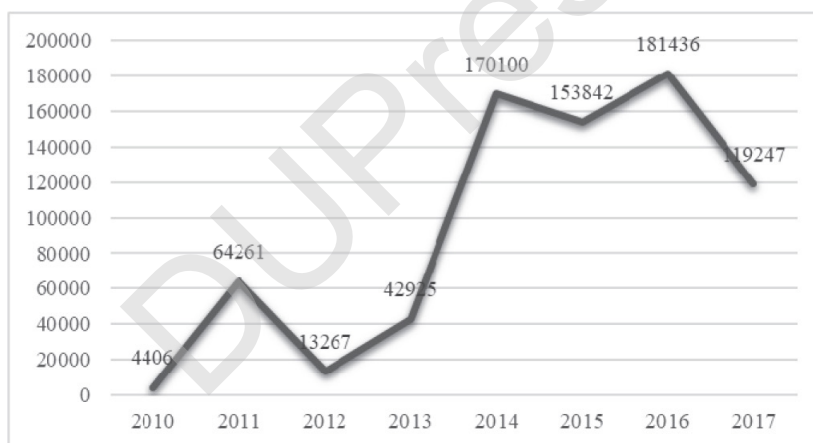
In recent years, most of the media attention¹⁸ with regards to migratory movements toward Italy was certainly caught by the arrivals through the Medi-

¹⁷ Giaccone, Sonia: *Sviluppo dell'imprenditorialità immigrata e relazioni con il territorio ospitante: il caso italiano*. Piccola impresa, vol. 1 (2014). 39–63.

¹⁸ On this topic, see Colombo, Monica (ed.): *Discourse and politics of migration in Italy*, special issue of the Journal of Language and Politics, vol. 12 (2013) no. 2.; Orrù, Paolo: *Continuity and change in Italian discourse on migration: A focus on mainstream television documentaries*. Journal of Italian Cinema and Media Studies, vol. 5 (2018) no. 1. 65–80.

terranean Sea. Nevertheless, during the decade 2000-2010, only approx. 10% of total influx arrived by sea, while most of the arrivals through land or so-called overstayers,¹⁹ i.e. people that entered with a valid document or visa, but stayed in the country over the expiration of their documents. The trend of arrivals by sea fluctuates from year to year: in 2012 they decreased to 13,267, in 2013 they rose to 42,925, subsequently they increased further, becoming 170,100 in 2014 and 153,842 in 2015. They touched the highest peak in 2016, with 181,436 arrivals, while in 2017 they dropped again to 119,247.

In 2011 45% of the people arrived by sea were Tunisian nationals and still in 2012 the Tunisians are at the top of the statistics even if in a less prevalent way than in the previous year. Starting from 2013 the situation changed: the first three groups are Syrians, Eritreans and Somalis; in 2014 we find again the Syrians and Eritreans followed by Malians; in 2015 Eritreans, Nigerians and Somalis; in 2016 Nigerians, Eritreans and Guineans. Data obviously reflect changes in the global political environment.

Arrivals by sea

A comparison between the annual data on residence permits and the data on foreigners arrived on the Italian coasts however reveals a decisive element: the real quantitative consistency of the number of foreigners landed has been significantly overestimated in the public debate since 2011.

¹⁹ According to data by the Ministry of the Interior, https://www1.interno.gov.it/mininterno/export/sites/default/it/assets/files/14/0900_rapporto_criminalita.pdf. (accessed 10th July 2020)

Between 2011 and 2017, the annual progression of foreign residents in Italy with a residence permit first experienced a slowdown then a setback. Between 2016 and 2017, after a long period of growth in foreign immigration, a drop or at least a stabilization can be seen. Observing the data relating to the annual releases of residence permits to non-EU citizens, a much more evident drop can be noticed: in 2011 361,090 permits were issued, but year after year the figure drops to reach 226,934 permits in 2016.

Conclusion

Migrations, incoming or outgoing, have profoundly marked Italy since its unification in 1861. Its impact cannot be measured solely in quantitative terms, regarding to incoming and outgoing movements, and/or economic balance. The aim of this contribution was to offer a brief outline of some salient facts and figures about the migratory history of the country, but migration should be analysed also by looking at long term cultural shifts in society.

On the one hand, the removal from the public debate of Italian migratory history has been instrumental in shaping a positive self-representation of the nation, supporting the new rhetoric of wellness, imposed by an unprecedented economic growth in the Sixties, and of Italian excellence in the fields of food, design, fashion, and tourism. On the other hand, immigration is mostly debated in Italy focusing on social and economic issues, but almost completely disregarding new and important contributions made by the *new Italians* to literature, cinema, and arts.

In the most recent scenario, Italy is characterized by a truly remarkable migratory dynamism, within which different phenomena such as immigration, emigration and internal migrations continuously overlap. This is not a novelty, since the combination of these different migratory experiences has been a peculiarity of Italy since the 1970s. Compared to the twenty years of the great migration growth (1991–2011), the last decade, however, shows a trend in which the stabilization of the incoming flows and the increase in the outgoing flows determine a situation that is in some ways unprecedented.

MATHEY ÉVA

Kossuth Lajos politikai hagyatéka az Egyesült Államokban

Kossuth útja az Egyesült Államokban

Kossuth Lajos az 1848/49-es magyar szabadságharc egyik vezetője és hőse, Magyarország kormányzója a szabadságharc vereségét, a világsi fegyverletételt (1849. augusztus 11.) követően – több száz társával együtt – külföldre menekült, és politikai emigrációba kényszerült, hogy elkerülje a megtorlást. A Török Porta fogadta be a magyar szabadságharcost, aki a kis-ázsiai Kütahyában élt egészen 1851 őszéig, amikor is Pierre Soule louisianai szenátor javaslatára, hosszas egyeztetés és tárgyalások eredményeként – a magyar szabadságharc szimpatizáló amerikai közvélemény lelkes támogatásától övezve – az Egyesült Államok diplomáciai közbenjárásával megvalósult politikai kiadatása, és a *USS Mississippi* fedélzetén elhagyhatta Törökországot. Kossuth először Angliába hajózott, ahol közel egy hónapig tartózkodott, majd 1851 telén a tengerentúlra, az Egyesült Államokba utazott.

1851 decembere és 1852 júliusa között zajló amerikai körútja során valóságos Kossuth-láz söpört végig Észak-Amerikában: a magyar politikust hősként üdvözölték, és rendkívül szívélyes, meleg fogadtatásban részesült.¹ Előadókörútja állomásain New Yorktól St. Louisig, Buffalótól New Orleansig országszer- te ezrek ünnepelték és vonultak az utcára, hogy lássák, hallgatták választékos angolsággal, eleganciával előadott angol nyelvű beszédeit, tiszteletére fogadásokat, vacsorákat rendeztek, gyűléseken, kiáltványokban méltatták politikusi

¹ Pulszky, Francis és Theresa: *White, Red and Black. Sketches of American Society in the United States During the Visit of Their Guests*. New York, 1853. 53-57.

erényeit, valamint az amerikai sajtó is élénk figyelemmel kísérte ott-tartózkodását.²

Kossuth fogadása a Broadway Streeten

Forrás: http://lazarus.elte.hu/h-sf-atlas/kep-hu/neo_und_dual/3014.jpg

A magyar szabadságharcos iránti lelkesedést jól példázzák a következő üdvözlő szavak:

„Nagyszerű magyar!

Önmaga és hazája erényeiért legyen üdvözölve [...] Tudjuk milyen hősiességgel viselte távoli száműzetését évekig, ismerjük a világ és Isten előtt Magyarország ügyét. Üdvözöljük a szabad szívek országában, mely nagyra becsüli az erényeket, az igazságot és a szabadságot [...] Az anyanyelvén üdvözöljük Önt. Eljen! Isten Hozta! Kossuth!”³

² Frank Tibor: Az emberiségnek közös sorsa van. Kossuth az Egyesült Államokban, 1851–52. *Rubicon*, 3. évf. (1992) 2. sz. 33–36; Frank Tibor: „...to fix the attention of the whole world upon Hungary.” Lajos Kossuth in the United States, 1851–52. *The Hungarian Quarterly*, 43. évf. (2002) 166. sz. 85–98.

A Kossuth iránti lelkesedés óriási méreteket öltött: Kossuth kalapja és öltözete divatba jött, sokan gyermeküket Kossuthnak keresztelték a nagy magyar iránti tiszteletből.

³ Josep P. Thompson, a Broadway-i Tabernacle templom tiszteletesének üdvözlése. Idézi Elemér Bakó: Louis Kossuth, 1802–1894. In: Marc Pachter, Francis Wein: *Abroad in America: Visitors to the New Nation, 1776–1914*. Reading, Massachusetts, 1976. 126.

Kossuthot az amerikaiak körében rendkívüli tisztelet övezte – erről tanúskodik egy Kossuth-érmé felirata is: „Kossuth Lajos, Magyarország Washingtonja. Most az örök igazság és mindennek nevében, ami drága és szent az ember előtt, mióta az emberiség történelmét tudják, sohasem volt igazabb ügy, mint Magyarország ügye.”⁴

Kossuth-érme

Forrás: <https://coins.ha.com/itm/miscellaneous-medals-and-tokens/undated-kossuth-medal-ms-ms60-uncertified-brass-27-mm-portrait-of-kossuth-on-the-obverse-the-washington-of-hungary-t/a/131791-21481.s>

Amerika első elnökének és a magyar szabadságharcos hős alakjának azonosítása az amerikai és a magyar történelem közötti hasonlóságot, a magyar és amerikai nép sorsközösségét sugallja. Ahogy ezt egyik amerikai beszédében maga Kossuth is megfogalmazta: „Meglépően hasonló az amerikai és a magyar nép sorsa.”⁵ A brit korona elleni amerikai függetlenségi háborút és a Habsburgok elleni magyar szabadságharcot állítva párhuzamba, és a két nemzet függetlenségért és szabadságért folytatott küzdelmeit az őket összekötő szoros erkölcsi-történelmi kapocsként állítja be. George Washington Amerikája ebben a kontextusban tehát a fair play, a demokrácia és igazságosság hazája, a szabadság szimbóluma, amely az elnyomók ellen sikeresen lépett fel a függetlenségéért. Ez az Amerika-kép alapozta meg Kossuth szándékait is, aki azzal a céllal utazott a tengerentúlra, hogy a magyar szabadságharc, a függetlenség ügyét népszerűsítése, a Habsburgok elleni harcban a külföld jóindulatát megnyerje, és azon túl politikai és katonai segítségért folyamodott az amerikai

⁴ Frank: Az emberiségnek közös sorsa van, 35. Szintén lásd Komlos, John: *Louis Kossuth in America, 1851–1852*. Buffalo, NY, 1973.; Szabad György: *Kossuth on the Political System of the United States of America* Budapest, 1975.

⁵ Idézi Bakó: Kossuth, 128.

kormányhoz a magyar ügy érdekében: beavatkozást kért, hogy Ausztria ne avatkozhasson be Magyarország ügyeibe (intervention for non-intervention).

Megérkezésekor a New York-i kikötőben mondott szavai is ezt a szellemséget tükrözik: „Az Egyesült Államok ezzel a példa nélküli tettel bizonyította, hogy az emberi jogok védelmezője kíván lenni. [...] Míg mások csak beszéltek, Önök cselekedtek, és én kiszabadultam! [...] Tettükre zsarnokok remegtek meg, az emberiség pedig ujjongott örömeiben, a magyar nemzet legyőzve, de nem megtörve reménnyel tekintett a jövőbe, és csodás csillagaikat Európa elnyomott milliói a szabadság esthajnalcsillagaiként üdvözölték.”⁶ Ezzel cseng egybe az 1851. december 11-én az Irving House-ban tartott beszéde is: „Amerika népe, az emberiség azt várja, hogy dicső köztársaságuk bebizonyítja a világ számára, hogy a köztársaság erényeken nyugszik – azt várja, hogy a törvény és az emberségesség védelmezői legyenek.”⁷

Ebbéli várakozásai azonban teljességgel hiábavalónak bizonyultak. Bár Kossuthot a politikai körökben és fórumokon barátsággal és szimpátiával fogadták – mi több az a keveseket megillető megtiszteltetés is érte, hogy a Kongresszus ülésére is meghívták és ott beszédet is mondhatott –, a hivatalos Amerika igen óvatosan kezelte Kossuth amerikai útját és Magyarország ügyét. Fillmore elnök például csak azzal a feltétellel fogadta a magyar politikust a Fehér Házban, ha tartózkodik a szónoklatoktól: „Ha csak bemutatkozni kíván, fogadom. Ám, ha beszédet akar nekem mondani, tisztelettel le kell mondanom a találkozásról.”⁸ Kossuth ennek ellenére szóra emelkedett, és érzelmes szavakkal próbálta Amerika kormányának segítségét kieszközölni – de hiába. Az Egyesült Államok a magyar függetlenség ügyéért nem adta fel külpolitikai hagyományait, az európai ügyektől való elzárkózó, izolacionista politikáját. Ebből a szempontból Kossuth amerikai útja nem járt sikerrel: politikai, katonai segítségre nem számíthatott.

⁶ [The United States of America has declared by this unparalleled act their resolve to become the protectors of human rights. [...] Others spoke, you acted and I was free! [...] At this act of yours tyrants trembled, humanity shouted with joy, the Magyar nation, crushed but not broken, raised its head with resolution and with hope, and the brilliancy of your stars was greeted by Europe's oppressed millions as the morning star of liberty]. Idézi Bakó: Kossuth, 127. Szintén lásd *Dedication of a Bust of Lajos (Louis) Kossuth. Proceedings in the U. S. Capitol Rotunda. March 15, 1990. 101st Congress, 2nd Session* (U.S. Government Printing Office: Washington, D.C., 1990).

⁷ Idézi Bakó: Kossuth, 126; *Dedication of a Bust of Lajos (Louis) Kossuth. Proceedings in the U. S. Capitol Rotunda. March 15, 1990. 51.*

⁸ Millard Fillmore elnök Daniel Webster külügyminiszterhez. *The New York Daily Herald*. 1873. szeptember 16. Idézi Frank: Az emberiségnek közös sorsa van, 43.

„Az Egyesült Államok kormánya és népe, más intelligens kormányokhoz és közösségekhez hasonlóan, élénken érdeklődik figyelemre méltó korunk mozgalmai és eseményei iránt, legyenek azok a világ bármely részén. Az Egyesült Államok érdeklődése a magyar szabadságharc [sic] ügye iránt azonban nem jelenti a külföldi országokkal szembeni semlegesség feladását, mely az Unió politikai történetének egyik legmélyebben gyökerező és legfontosabb alapelve.”⁹

Kossuth amerikai útjának igazi eredménye és hozadéka az volt, hogy Magyarországról igen pozitív kép alakult ki a tengerentúlon. Frank Tibor szavaival élve Kossuth tulajdonképpen „a térképre helyezte Magyarországot” az amerikaiak számára:¹⁰ tiszteletre méltó alakja, politikai jelentősége, valamint karizmatikus személyisége alapján Magyarországot és a magyarokat a hősiességgel és a demokratikus, liberális elvekkel azonosították. Ebben rejlik tehát a magyar Washington amerikai útjának igazi jelentősége és Kossuth politikai hagyatéka az amerikai–magyar kapcsolatok tükrében. Kossuth évtizedeken átívelően szimbólummá vált.¹¹ A Kossuthról élő kedvező kép amolyan jól kamatoztatható politikai tőke volt például a két világháború közötti Magyarországon is. Ekkor a Kossuth-kultusz reneszánszát élte,¹² Kossuth politikai gondolatai pedig a Trianon-ellenes, revíziós érvelés elvi alapjává váltak, amelyet jól példáznak az 1928-as New York-i Kossuth-zarándoklat eseményei is.

Kossuth-zarándoklat az Egyesült Államokba, 1928

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés traumaként érte a magyar nemzetet. Az 1920. június 4-én a versailles-i Nagy-Trianon palotában aláírt béke következtében megszűnt a történelmi Magyarország, ezzel együtt a ko-

⁹ Daniel Webster külügyminiszter Johann Georg Hülsemann-nak. 1850. december 21. <http://www.davekoppel.org/Misc/Hulsemann.htm> (letöltés: 2020. október 11.)

¹⁰ Frank: Az emberiségnek közös sorsa van, 44.

¹¹ Ez alapozta meg például az 1956-os magyar menekültekről kialakult pozitív képet is.

¹² Érdekes adalék ehhez, hogy Amerika első elnöke, George Washington szintén nagy népszerűségnek örvendett Magyarországon a két világháború között, és ez sajátos módon fonódott össze a magyarok Amerika-képével, mely népszerű hagyományokban jutott kifejezésre. Ezek közül a leglátványosabb a függetlenség napjának, Amerika nemzeti ünnepének évenkénti megünneplése volt, az amerikai-magyarok által Washington tiszteletére a budapesti Városligetben felállított szobránál. Kossuthhoz hasonlóan, Washington személye is szimbolikussá vált.

rábban a nagyhatalmak közé tartozó nagy múltú Osztrák–Magyar Monarchia darabjaira hullott. A béke rendelkezései jelentősen megváltoztatták Magyarország geopolitikai helyzetét.

A trianoni béke területi rendelkezéseinek értelmében Magyarország elveszítette területének 71%-át (az ország területe 282 000 km²-ről 93 000 km²-re csökkent), lakosságának pedig 63%-át (a 18,2 millió fős lakosság 7,9 millióra csökkent). Mivel a békefeltételeket egyoldalúan diktáló nagyhatalmak Magyarország új határainak megállapításakor nem az etnikai és nyelvi szempontokat vették figyelembe, több millió magyar került a határon túlra az ún. utódállamokhoz, Csehszlovákiához, Romániához, Jugoszláviához.¹³

Az igazságtalannak tartott béke revíziója, az elszakított területek visszaszerzése – melyet a korabeli népszerű *Nem, nem soha!* vagy *Mindent vissza!* irredenta szlogenek is érzékeltetnek – társadalmi és politikai különbségek ellenére a magyar társadalom legfontosabb törekvése lett a két világháború között. A békeszerződés rendelkezései és ezekből következően Magyarország külpolitikai mozgásterének korlátai sokáig megnehezítették a revíziós igények kormány szintű, nyílt hangoztatását. Ezért értékelődött fel egyéb félhivatalos, társadalmi és informális csatornák szerepe, melyek segítségével a hazai politikai körök ébren tartották a magyar kérdést és próbálták esetlegesen előremozdítani a trianoni határok megváltoztatásának ügyét a külföldi közvélemény előtt.¹⁴

A revízió jellemző aspektusa volt a szövetséges(ek) keresése. A békerendszer, így a trianoni békét is, sokan kritizálták a nemzetközi politikai és társadalmi körökben. Jellemző módon ezek magánvélemények voltak és nem a hivatalos álláspontot tükrözték, mégis ezek a revíziót támogató kijelentések alapján a magyarok körében kialakult az a nézet, hogy a trianoni határok felülvizsgálatát szorgalmazó törekvések nemzetközi támogatást kaphatnak. S bár a revíziós próbálkozások főleg Anglia és Franciaország felé irányultak, érdekes módon – a levéltári, valamint a sajtóanyagok tanúsága szerint – a magyarok revíziós elvárásokat dédelgettek az Egyesült Államokkal szemben is. A Monarchia népeinek önrendelkezést ígérő Tizennégy Pont, az igazságos wilsoni béke iránti remény, az a tény, hogy az Egyesült Államok Szenátusa nem ratifikálta a Párizs környéki békék egyikét sem, valamint, hogy az 1921-ben megkötött amerikai–magyar különbéke nem tett említést a trianoni határokról, megerősítette a magyarok pozitív Amerika-képét, mely szerint az egy demokratikus, béke- és igazság szerető nemzet. Egyben megalapozta azt az elvárást is, misze-

¹³ Bővebben lásd Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, 2003.

¹⁴ A témáról bővebben lásd Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2001.

rint az Egyesült Államok, mint *arbiter mundi*, a világ döntőbírója és jótévője, a magyarok támogatója lesz.¹⁵ Az alábbi, Washington budapesti szobránál elhangzó szabadságnapi (július 4-i) ünnepi beszédből való részlet példásan foglalja össze mindezt:

„[...] egyszer talán elérkezik a boldog nap, amikor Amerika abban a helyzetben lesz, hogy súlyát és befolyását felhasználva igazságot tesz, hogy Magyarország ismét az legyen, ami valaha volt. Talán néhányuknak ez ostobán hangzik, de mi magyarok szívünk legmélyén érezzük, hogy ha George Washington élt volna a háború és a béketárgyalások azon sorsdöntő napjaiban, melyek Trianonhoz vezettek, Magyarországot nem áldozzák fel a kapzsiság, a mértéktelen hatalomvágy és tudatlanság oltárán. [...] Ezért amikor mi George Washingtonra gondolunk és róla beszélünk, nemcsak azért emlékezünk rá, amit saját hazájáért tett, nemcsak azért magasztaljuk, amit az emberiségnek adott, hanem azért is, mert számunkra ő a nemzetközi igazságosság megtestesítője, melynek alapján, reményeink szerint, egy napon Magyarország visszakapja mindazt, amit helytelenül elvettek tőle. Háromszor is éltesük, hát, Amerikát, a szabadság hazáját, Amerikát, az elvek földjét, és Amerikát, amely George Washingtont adta a világnak.”¹⁶

Az Egyesült Államokkal szembeni revíziós elvárások számos formában jutottak kifejezésre, köztük a revíziós irodalom Amerikát megszólító termékei, melyek felfokozott érzelmességgel, sokszor a racionalitást is figyelmen kívül hagyva érveltek a Trianon előtti határok visszaállításának elkerülhetetlensége

¹⁵ A két világháború közötti amerikai–magyar diplomáciai kapcsolatok kutatásaiból azonban kiderül, hogy ez az elképzelés teljességgel megalapozatlan volt. Lásd Mathey Éva: Az amerikai kormányzati körök és a magyar revízió kérdése a két világháború között. *Aetas*. 29. évf. (2014) 3. szám. 109–126.

¹⁶ Az Egyesült Államok függetlenségének ünnepe Budapesten. *Pesti Hírlap*, 1927. július 5. 12.; Ludwig Ernő főkonzul hozzátvetőleges beszéde a Washington-emlékműnél 1927. július 3-án. In: Joshua Butler Wright külügyminiszterhez intézett memoranduma, 1927. július 7. Egyesült Államok Nemzeti Levéltára (továbbiakban NARA), Washington, D.C., USA. RG59, M708, 21. tekercs. Lord Rothermere 1927. június 21-én a *Daily Mail*-ben megjelenő „Magyarország helye a nap alatt” című cikke, majd az ennek nyomán kibontakozó, a revíziót támogató kampánya, továbbá az 1927-ben megkötött magyar–olasz baráti szerződés, mellyel Magyarország tulajdonképpen kitört addigi diplomáciai elszigeteltségéből, sajátos kontextust, kedvező helyzetet teremtett az ünnepségen elhangzó beszédnek – reményre adva okot a revízió lehetőségét illetően.

mellett.¹⁷ A nagy hazai és nemzetközi sajtóvisszhangot egyaránt kiváltó események szintén a trianoni határok revíziójának ügyét kívánták előmozdítani. Ilyen volt Harold Sidney Harmsworth, Rothermere lordjának amerikai Trianon-ellenes kampánya, a New Yorkból induló „Igazságot Magyarországnak!” elnevezésű óceánrepülés 1931-ben, melynek során két magyar pilóta, Magyar Sándor és Endresz György a magyar repüléstörténet bravúrjaként először repülte át az Atlanti-óceánt megállás nélkül; valamint Kossuth Lajos New York-i emlékművének leleplezésére az Egyesült Államokba érkező Kossuth-zarándoklat 1928-ban.¹⁸

Manhattanben, a Riverside Drive és a 113. utca kereszteződésében áll Kossuth Lajos második amerikai szobra, melyet 1928. március 15-én látványos ünnepség keretében lepleztek le New Yorkban.

Kossuth Lajos New York-i szobra

Forrás: Dr. Biró Zoltán: *Amerika. Magyarok a modern csodák világában* (Budapest: Hungária Könyvkiadó Vállalat, 1930. 55.)

¹⁷ Szidiropulosz, Arkhimédész: *Trianon utóélete. Válogatás a magyar nyelvű irodalom bibliográfiájából. 1920–2000.* Budapest, 2002.

¹⁸ Szintén a témával foglalkozik Mathey Éva: Kossuth-zarándoklat az Egyesült Államokba. In: Bényei Tamás – Bollobás Enikő – Rácz D. István (szerk.): *A mondat becsülete: Írások a hetvenéves Abádi Nagy Zoltán tiszteletére.* Debrecen, 2010. 459–466.

Az eseményre közel ötszáz főből álló magyarországi küldöttség, az ún. Kossuth-zarándoklat érkezett. Bár szervezői és résztvevői kifejezetten hangsúlyozták a zarándoklat szigorúan kulturális jellegét, és annak az akkori kormánykörökhöz való bármilyen nemű kapcsolatát tagadták, azt tulajdonképpen turistaútnak tekintették, mégis a Kossuth-zarándoklat által egy Trianon-ellenes kampány bontakozott ki, az akkori magyar kormány hallgatólagos beleegyezésével. Résztvevői minden lehetőséget megragadtak arra, hogy a béke igazságtalanságáról tájékoztassák az amerikai közvéleményt, és a revízió elkerülhetetlenségét hangsúlyozzák.

Az indítvány élére az *Amerikai Magyar Népszava* állt, melynek 1926. október 6-i számában Berkó D. Géza szerkesztő felhívást intézett az amerikai magyarokhoz Kossuth Lajos New York-i szobrának megvalósítása érdekében.¹⁹ A felhívás nagy sikert aratott, és sokan csatlakoztak a kezdeményezéshez, melynek eredményeként Amerikában megalakult a Kossuth-szobor Bizottság. Tagjai között volt New York állam kormányzója, Alan Alfred Smith, New York város polgármestere, James T. Walker, Philip Marshall Brown a Princeton egyetem professzora vagy a híres Zukor-testvérek.²⁰ Magyar–amerikai és amerikai társadalmi, vallási szervezetek segítették a bizottság munkáját, és rövid időn belül csaknem 40 ezer dollárt gyűjtöttek össze.²¹

1927 tavaszán Berkó Magyarországra is elutazott, hogy erkölcsi és főképpen anyagi támogatást szerezzen. Egyúttal meghívta Horthy Miklós kormányzót, Bethlen István miniszterelnököt és a magyar kormány számos képviselőjét a leleplezési ceremóniára. A magyar kormány hivatalosan ugyan nem állt a kezdeményezés mellé, a Kossuth-szobor ügyét Magyarországon is felkarolták. Nagy társadalmi támogatás által övezve elkezdődött az ún. Kossuth-zarándoklat szervezése. A Magyar Amerikai Társaság, a Magyar Külügyi Társaság, a Turisztikai Szövetség, valamint a Magyar Nemzeti Szövetség segítségével 1927. november 9-én megalakult a Kossuth-zarándoklat Bizottság. Tiszteletbeli elnökének a külföldön is nagy megbecsülésnek örvendő Apponyi Albert grófot választották, míg a gyakorlati megvalósulásért felelős elnöke, így a zarándoklat hivatalos vezetője Perényi Zsigmond báró lett. Társadalmi és politikai befolyásuk miatt a bizottság számos közéleti szereplőt kért fel arra, hogy támogassa

¹⁹ Berkó D. Géza cikke az *Amerikai Magyar Népszava* Arany Jubileumi Albumában. Idézi Várdy, Stephen Béla: *Magyarok az Újvilágban. Az amerikai magyarság rendhagyó története*. Budapest, 2000. 364.

²⁰ Faragó László: *Kossuth-zarándokok útja Amerikába*. Békés, 1928. 77.

²¹ Várdy: *Magyarok az Újvilágban*, 364.

a szoborbizottság munkáját, ezzel is emelve az esemény társadalmi és politikai jelentőségét: az Országgyűlés elnöke báró Wlassics Gyula, a korábbi pénzügyminiszter Hegedűs Lóránt, Budapest város főpolgármestere Sipőcz Jenő, a Magyar Külügyi Társaság elnöke Dr. Póka-Pivny Béla segítették a delegáció szervezését.²² 1928 januárjára körülbelül 475–510 fő jelentkezett a zarándoklatra.²³ A résztvevők listája alapján a zarándoklat egy össztársadalmi esemény volt, hiszen a jelentkezők között megtalálhatjuk az akkori magyar társadalom széles rétegeit. A felső arisztokrácia tagjai (bárok, bárónők, grófok) és az egyházak méltóságai mellett az értelmiségiek (orvosok, jogászok, tanárok) éppúgy képviselték magukat, mint a kézműves és kereskedő rétegek.²⁴

A résztvevők ún. Kossuth-útlevéllel indultak útnak, melyek kiállításában, ahogy egyéb hivatalos iratok elintézésében is, a Washingtoni Magyar Követség és a Budapesti Amerikai Követség soron kívül nyújtott segített. A Kossuth-zarándoklat Bizottság tagjai, valamint a hivatalos delegáció résztvevői ingyenes diplomáciai vízumot kaptak, míg azok, akik magánúton indultak a szobor leleplezésére, turistavízummal utazhattak.²⁵ Számukra az utazás, a hajójegyek, az étkezés, valamint a szállás megszervezését két hajózási társaság, a White Star Line és a Cunard Line biztosította, fejenként 410 dollárért.²⁶ A zarándokok egy része 1928. március 5-én Budapestről indult, majd a franciaországi Cherbourgból kihajózó *Olimpia* fedélzetén érkezett meg New Yorkba nyolc nap múlva.²⁷ Mások – főleg a kereskedő és iparos rétegekhez tartozó zarándokok – egy nappal később, március 14-én érkeztek meg Triesztből a *President Wilson* fedélzetén. A mozgalmas ott-tartózkodás során számos fogadás, bál, találkozó, a zarándokok tiszteletére szervezett program várta a résztvevőket. Március 15-én Kossuth szobrának leleplezése nagy visszhangot keltő esemény volt New Yorkban. A *The New York Times* aznapi száma 25 000 résztvevőt említ,²⁸ míg más túlzó becslések szerint akár 60 000 ember is részt vett a szobor

²² Faragó: *Kossuth-zarándokok*, 49–50.

²³ A források egymásnak ellentmondó számadatokat közölnek a zarándokok tényleges számát illetően. Lásd Faragó: *Kossuth-zarándokok*, 6., 46., 51.

²⁴ Faragó: *Kossuth-zarándokok*, 7–48.

²⁵ Joshua Butler Wright William H. Gale Esquire budapesti főkonzulhoz intézett levele, 1927. december 22. NARA RG84, 10. köt.; William H. Gale Joshua Butler Wright-hoz intézett levele, 1927. december 23. NARA RG84, 10. köt.

²⁶ Dr. Vásáry István: *A New York-i Kossuth-zarándoklatról. Jelentése Dr. Vásáry István polgármesterhelyettes-főjegyzőnek*. Debrecen, 1928. 9.

²⁷ Faragó: *Kossuth-zarándokok*, 55–56.

²⁸ The Nations Unveil the Statue of Kossuth [A népek leleplezik Kossuth szobrát]. *The New York Times*, 1928. március 16.

felavatásán.²⁹ Az ünnepségsorozat első, látványos eseményeként a New York-i Kossuth-szobor Bizottság vonult fel New York utcáin, akiket a magyarországi zarándokok, majd a csaknem 150 amerikai városból odaérkező küldöttségek követtek, hogy majd koradélután az ünneplő tömeg leleplezze Kossuth Lajos szobrát.³⁰

Ünneplő tömeg a Kossuth-szobornál

Forrás: Dr. Biró Zoltán: Amerika. Magyarok a modern csodák világában (Budapest: Hungária Könyvkiadó Vállalat, 1930. 57.)

A New York-i Kossuth-szobor felállítására kétségtelenül szimbolikus volt – Kossuth eszmei, politikai hagyatékában gyökerezett. Miként arról szó volt, Kossuth, a magyar Washington, azoknak a demokratikus és szabadelvű eszméknek a szimbólumává vált, melyek az amerikai nemzetnek is a legfontosabbak voltak, és amelyek a magyar érvelés szerint, ily módon összekötötték a két nemzetet. Ez a vélt kulturális-politikai közösség különös jelentőséget kapott Trianon tükrében. Sajátos párhuzamba került az amerikaiak szabadságért folytatott harca a Kossuth által szimbolizált magyar 1848/49-es hagyománnyal és a magyarok Trianon elleni küzdelmével. Kossuth morális és politikai hagyatéka az

²⁹ Vásáry: *A New York-i Kossuth-zarándoklatról*, 17.

³⁰ Faragó: *Kossuth-zarándokok*, 82–85.; Dr. Biró Zoltán: *Amerika. Magyarok a modern csodák világában*. Budapest, 1930. 42–65. A New York-i Kossuth-szobor Horvay János alkotása. Korábban a magyar–amerikai közösségek Clevelandben emeltettek szobrot Kossuth tiszteletére 1902-ben.

Amerikával szembeni revíziós elvárások alapjává vált, Magyarország igazságért folytatott küzdelmeiben az igazságszerető és igazságkereső Amerikától várta a segítséget.³¹ A Kossuth-kultusz ebbéli jelentőségét hangsúlyozzák az egyik zarándoknak, Debrecen város akkori polgármesterének, Vásáry Istvánnak a szavai: „szegény koldus, kirabolt nemzetnek volt egy szülőtte, akinek nagysága előtt hódolt Amerika.”³² „Óh, bár keltené fel az ő emlékével induló zarándoklat a rokonszenvet a magyar nemzet ügye iránt. [...] óh, bár értetné meg a világgal, milyen elképzelhetetlen igazságtalanság történt a magyar nemzettel.”³³

A magyar kormány hivatalosan nem támogatta a zarándoklatot, másrészt azonban hallgatólagos beleegyezését adta ahhoz. Jól érzékelteti a mindenkorri magyar kormány revíziós propagandához való viszonyát Széchenyi László, Magyarország akkori amerikai követének Walko Lajos külügyminiszterhez intézett feljegyzése, melyben Széchenyi kifejezi Walkóval való egyetértését azt illetően, hogy a zarándoklat és ahhoz hasonló kampányok nem sértik a magyar nemzet érdekeit, ennek ellenére felhívja figyelmét arra, hogy óvatosan szükséges kezelni ezeket az ügyeket.³⁴ Bár politikai természetét kifejezetten tagadták,³⁵ a Kossuth-zarándoklatnak nyilvánvaló politikai célja volt, hogy Trianon igazságtalanságaira hívja fel a figyelmet, és a béke revíziójához Amerika segítségét kérje.³⁶

Így a Kossuth-zarándoklat tagjai minden lehetőséget megragadtak arra, hogy különféle fórumokon Trianon igazságtalanságáról és a revízióról beszéljenek, hiszen, mint Vásáry megjegyzi, „[a]zért jöttünk, hogy segítséget kapjunk kiigazítani a magyar igazságtalanságot!”³⁷

Gróf Apponyi Albert üzenete szintén az Amerikával szembeni elvárások kifejezése volt:

³¹ Faragó: *Kossuth-zarándokok*, 46–47.; Vásáry: *A New York-i Kossuth-zarándoklatról*, 4., 17.

³² Vásáry: *A New York-i Kossuth-zarándoklatról*, 17.

³³ Uo., 4.

³⁴ Széchenyi László Walko Lajoshoz, 1928. április 4-én. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) K63, 80. fond.

³⁵ Lásd Perényi Zsigmond báró pittsburghi beszéde. In: „Kossuth-napok Pittsburghben,” *Amerikai Magyar Népszava*, 1928. március 23.

³⁶ Az amerikai külügyminisztérium félelme, miszerint az „utazás ismét a magyar ügy érdekében folytatott propagandára ad lehetőséget”, megalapozott volt. Wright az amerikai külügyminiszterhez intézett levele, 1927. december 20. NARA RG84, 10. köt.

³⁷ Vásáry: *A New York-i Kossuth-zarándoklatról*, 31.

„[...] mások a magyar függetlenség és szabadság elnyomói, mint akik Kossuth Lajos idejében voltak, ma nem az osztrák összbirodalmi alkotmány-nak, hanem a reánk kényszerített igazságtalan békének járma alatt szenvedünk. A forma változott, de az elv ugyanaz maradt. Bárki képviselje az igazságtalanságot, bárki a jogfosztást és elnyomást: Kossuth Lajos emléké-vel találja magát szemben. Kossuth Lajos akkori szózata föllekesítette az amerikai nemzetet, de tette nem bírhatta, mert ez a tett háború lett volna. Ma gyengébb a hangunk, mert Kossuth Lajos csak mint emlék szólhat, de könnyebb is teljesíteni, amit kérünk, mert háborúra nem gondolunk, csak a művelt nemzetek lelkiismeretére és ennek megnyilatkozására. Ez, ha ma még nem is, de az idők gyors fejlődése folytán már holnap olyan erőt fog képviselni, ami megtalálja az igazságtalanság helyrehozásának módját és a helyreállított igazság alapján a béke biztosítását s minden nemzet ere-jének fölhasználását az emberi haladás, boldogulás, tökéletesedés nagy céljaira.”³⁸

Hegedűs Lóránt beszéde, melyet az Amerikai Magyar Kereskedelmi Kama-ra előtt a tiszteletére rendezett ebéden mondott, még Apponyi beszédénél is nyíltabban szölt arról a meggyőződésről, hogy Magyarország problémáit csak és kizárólag Amerika segítségével oldhatja meg:

„Az elkövetkezendő kétezer évre Amerikának kell kézbe vennie a világ intézését. Ez a tény különösen fontos reánk magyarokra nézve. [...] Nem amerikai pénz kell Európának, hanem amerikai elvek! Meggyőződésem szerint a világ boldogsága vagy boldogtalansága egyetlen kérdésen múlik, készen van-e Amerika arra, hogy a legközelebbi kétezer év alatt a világ vezetője legyen, mert Európa elvesztette a jogát ahhoz, hogy ezt a hiva-tását betölthesse. [...] Magyarország feldarabolásával nemcsak Magyar-országot tették szerencsétlenné, hanem az elszakított területek lakossá-gát is. A mi helyzetünkben csak Amerika lehet igazi segítőnk, annyival is inkább, mert Amerika volt az egyetlen hatalom, amely nem garantálta Trianont.”³⁹

A zarándoklat egy jól szervezett kampány volt, amit az is bizonyít, hogy né-hány könyvhosszúságú kiadvány is készült az alkalomra, melyek még jóval

³⁸ Faragó: *Kossuth-zarándokok*, 87.

³⁹ Uo., 91.

a delegáció érkezése előtt elérhetővé váltak Amerikában. Ilyen volt például a *Magyarország tükre. A Magyarok eredete és nyelve, Magyarország történelme, földrajza, alkotmánya, szellemi élete és közgazdasága, Amerikai kapcsolatai, Trianon; Kossuth Lajos New York-i szobrának leleplezése alkalmából* címet viselő kiskönyv. Ezek célja az volt, hogy tájékoztassák az amerikaiakat Magyarországról helyzetéről és ily módon a közvélemény politikaformáló támogatását szerezzék meg a magyar követelésekhez.

A zarándoklat jelentőségének hangsúlyozása, valamint közvetett céljának legitimálása okán szervezői szerették volna, hogy a felavatási ceremónián az amerikai kormány képviselői is részt vegyenek. Így az eseményre meghívást kapott az Egyesült Államok akkori magyarországi követe, Joshua Butler Wright, hogy a zarándoklat vendégként utazzon a delegációval Amerikába, majd ott személyesen ő mutassa be annak tagjait Amerika elnökének. Wright (érthető módon) visszautasította a meghívást, mondván a zarándoklat szigorúan magyar ügy és abban való részvétele mindenképpen tolazkodó lett volna.⁴⁰ Udvariisan kitérő válasza mögött azonban komoly politikai megfontolások húzódtak meg.

Wright az amerikai külügyminisztériummal a Kossuth-zarándoklat tárgyában folytatott levelezése világosan bemutatja, hogy az amerikai kormányzat tudatosan és következetesen távol kívánta magát tartani a zarándoklattól, következésképpen Trianon ügyétől – hiszen joggal attól tartottak, hogy „az utazás ismét a magyar ügy érdekében folytatott további propagandára adhat lehetőséget”.⁴¹

A szervezők nagy erőfeszítéseket tettek azért is, hogy hivatalos látogatást szervezzenek Calvin Coolidge elnökhöz: hiszen az elnöktől azt várták, hogy megértését és együttérzését fejezi majd ki a magyar ügygel kapcsolatban, és ezáltal igazolja, legitimálja a magyarok álláspontját. Várakozásaikat illetően azonban csalódnuk kellett. Bár Coolidge elnök a Fehér Házban személyesen fogadta Széchenyi László magyar követet és vele együtt a zarándoklat tagjainak igen szűk körű, alig húsz fős delegációját, a találkozó oly rövid volt, hogy a bemutatkozás és udvariaskodó párbeszédén kívül másra nem volt lehetőség.⁴² Nem véletlenül. Hogy elkerülje a propaganda leghalványabb formáját is, az amerikai külügyminisztérium a washingtoni magyar követségen keresztül jó előre megígértette a delegáció tagjaival, hogy „az elnökkel való találkozás során

⁴⁰ Wright feljegyzése az amerikai külügyminiszterhez, 1927. december 1. NARA RG 84, 10. köt.

⁴¹ Wright feljegyzése az amerikai külügyminiszterhez, 1927. december 20. NARA RG 84, 10. köt.

⁴² Biró: *Amerika*, 160–162.

a csoport egyik résztvevője sem utal *olyan* (Trianonnal, a világháborút követő magyarországi politikai és gazdasági kérdésekre vonatkozó) témákra.⁴³ Az elnök a zarándoklat többi tagját csupán a Fehér Ház kertjében üdvözölte, ahol egy közös fotó is készült.⁴⁴ Mindezek ellenére Faragó László, aki maga is a zarándoklat résztvevője és annak egyik „krónikása” volt, mégis sikerként értékelte az elnöknél tett látogatást, mondván az Magyarország ügyének mindenképpen publicitást szerzett.⁴⁵

A zarándokokat továbbá fogadták az amerikai törvényhozás mindkét házában, képviselőik találkozhattak William Edgar Borah szenátorral, aki a Szenátusi Külügyi Bizottság akkori elnöke volt, és akivel a magyarok különösen szimpatizáltak a revíziót nyíltan támogató kijelentései miatt,⁴⁶ valamint William R. Castle-lel a külügyminisztériumból, aki pedig többek között a nyugat-európai, ezen belül (érdekes módon) a magyar ügyekért felelős hivatal vezetője volt.⁴⁷

Bár a magyarok politikai-diplomáciai segítséget vagy arra vonatkozó ígéretet vártak a kormányzat magas beosztású tagjaitól, mégis erkölcsi támogatásuk, együttérzésük többszöri kifejezésén kívül mást nem kaphattak. Akárcsak a 19. század derekán Kossuth útja, a Kossuth-zarándoklat sem eredményezett olyan politikai lépéseket, melyek a revízió ügyét előremozdították volna. „Érdekes megjegyezni – kommentálta az eseményeket a *The Sun* –, hogy Amerika a külföld felé való politikai elköteleződés tekintetében 1850-ben éppoly nézeteket vallott, mint ma, s távoli nemzetek vitás kérdései ellenére Amerika mégsem tagadja meg nagyrabecsülését olyan nagyformátumú személyiségektől, kiknek az emberiségért tett szolgálatai elismerésre méltóak.”⁴⁸

A zarándoklat mindenképpen pozitív hozadéka azonban, hogy az Amerikában folytatott sokrétű propaganda kampány nyomán Magyarország Trianon utáni helyzete és problémái széles körben nagy sajtóvisszhangot kaptak. Ezenkívül a magyar–amerikai közösségekre pozitív hatással volt a New York-i Kossuth-szobor ügye, amennyiben ez a nemes cél összefogta és magyarságában megerősítette a magyar–amerikai közösségeket, egyúttal új lehetőségeket nyi-

⁴³ Wright feljegyzése az amerikai külügyminiszterhez, 1927. december 20. NARA RG 84, 10. köt.

⁴⁴ William R. Castle Everett Sandershez intézett levele, 1928. március 13. 91. tegercs. *Calvin Coolidge iratai*. Kongresszusi Könyvtár, Washington, D.C., USA. Szintén lásd Biró: *Amerika*, 160–162.

⁴⁵ Faragó: *Kossuth-zarándokok*, 97.

⁴⁶ Mathey Éva: Elszigetelődés vagy nemzetköziség a két világháború között: William Edgar Borah szenátor és az újjizolacionizmus politikája. In: Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*. Budapest, 2007. 158–169.

⁴⁷ *The Sun*, 1928. március 13.

⁴⁸ Uo.

tott a magyar–amerikai kapcsolatok további előmozdítására a két világháború között. A zarándoklat közvetlen eredményeként valósult meg 1929 májusában a Buffalói Magyar Nemzeti Kongresszus, valamint a Magyarok Világkongresszusa 1929 augusztusában, majd 1938 augusztusában. A szívélyes fogadtatás és vendéglátás viszonzásaként a zarándoklat résztvevői számos amerikai politikus és hivatalnokot – köztük New York, Pittsburgh, Cleveland polgármestereit – hívtak meg Magyarországra. Így 1928 júliusában közel hatszáz fős amerikai és magyar–amerikai delegáció érkezett Budapestre, hogy tagjai részt vegyenek a Szent István-napi ünnepeken.⁴⁹

Kossuth Lajos New York-i szobra

Forrás: <https://www.kozterkep.hu/24398/kossuth-szobor>

⁴⁹ Magyars to Visit Native Capital [Magyarok szülőházjuk fővárosában]. *The World*, 1928. július 23.

1928 óta Kossuth New York-i szobra a magyar–amerikai közösség és az Egyesült Államokba látogató magyarok fontos zarándokhelye – az emlékezés helye, melynek évtizedek távlatából sem változott az üzenete.

Kossuth Lajos szimbolikus alakja a sokszor változó kétoldalú politikai kapcsolatok mellett és ellenére is megőrizte jelentőségét, és máig az amerikai Magyarország-kép egyik fontos eleme.

DUPress

DUPress

VENKOVITS BALÁZS

Magyar kivándorlás Észak-Amerikába: transzatlanti és Amerika-közi áttekintés a nemzetközi migrációs politika alakulásáról, 1870–1929

Bevezetés

Egy századfordulós magyar kivándorló döntéseit számos tényező befolyásolta. A szülőföld elhagyására vonatkozó elhatározást általában a különböző taszító erők (push factors) motiválhatták, legyenek azok akár gazdasági, vallási vagy társadalmi okok. Ilyen tényező volt többek között az agrárnépesség helyzetének romlása, a munkalehetőségek hiánya, regionális egyenlőtlenségek vagy éppen a gazdasági elmaradottság, amely különböző területeken különböző mértékben sújtotta a lakosságot. Emellett elsősorban a vonzó tényezők (pull factors) voltak hatással arra, hogy az otthonukat elhagyó személyek mely országot vagy régiót választották remélt boldogulásuk helyszínéül, ahol munkát és új otthont találhattak maguknak akár véglegesen is. Az Egyesült Államokban zajló második ipari forradalom és az ezzel kapcsolatosan elérhető jobb munka- és kereseti lehetőségek kifejezetten vonzónak számítottak.¹ Az erre vonatkozó információkról korábban kivándorolt társaiktól, újságcikkekből vagy akár a hívó ország bevándorlási ügynökeitől is értesülhettek, sokszor akár jelentősen eltorzított képhez jutva beszámolóik révén. Az így elinduló migrációs hullámra a különböző érintett országok törvényhozása is igyekezett reagálni, és befolyásolni a kialakuló trendeket. A személyes döntések mellett ezek a nemzeti törvények, egy-egy ország hatályos migrációs politikája ha-

¹ A taszító és vonzó tényezők kapcsán részletesebben lásd pl.: Kulcsár László és Kulcsár J. László: „A burdus élet a legszebb a világon”. A „Nagy Háború” előtti amerikai kivándorlás regionális, gazdasági és szociológiai háttere. *Tér és Társadalom*, 2019. 2. sz. 83–107. Elérhető: <https://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/3083/5206>. (letöltés: 2020. október. 15.); Puskás, Julianna: *From Hungary to the United States (1880–1914)*. Budapest, 1982.; Puskás, Julianna: *Ties That Bind, Ties That Divide: 100 Years of Hungarian Experience in the United States*. New York, 2000.

tározta meg azt a tényleges utat, amely az új élet felé vezethetett. A magyar kivándorlók tehát a különböző országok olykor migrációt támogató, máskor tiltó intézkedéseinek labirintusában, illetve a magyar kormány kivándorlási szabályozni szándékozó rendelkezései mellett kellett, hogy megtalálják új hazájukat.²

Az 1870-es és 1920-as évek között korábban nem tapasztalt mértékű migrációs hullám zajlott, amely részeként több millióan hagyták el Európát, és telepedtek le az amerikai kontinensen. Ez természetesen nem az első ilyen hullám volt, hiszen már az ún. Old Immigration időszakában (1814–1861) is nagyszámú bevándorló érkezett az Egyesült Államokba (köztük írek, németek és magyarok is), az itt vizsgált időszak alatt azonban jóval többen és a korábbiaktól nagyban eltérő (etnikai, vallási, társadalmi) háttérrel érkeztek az országba. Az első világháborút követően is vonzó ország maradt az Egyesült Államok, de a ki- és bevándorlás motivációi, az érkező csoportok összetétele már teljesen más jellegű, mint korábban. A fejezetben vizsgált időszak nagy részében az Egyesült Államok jelentette a legfőbb célpontot a kivándorlók jelentős többsége számára. 1881 és 1920 között körülbelül 24 millió ember döntött úgy, hogy az országban telepszik le és kezd új életet (csak 1907-ben közel 1,3 millió új bevándorló érkezett). Ehhez képest a régió többi országa kevesebb figyelmet kapott. Kanada a századfordulótól válik egyre fontosabb célponttá a bizonyos csoportok számára kedvező kormányzati intézkedések és elsősorban a nyugati területek megnyitása révén. Ugyanakkor számos bevándorló választotta Latin-Amerikát is úti célként; 1879 és 1930 között körülbelül 13 millióan érkeztek ebbe a régióba, elsősorban Argentínába, Brazíliába, Uruguayba vagy Kubába, de kisebb részben Mexikóba is.

A magyar számok is egybecsengenek a nemzetközi trendekkel, hiszen 1899 és 1913 között az országot elhagyó kivándorlók 85 százaléka (több mint egymillió ember) az Egyesült Államokba vándorolt.³ Észak-Amerika másik két államát, Mexikót és Kanadát ehhez képest mindössze a magyarok töredéke vá-

² Fontos megjegyeznünk, hogy bár legtöbbször magyar kivándorlásról és kivándorlókról írunk, a fejezetben ez alatt alapvetően a királyi Magyarország területéről kivándoroltakat értjük, akik közül nem mindenki volt magyar anyanyelvű. Sőt, az 1914 előtt Magyarországról történő kivándorlás nagy részben a nemzetiségek lakta vármegyéket érintette. Ennek pontos hátterének és a kivándorlás nemzetiségi összetételének bemutatása túlmutatna a jelen tanulmány keretein, részletesebb statisztikákért, grafikonokért lásd az előző lábjegyzetben feltüntetett forrásokat.

³ Puskás: *From Hungary to the United States*, 21.

lasztotta új otthonául. Amikor mégis így tettek, az inkább, ahogyan látni foguk, az USA migrációs politikájához és főleg a 20-as évek szigorításaihoz kötődik.⁴

Ez a nézőponttól függően nagy kivándorlási vagy bevándorlási hullám a migrációval érintett országok vezetését folyamatosan arra készítette, hogy reflektáljanak az eseményekre és szabályozzák a folyamatokat. Ennek részeként az Egyesült Államok egyre inkább elmozdul a szabad bevándorlási politika felől és már a 19. század végétől szigorítanak a bevándorlási szabályokon és bezárják kapuikat, többek között a Közép- és Kelet-Európa felől érkező bevándorlók előtt. Az óriási kivándorlási hullámra reagálva a magyar kormány is meghozza migrációs döntéseit, míg részben az amerikai szabályozásokra válaszul Kanada is folyamatosan arra kényszerül, hogy szabályokat vezessen be ezen a téren; vagy azért, hogy bevándorlókat csábítson az országba, vagy éppen azért, hogy ők is korlátozásokat vezessenek be.

A jelen fejezet célja, hogy áttekintést nyújtson arról, hogy a 19. és 20. század fordulóján milyen politikai és szabályozási reakciókat váltott ki a korábban nem tapasztalt mértékű (és összetételű) bevándorlás Észak-Amerikába és ezek milyen mértékben voltak alkalmasak arra, hogy érdemben befolyásolják a migrációs trendeket. Teszi mindezt egy Amerika-közi és transzatlanti megközelítésben, amely keretében a kivándorlást nemcsak két ország bilaterális viszonyában veszi górcső alá, hanem három ország (az Egyesült Államok, Kanada és Magyarország) intézkedéseinek közös elemzésével világít rá a politikai döntések hátterére és azok hatására. Először bemutatásra kerül, mint meghatározó elem, az Amerikai Egyesült Államok bevándorlási politikája, pontosabban az a folyamat, amely során az USA már az 1870-es évektől egyre több szigorítást vezet be bizonyos csoportokkal szemben. Az USA-ba történő óriási mérvű magyar kivándorlás (és „emberveszteség”) okán a magyar politika is megtette egyre szigorúbb intézkedéseit, amelyek itt bemutatásra kerülnek. Érdemes arra is vetnünk egy pillantást, hogy az USA északi szomszédja hogyan viszonyult az európai (elsősorban közép- és kelet-európai) bevándorláshoz, és hogyan alakították saját migrációs politikájukat a növekvő bevándorlási hullámra és az Egyesült Államok egyre szigorodó politikájára reagálva. Mindezek révén pedig fontos cél, hogy bemutassuk azt, hogy egy-egy kivándorlási döntést hogyan befolyásolhatott, a számos vonzó és taszító erő mellett, a nagy

⁴ A területi korlátok miatt ebben a tanulmányban Mexikó csak érintőlegesen szerepel. Bár a migrációs politikájának áttekintése számos érdekességet rejt magában, mivel az odairányuló magyar bevándorlás nem volt igazán jelentős, így a cikk a régióban csak az Egyesült Államokra és Kanadára összpontosít.

politikában történt döntéshozatal, az akár Budapesten, Washingtonban vagy éppen Ottawában meghatározott politika. Ráadásul történelmi kontextusban azt is vizsgálhatjuk, hogy a törvényhozás mennyire sikeresen tudja saját szabályozásaival befolyásolni a migráció irányait, összetételét és intenzitását.

Szabad bevándorlástól a kvótákig: az USA bezárja kapuit

A 19. század végén számos taszító tényező arra sarkallta az elsősorban fiatal magyar férfiakat, hogy külföldön, akár az Atlanti-óceán túloldalán keressék boldogulásukat. Ezek között megtalálhatjuk a gazdasági nehézségeket, a munkahelyek hiányát, illetve a sok ezer embert érintő mezőgazdasági problémákat is.⁵ Ezekhez járult hozzá a későbbiekben még az első világháború pusztítása, Trianon és az annak következtében felmerülő etnikai feszültségek a szomszédos országokkal. Ezzel egy időben több amerikai ország is Közép- és Kelet-Európa felé fordult és az innen érkező bevándorlókkal igyekezett fenntartani az akkor zajló (gazdasági, társadalmi és ipari) expanziót. Az Egyesült Államokban, és kisebb mértékben Kanadában is, korábban nem tapasztalt ipari fejlődés zajlott (amihez nagyobb munkaerőre is szükség volt), míg a nyugati területeken elérhető földek szintén sok embernek jelentettek elhelyezkedési lehetőséget és egy jobb élet reményét. Ezekről a magyarok is tudomást szereztek, egyrészt az Észak-Amerikából érkező híradásokból, a korábban kivándorolt társaik leveleiből vagy akár az ügynökök sokszor propagandisztikus tevékenységéből kifolyólag. A taszító és vonzó tényezők ezen együttállása indította be a magyar történelem egyik legnagyobb kivándorlási és az Egyesült Államok (később pedig Kanada) addigi történetének legnagyobb bevándorlási hullámát.

Természetesen az Egyesült Államokba nem az 1870-es években érkeztek az első tömeges bevándorlók, de az újonnan érkezők mind számszerűleg, mind pedig (vallási, etnikai) összetételüket tekintve mások voltak, mint a korábbi bevándorlási hullám (az ún. Old Immigration) alatt letelepülők. A magyar és kelet-európai bevándorlók nagy része fiatal, képzetlen férfi volt, akik olyan keresetért vállaltak (piszkos, ipari) munkát, amely az amerikaiaknak alacsonynak, nekik viszont magasnak számított.⁶ Elsődleges céljuk (szintén a korábbi

⁵ További információért lásd: Puskás: *Hungary to the United States*; Thirring Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Budapest, 1904.; Patria, Carmela: *The Hungarians in Canada*, Ottawa, The Canadian Historical Association, 1999.

⁶ Daniels, Roger: *Coming to America, A History of Immigration and Ethnicity in American Life*. Princeton, 2002, 233.

bevándorlóktól eltérően) az volt, hogy a lehető legtöbb pénzt megspórolják, majd ezt hazaküldjék vagy hazavigyék, hogy régi otthonukban kezdhessenek új életet. Ez azt is jelentette, hogy eredetileg kevésbé szándékoztak „amerikanizálódni”, beilleszkedni az amerikai társadalomba, angolul sem feltétlenül beszéltek, hiszen átmeneti állapotnak tartották az amerikai munkát és életet, ami szintén visszatetszést váltott ki az Egyesült Államok lakói körében.⁷ Így annak ellenére, hogy az országnak munkaerőre volt szüksége, a korábbiaktól eltérő etnikai és vallási hátterük (nem WASP, vagyis fehér, angolszász, protestáns), társadalmi, gazdasági státuszuk, és az asszimiláció elutasítása miatt az új bevándorlók kapcsán egyre inkább felerősödtek a bevándorlásellenes és nativista hangok, majd ezek egyre nagyobb teret és támogatást kaptak. Így a korábban szabad bevándorlási politikát folytató ország elindult a szigorítások felé, amely néhány évtizeden belül komoly korlátozásokkal vetett véget a Közép- és Kelet-Európából érkező, „nem kívánatos” bevándorlási hullámnak.⁸

A bevándorlókra vetített negatív attitűd és az abból gyökerező nativizmus sem az Új bevándorlás (New Immigration) időszakában kezdődött.⁹ A félelem, hogy az újonnan érkezők tönkreteszik a többségi kultúrát és veszélyt jelentenek az országra, már korábban is azonosítható volt, bár akkor inkább konkrét csoportokra vonatkozóan. Az első komolyabb idegengyűlöleti kampány a katolikus írek ellen zajlott a 19. század első felében, majd leginkább a kínai bevándorlók váltak fő célpontjává. Az első bevándorlást korlátozó rendelet is konkrétan ő ellenük született.¹⁰ A kínaiak növekvő befolyásától tartva, a Kongresszus 1882-ben fogadta el a kínaiakat kizáró törvényt

⁷ A magyarok amerikai életéről, nyelvhasználatáról, viszontagságairól lásd például: Tezla, Albert: *„Egy szívvel két hazában”: Az amerikai magyarok, 1895–1920*. Budapest, 2005.

⁸ Bővebben erről lásd a „The Triumph of Nativism” című fejezetet a következőben: Daniels: *Coming to America*, 265.

⁹ Az amerikai bevándorlási politika áttekintése egy korábban, az *AETAS* folyóiratban publikált tanulmányom egy részének átalakított változata. Venkovits Balázs: Záródó kapuk, új lehetőségek: Magyar kivándorlás Észak-Amerikába a 20. század elején. *Aetas* 33. évf. (2018) 1. sz. 131–143.

¹⁰ Kínaiak az 1850-es évektől érkeztek nagyobb számban a nyugati partra, a velük szembeni fellépés később, az 1870-es években kezdődött, amikor sokan azzal vádolták őket, hogy elveszik az amerikai munkáját és csökkentik a béreket, miközben pedig a rasszizmus is fontos szerepet játszott a szigorodó szabályok meghozatalában (illetve a sokszor erőszakba torkolló kínaiellenes megmozdulásokban). Chester A. Arthur elnök még megvétózta a törvényjavaslatot, de azt a kongresszus ennek ellenére elfogadta, ezzel pedig (egyebek mellett) 10 évre kizárta a kínai munkások bevándorlását. A korlátozást többször meghosszabbították, és csak 1943-ban vonták vissza.

(Chinese Exclusion Act).¹¹ Ez volt az első jogszabály, ami kifejezetten egy etnikai csoport bevándorlását tiltotta be az Egyesült Államokba. Rádásul azt mondhatjuk, hogy ezzel indult a szabad bevándorlási politika végét jelző folyamat is.¹²

Ahogy Közép- és Kelet-Európából is egyre nagyobb számban érkeztek a főképp képzetlen és szegény férfiak, egyre többen szólaltak fel a szigorúbb bevándorlási szabályok mellett az ő esetükben is. A nativista félelem a kelet-európaiakkal, köztük a magyarokkal szemben szintén megjelent. A korábban, elsősorban az 1848-as bevándorlók kapcsán kialakult pozitív magyar képet felváltotta egy jóval negatívabb percepció, amely rossz színben tüntette fel az országba érkező magyarokat. Ennek következtében az 1880-as évektől egyre több korlátozást vezetnek be, amely révén a csoport szabad, korlátozásoktól mentes bevándorlása elé gördítenek egyre több akadályt. Az antikatolikus American Protective Association 1887-ben jött létre, míg a bevándorlásellenes Immigration Restriction League 1894-ben kezdte el működését. Utóbbi a bevándorlás korlátozása érdekében egy olvasási készséget mérő teszt (literacy test) bevezetését tűzte ki célul.

Igazán fontos szerepet töltött be az első világháború is az események alakulásában, hiszen főképpen az országban élő, ellenséges nemzetekből származó bevándorlóktól való félelem (illetve az ő lojalitásuk megkérdőjelezése) újabb idegengyűlöleti hullámot indított. Ennek eredményeképpen a háború alatt, és azt követően egyre szigorúbb szabályokat vezettek be:

„[a]z I. világháború kitörésével az amerikaiak hirtelen tudatára ébredtek annak, hogy asszimilálatlan milliók élnek közöttük, s mivel tartottak e tömegek lojalitás hiányától, a '100%-os amerikai' mozgalom erőltetésével igyekeztek az ebből fakadó esetleges veszedelmeknek elejét venni.”¹³

1917-ben az Egyesült Államok belép a háborúba és ugyanebben az évben elfogadják azt a törvényt (ekkor Woodrow Wilson elnök vétója ellenében), amely az említett literacy testet írta elő az USA-ba érkezők számára, ezzel pedig a törvényhozás, a korábbiaktól eltérően, már a korlátozásra, és nem a szabályozásra

¹¹ A korlátozó törvények áttekintésének alapja, amennyiben másképpen nem jelzem: Powell: *Encyclopedia of North American Immigration*.

¹² Daniels: *Coming to America*, 271.

¹³ Puskás Julianna: Az Egyesült Államok bevándorlási politikája (1890–1990). *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*, 4. évf. (1993) 3. sz. 4. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00015/pdf/10.pdf>.

koncentrált. A törvény legfőbb rendelkezése (a fejadó megemlése mellett) az volt, hogy minden olyan 16 évnél idősebb idegentől megtagadta a belépést, aki nem tudott 30–40 szót elolvasni a saját anyanyelvén. Az, hogy a korábban is többször javasolt törvényt 1917-ben fogadták el, jól mutatja az új bevándorlók iránti ellenségesebb hangulatot a világháború előrehaladtával. A törvény csökkentette a bevándorlók számát, azonban a háború végével ez a teszt sem tudta visszatartani az újra meginduló nagyszámú európai bevándorlást és egyre többen a kvóták bevezetését szorgalmazták.

A helyzet kezelésére 1921-ben megszületett az első olyan törvény (Emergency Quota Act), amely már mennyiségileg korlátozta az évenként beengedhető bevándorlók számát (356 995 főben maximalizálva azt). „A nyugati féltekén kívül, az egyes országok részére kvótakeretet állapítottak meg az 1910. évi népszámlálásban országonként kimutatott népesség 3%-ában.”¹⁴ Ez már jelentős korlátozást jelentett, azonban még mindig sokan érkeztek, így a kvótát a következő évek során tovább módosították. Az 1924-ben elfogadott Johnson-Reed Act még szigorúbb korlátozásokat vezetett be és egyértelműen véget vetett az Új bevándorlás időszakának. A törvény a teljes éves kvótát már 153 700 főben maximalizálta, és az országonkénti kvótát az 1890. évi népszámlálás szerinti, országonként kimutatott népesség 2%-ában állapította meg. Ez azt jelentette, hogy az 1890 után nagy számban érkezők (köztük a magyarok) kvótája jelentősen csökkent, miközben a nyugati félteke független országaiból származókra a kvóta nem vonatkozott. Az intézkedések egyértelműen sújtották a kelet- és dél-európai bevándorlókat, de kizárta a kínai és japán (illetve általában az ázsiai) migránsokat is. Albert Johnson képviselő (a törvény egyik névadója) a következőképpen indokolta a szigorú szabályozás szükségességét:

„Az amerikai nép egyszerűen meglátta, hogy a külföldön születettek áradata hogyan avatkozik be az életébe. Rájött arra, hogy egy ilyen, fajra és származásra való tekintet nélkül mindenkit érintő áradat nem hagyhatja érintetlenül azokat az intézményeket, amelyek az amerikai szabadságjogokat alkották és megőrizték. Nem csoda tehát, hogy az olvasztótégely mítosza szertefoszlott. Nem csoda, hogy az amerikaiak mindenütt ragaszkodnak ahhoz, hogy országuk ne nyújtson szabad és korlátlan menedéket a világ többi részének. Az Egyesült Államok a mi országunk. Ha nem is volt apáink országa, legalább gyermekeink országa lehetne, illetve kell is,

¹⁴ Puskás: *Az Egyesült Államok bevándorlási politikája*, 4.

*hogyan legyen. ...s mi arra törekszünk, hogy megtartsuk annak. Határozottan véget értek azok a napok, amikor mindenkit szabadon szívesen fogadtunk, amikor minden fajhoz tartozó embert diszkrimináció nélkül elfogadtunk.*¹⁵

A kvóták bevezetésével nemcsak az Új bevándorlás kora, de a szabad bevándorlás időszaka is véget ért, a Közép- és Kelet-Európából érkezők előtt pedig szinte teljesen bezárult a kapu. Az 1907-es csúcs évében közel 200 000 ember érkezett az Egyesült Államokba a királyi Magyarországról¹⁶, a kvóta értelmében ez a szám évente 473 főben maximalizálódott. Azonban maga a kivándorlási vágy emiatt nem szűnt, nem szűnhetett meg, az emberek lehetséges alternatívákat kerestek. Ezen alternatívák között fontos szerepet töltött be Kanada is, amely éppen az amerikai korlátozásokkal egy időben vezetett be olyan intézkedéseket, amely megnyitotta az országot a magyar bevándorlók előtt. Az idő előrehaladtával azonban a magyar kormány is igyekezett a kivándorlást a lehető legjobban szabályozni.

Magyar reakciók és kivándorlási törvények

Az óriási kivándorlási hullám nemcsak az Egyesült Államokban váltott ki politikai és törvényhozási reakciókat, hanem Magyarországon is. Ahogyan az Egyesült Államok a bevándorlást igyekezett szabályozni, majd egyre jobban korlátozni, úgy a magyar kormányzat is próbálta kontrollálni azt a folyamatot, amely eredményeképpen több mint egymillió magyar hagyta el szülőföldjét és telepedett le Észak-Amerikában. A korábban nem tapasztalt mértékű kivándorlás komoly gazdasági, társadalmi és akár katonai kihívást is jelentett az országnak, főleg mivel elsősorban fiatal (munkaképes, sorköteles) férfiak döntöttek az ország elhagyása mellett. 1904-ben Thirring Gusztáv már a következők szerint jellemezte a tapasztalt tendenciákat: „keletkezése szerint legújabb, természeténél fogva legmodernebb, arányánál fogva legjelentősebb, hatását véve legveszesebb e mozgalom.”¹⁷ Ráadásul tette mindezt még a kivándorlási hullám valódi csúcspontja előtt. Sokan az országra veszélyt jelentő emigráció-

¹⁵ Idézi Puskás: Az Egyesült Államok bevándorlási politikája, 5.

¹⁶ Lásd pl. A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913. *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új Sorozat 67. kötet. Budapest, 1918. 21.

¹⁷ Thirring: *A magyarországi kivándorlás*, 12.

ért az embereket Amerika felé csábító ügynököket tettek felelőssé, így a Magyar Királyságban született első kormányzati intézkedések is elsősorban őket célozták. A kivándorlási ügynökségekről szóló 1881. évi XXXVIII. törvénycikk éppen az ő tevékenységeik szigorítását tűzte ki célul.¹⁸

A törvény indoklása már 1881-ben is kihangsúlyozza, hogy rengeteg panasz érkezik a tömeges kivándorlás kapcsán, amely Magyarország egyes vidékeit, főleg pedig a munkásosztályt érinti, emiatt pedig (még ha sok túlzás is van ezen hangokban) fontos foglalkozni a kérdéssel törvényi szinten is.¹⁹ A kivándorlás fő okaként érdekes módon az „ügynökök, üzérkedők rábeszélését, gyakran lelketlen csábítását” azonosítják, azzal érvelve, hogy sokszor nem is a kivándorló személyben fogalmazódik meg az ilyen irányú döntés, hanem az rábeszélés és átverés eredménye. Mindezt alátámasztják a kivándorlók sokszor szomorú sorsával, illetve azzal, hogy számos esetben a nyomorult körülményekből „államköltségen kell, hogy visszazállíttassanak”. Ezek „a most előadott tapasztalatok azok, a melyek elutasíthatlan kötelességünkké teszik, hogy az ily lelketlen üzérkedésnek vége vessék, a kivándorlási ügy hatósági felügyelet alá helyeztessék s a visszaélések lehetőleg meggátoltassanak, mindenesetre pedig szigorúan megbüntettessenek”. Többször is hangsúlyozzák, hogy magát a kivándorlást betiltatni nem szeretnék, az nem is lehetséges²⁰, de „igen is kell gondoskodni arról, hogy az ország népének kevésbé művelt része lelketlen csalóknak ne essék martalékul és ez célja jelen törvényjavaslatnak”. Ennek keretében pedig a kivándorlás közvetítését engedélyhez kötik, megszabják annak feltételeit, illetve szigorú rendelkezéseket határoznak meg az engedéllyel nem rendelkezőkkel, illetve az azzal visszaélőkkel szemben. Ugyanakkor azt az indoklás is megjegyzi, hogy a törvényjavaslatban foglaltak nem elegendőek, és közgazdasági rendszabályok is szükségesek a „baj gyökeres orvoslására”.

Mivel az 1881. évi törvény sem hozott változást a migrációs trendekben, sőt, a kivándorlók száma folyamatosan emelkedett, a fenti megjegyzés még inkább releváns lett, és ahogy a kivándorlás a magyar politikai életben is egyre inkább

¹⁸ Az áttekintés alapja: Sallai János: A ki- és bevándorlás magyar szabályozása a 20. század elején. In: József Szalma (szerk.): *A magyar tudomány napja a délvídeken*. Budapest, 2016. 359–373.

¹⁹ 1881. évi XXXVIII. törvénycikk indoklása a kivándorlási ügynökségekről, Elérhető: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88100038.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D43> (letöltés: 2020. szeptember 10.)

²⁰ „midőn a világ majd minden államát be lehet járni útlevél nélkül, a kivándorolni akaró elmehet észrevétlenül vagy azon ürügy alatt, hogy csak a szomszéd államba megy üzleti vagy magánügyekben, minek folytán az illető hatóságok azt, hogy kivándorolt, csak akkor tudnák meg, midőn azt megakadályozni már nem állana hatalmukban.”

központi témává vált, hamarosan ennél komplexebb és a kivándorlás több aspektusát érintő törvényjavaslat érkezett, amely magában foglalta már a határ-ellenőrzés, illetve az útlevelhasználat szabályozását is. Továbbra is fontos alapvetés maradt, hogy a kivándorlást meggátolni, teljes mértékben megállítani és az embereket arra kényszeríteni, hogy ne hagyják el szülőföldjüket, nem lehet (nem is biztos, hogy ez kormányzati cél lett volna minden, a Magyar Királyság területén élő etnikummal kapcsolatban), az elsődleges szándék az lett, hogy a kivándorlási hullámot, amennyire lehet, szabályozzák és korlátozzák. Mindezek a szabályok az 1903. évi IV. törvénycikkben öltöttek testet, amely egyértelművé tette azt is, hogy a korábbi rendelkezések hiányosak és elégtelenek voltak, hiszen a kivándorlás a korábbiaknál is nagyobb ütemben folytatódott.²¹ A törvénycikk hangsúlyozta, hogy a kivándorlás szabadsága továbbra is megmarad, de nemzetközi példákra hivatkozva a korlátozások bevezetését sürgették. Ebbe beletartozott bizonyos csoportok számára az ország elhagyásának megtiltása, kötelezővé vált az útlevel használata, és még szigorúbban igyekeztek szabályozni a hajózási vállalatok és ügynökök tevékenységét.²²

A törvényjavaslat indoklása szintén kihangsúlyozza a kivándorlás szabályozásának fontosságát, illetve azt, hogy annak egyik legfontosabb iránya az Egyesült Államok (szárazföldön pedig elsősorban Románia). Bár még mindig fő okként szerepel az ügynökök csábítása, elismerik azt is, hogy a nagy kivándorlási hullámhoz szintén hozzájárultak a „kedvezőtlen gazdasági viszonyok, vagyis a keresethiány, [...], a melyekhez az utóbbi időben a gyors meggazdagodás után való törekvés, mondhatni a kalandvágy is járult”. Kormányzati szempontból teljes mértékben érthető az aggodalom, amellyel az eseményeket szemléltek: Magyarországról nem nélkülözhetetlen munkaerő vándorolt ki (mint esetleg más országok esetében), amely komoly gazdasági hatással bírt, illetve a hadkötelezettek nagy aránya biztonsági kérdéseket is felvetett. A visszavándorlók helyzete is problémát okozott a kormányzat számára, egyebek mellett anyagiakat is. Az ügynökök munkája és a már kivándoroltak csábító levelei valóban veszélyesnek bizonyultak, hiszen egyoldalúan mutatták be a lehetőségeket. A kormány mindezekre igyekezett felhívni a figyelmet és az amerikai élet nehézségeit próbálta hangsúlyozni, a kivándorlás lefékezése érdekében.²³

²¹ 1903. évi IV. törvénycikk indoklása a kivándorlásról. Elérhető: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90300004.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D45> (letöltés: 2020. szeptember 10.)

²² Uo.

²³ Glant Tibor: Travel Writing as a Substitute for American Studies in Hungary. *Hungarian Journal of English and American Studies*, 16. évf. (2010), 1–2. sz. 176.

Azonban az emberek jobban hittek a rokonoknak és falubelieknek, mint az ország vezetőinek (még ha ők valós aggodalmakról is számoltak be), így sokkal erőteljesebben hatottak a kivándorlást buzdító információk, mint a kormány figyelmeztető és szabályzó intézkedései.²⁴ A magyar vezetés is belátta, hogy a bevezetett szabályok elégtelenek voltak, de azt is hozzátették:

„bármilyen kitünőek lesznek is nálunk a közgazdasági és ipari, tehát a megélhetési viszonyok, – azért mindaddig, míg a hazánkban és a tengerentúli államokban fizetett munkabérek között oly nagy lesz a különbség és az utazás pedig a közlekedési eszközök tökéletesedése s a szállítási költségek folyton kedvezőbb alakulása miatt oly kevés nehézséggel fog járni, mint jelenleg, – a kivándorlás meg nem szűnik, mert mindig lesznek a hazának olyan fiai, a kik nem elégednek meg itthoni keresetükkel, hanem jobbnak reményében elvándorolnak messze országokba.”

Mindezek tükrében tehát a magyar szabályozási rendszer célja az lehetett, hogy (az ország és a kivándorlók érdekében) bizonyos esetekben korlátozzák magát a kivándorlást, meggátolják a kivándorlásra csábítást, a kivándorlást olyan helyekre irányítsák, amelyek a lehető legelőnyösebbek (legkevésbé veszélyesek), a szállító vállalatok és ügynökök szigorú ellenőrzés alá esznek, a kivándorolni szándékozók megfelelő tájékoztatást kapjanak, illetve a visszavándorlást elősegítsék. Mindezek mellett a magyar kormány igyekezett ellenőrzése alá vonni a kivándorlók utazását is, például a Fiume–New York vonal támogatásával, a kivándorlás fiumei kikötőbe való terelése és a Cunard Line társasággal megkötött szerződés révén (amelyért számos kritikát is kapott).

Azonban az itt bemutatott magyar és amerikai szabályozások ellenére sem csökkent a Magyarországról történő kivándorlás mértéke, sőt egyre inkább növekedett, csak 1907-ben több mint 200 000 ember érkezett az Egyesült Államokba a Magyar Királyság területéről. A magyar kormány így újabb szabályozást vezetett be. Az 1909. évi II. törvénycikk további szigorításokat és korlátozásokat tartalmazott, ezzel próbálva gátat szabni az egyre nagyobb gondot jelentő kivándorlásnak.²⁵ Csakúgy mint a korábbi verzióban, a törvény indoklása az előző rendelkezés kritikáját is magában hordozza: ezek szerint

²⁴ Uo.

²⁵ 1909. évi II. törvénycikk indoklása a kivándorlásról. Elérhető: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90900002.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D46> (letöltés: 2020. szeptember 10.)

korábban nem volt megfelelő a kivándorló fogalmának meghatározása sem, elégtelenek voltak a bevezetett megszorítások, szankciók, ráadásul mivel a belügyminiszter engedélyezte a külföldi hajójáratokon való kivándorlást, a kivándorlók sokszor kikerültek a magyar hatóságok látóköréből, így az ügynökök csábítási célpontjaivá váltak, stb.

A kivándorlás kontrollálására tett újabb próbálkozásai keretében az új törvénycikk számos esetben meg is tiltotta a kivándorlást, így például nem vándorolhattak ki:

- férfiszemélyek azon évi január hó 1-től kezdődőleg, amelyben tizenhetedik életévüket betöltik, addig, míg a véd törvényen alapuló állítási vagy szolgálati kötelezettség alatt állnak, csak a belügyminiszternek a honvédelmi miniszterrel egyetértőleg írásban kiadott engedélye alapján;
- azok, akik ellen szabadságvesztéssel büntetendő cselekmény miatt büntető eljárás van folyamatban, továbbá a szabadságvesztésre vagy pénzbüntetésre elítéltek a büntetés végrehajthatósága idejében;
- azok a szülők, akik tizenhat éven aluli gyermeküket otthon hagyni szándékoznak anélkül, hogy állandó gondozásukat kellően biztosították volna;
- akik a rendeltetési helyig való utazáshoz nem rendelkeznek a szükséges pénzüsszeggel, vagy nem felelnek meg azon feltételeknek, amelyek abban az államban, hová kivándorolni akarnak, a bevándorlásra vonatkozólag meg vannak szabva.

A törvény 1961-ig maradt hatályban,²⁶ de alapvetően kijelenthetjük, hogy a magyar törvényhozás próbálkozásai nem voltak sikeresek a kivándorlás lassításában, megakadályozásában. A magyar kormányzat erőfeszítései ellenére a kivándorlási hullámot nem tudták a törvényi szabályozás eszközeivel megfékezni, sőt érdemben befolyásolni sem. Ahogyan láthattuk, ez alatt az idő alatt az Egyesült Államokban is egyre erősödtek azok a hangok, amelyek a bevándorlás korlátozását sürgették, sőt bizonyos esetekben kritizálták is a közép-kelet-európai kormányokat. „Az amerikai sajtóban százával jelentek meg a híradások, amelyek a Dél- és Közép-Kelet-Európából érkező bevándorlók áradatára figyelmeztettek, amelyért részben a hajótársaságokat, részben pedig

²⁶ Bencsik Péter: Útiokmányok, utazási lehetőségek és határforgalom a 20. századi Magyarországon. *Regio*, 13. évf. (2002) 2. sz. 32.

az európai kormányokat tették felelőssé.²⁷ Marcus Braun (magyar származású bevándorlási biztos) Magyarországra utazott, hogy megvizsgálja a tömeges kivándorlás okait, jelentése igencsak kedvezőtlen színben tüntette fel a magyar kormány hozzáállását a kivándorlás kérdéséhez.²⁸

Tehát a magyar kormány törvényi erőfeszítései ellenére nem a magyar szabályozások voltak azok, amelyek mérsékelni tudták volna az Egyesült Államokba történő kivándorlást, hanem elsősorban az USA egyre szigorodó bevándorlási törvényei (lásd az 1917-es törvényt), illetve az első világháború kitörése és az azt követő kvótarendszer bevezetése (1921, 1924). Az 1920-as évek elejére tehát véget ért a Magyarországról az Egyesült Államokba történő tömeges kivándorlás. A magyarok kivándorlási vágya azonban ekkor sem tűnt el, mindössze annyi történt, hogy sokan más úti célokat kezdtek keresni vagy végleges kivándorlási célpontként vagy pedig átmeneti helyszíneként, hogy később az Egyesült Államokba juthassanak (akár illegális módon is). E tekintetben tehát az Egyesült Államokat mint a legvonzóbb úti célt olyan országok váltották fel, mint Franciaország vagy Belgium Európában, Argentína vagy Brazília Dél-Amerikában vagy éppen Kanada Észak-Amerikában.²⁹ Az utóbbi bevándorlási politikájának alakulására érdemes egy pillantást vetnünk, hiszen az jól mutatja, hogy hogyan befolyásolták azt az amerikai szigorítások, és hogyan alakult át a magyar kivándorlás útvonala mindezek hatására.

Kanada mint alternatíva?

Kanada már a századfordulás magyar kivándorlási térképén is feltűnt, azonban az Egyesült Államokhoz képest jóval kevesebb magyart vonzott. Ez részben annak is volt köszönhető, hogy az ország alapvetően kettős képpel rendelkezett: a kanadai kormány által biztosított lehetőségek vonzóvá tehetették az országot, de ugyanakkor elsősorban az Egyesült Államokhoz képest a letelepedés (részben éghajlati okok miatt is) nehézkesebb és kevésbé volt vonzó. A tárgyalt Új bevándorlás időszakában valójában többen hagyták el Kanadát (az USA felé), mint ahányan bevándoroltak oda.³⁰ Történt mindez annak ellenére, hogy

²⁷ Vida István Kornél: „Megy a hajó éjjel-nappal mindig.” Kézirat.

²⁸ Uo.; Marcus Braun: *Immigration Abuses: Glimpses of Hungary and Hungarians*. New York, 1906.

²⁹ Pálvölgyi Balázs, A magyar migrációs politika átalakulása a 20. század első negyedében. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 6. évf. (2018) Special Edition. 204–222.

³⁰ Powell: *Encyclopedia*, 45.

a kanadai felfogás szerint a bevándorlók fontos szerepet játszottak a nyugati tartományok fejlesztésében. A bevándorlás szabályozása 1869-ben kezdődött, majd ezt többször kiegészítették, fokozatosan kizárva olyan csoportokat, mint a bűnözők vagy más okból nem kívánatos személyek. Az 1872-es Dominion Lands Act rendelkezései értelmében minden legalább 21 éves férfi családfő 160 acre (65 hektár) földet kaphatott egy 10 dolláros regisztrációs díjért cserébe, illetve ha vállalták, hogy az első három év során legalább 6 hónapot ott élnek.³¹ A program jó kilátásokkal kecsegtetett, de mégsem lett sikeres, mivel csak kevesen éltek ezzel a lehetőséggel. A konkrét bevándorló csoportokat megcélzó intézkedések viszont gyümölcsözőbbek voltak. Sokat segített ezen az is, hogy a kanadai kormány elkezdte kiépíteni az ahhoz szükséges infrastruktúrát, hogy a bevándorlók viszonylag olcsón és biztonságosan eljuthassanak a nyugati vidékekre.³² A Canadian Pacific Railway építése 1886-ban fejeződött be, a bevándorlók elszállásolására szolgáló ún. immigration hall hálózatot hoztak létre, és mivel az Egyesült Államok mezőgazdasági régiója egyre inkább telítődött, a bevándorlók új lehetőségeket kerestek. Erre építve Clifford Sifton belügyminiszter olyan (propaganda) programot indított, amely megpróbálta a nyugati prérít vonzóbb képben feltüntetni (Last Best West), hogy a korábbiaknál több telepes válassza letelepülése helyszínéül.

Bár Kanada elsősorban brit, amerikai és észak-európai bevándorlókat preferált volna,³³ Sifton a közép-kelet-európai bevándorlást is igyekezett promotálni.³⁴ Éppen ezért bevándorlási ügynököket küldtek mind az Egyesült Államokba, mind pedig Európába, illetve tovább folytatódtak az infrastrukturális fejlesztések, miközben a vasúttársaságok egyre nagyobb szerepet kaptak a bevándorlás befolyásolásában is. Mindezek ellenére az USA-hoz hasonlóan nagyarányú letelepülés nem következett be az országban, részben az 1873 és 1896 közötti gazdasági válság miatt, részben pedig azért, mert Kanada összességében nem tudott versenyezni az Egyesült Államok vonzerejével.³⁵

A magyar bevándorlás kezdetei is ebben a kontextusban rajzolódtak ki. Az első magyar telepesek az Egyesült Államokból (Pennsylvaniaiból) érkeztek,

³¹ Uo., 46.

³² Vineberg, Robert: *Responding to Immigrants' Settlement Needs: The Canadian Experience*. Dordrecht, 2012. 8.

³³ Knowles, Valeria: *Strangers at Our Gates: Canadian Immigration and Immigration Policy, 1540–2006*. Toronto, 2007. 69.

³⁴ Vineberg: *Settlement Needs*, 11.; lásd még: Dreisziger Nándor F: *Struggle and Hope: The Hungarian–Canadian Experience*. Toronto, 1982. 62.

³⁵ Knowles: *Strangers at Our Gates*, 82.

így a magyar bevándorlás Kanadába már a kezdetek óta összekapcsolódik az USA-ba irányuló migrációval.³⁶ A magyar származású, kanadai alkalmazásban álló Paul Esterházy fontos szerepet játszott az első magyar telepesek érkezésében (részben propagandisztikus publikációk kiadásával). Az első ilyen telepek az 1880-as években jöttek létre (Huns Valley, Eszterház, Otthon, Békevár), majd már közvetlenül Magyarországról is érkeztek bevándorlók.³⁷ Az első világháború idején körülbelül fél tucat magyar kolóniát találunk Kanadában (elsősorban Saskatchewanban), míg a magyarok egyre inkább elkezdtek etnikailag kevert területeken is letelepedni.³⁸ Az 1920-as népszámlálási adatok szerint kb. 13 000 magyar élt Kanadában, elsősorban a préri tartományokban.³⁹ Láthatjuk tehát, hogy az Egyesült Államokhoz képest jóval kevesebb magyar bevándorló érkezett az országba annak ellenére is, hogy a Magyarország által kritizált (és törvényben korlátozott) ügynöki tevékenység Kanada felől is megmutatkozott. Érdeemes azonban megvizsgálni, hogy mi történik akkor, amikor az Egyesült Államok elkezd bezárni kapuit, majd gyakorlatilag a kvótarendszerrel véget vet a nagyszámú magyar bevándorlásnak. A közép-kelet-európaiakhoz való hozzáállás változatos képet mutat Kanadában. Egyrészt jelen van egy nagyon hasonló attitűd, félelem, mint az USA-ban, ami megmutatkozik a törvényekben is. Viszont, amikor az USA teljesen bezárkózik, Kanada mégis kinyitja kapuit és nagy számban engedi be a közép-kelet-európai bevándorlókat. Mindez a kettősség és váltakozás jól megmutatkozik a bevándorlási törvények alakulásában is.

1896 és 1914 között 3 millióan telepedtek le Kanadában, 1901 és 1911 között a lakosság 43 százalékkal nőtt.⁴⁰ Ez a jelentős mértékű átalakulás pedig nem zajlott le konfliktusok nélkül, ami pedig a bevándorlási politikára és így a magyar kivándorlásra is hatással volt. Az Egyesült Államokban látottakhoz hasonlóan, ahogy egyre több bevándorló érkezett az országba, egyre inkább megerősödtek a szigorúbb szabályozást követelő hangok is. Míg korábban Sifton fontos szerepet szánt a 'derék parasztoknak báránybőr kabátban', akik elsősorban Közép- és Kelet-Európából érkeztek volna, utódja Frank Oliver inkább a brit és amerikai bevándorlást támogatta, míg az előbbi csoport tagjai

³⁶ Patrias: *Hungarians in Canada*, 4–5.

³⁷ Dreisziger Nándor: *Rose-Gardens on Ice-Floes: A Century of the Hungarian Diaspora in Canada*. *Hungarian Journal of English and American Studies*, 6. évf. (2000) 2. sz. 239–258, 241.; Dojcsák Győző: *A kanadai Esterházy története*. Budapest, 1981.

³⁸ Patrias: *Hungarians in Canada*, 6.

³⁹ Uo.

⁴⁰ A bekezdés alapja: Knowles: *Strangers at Our Gates*, 107–124.

nemkívánatossá váltak. A szigorítás már az 1906. évi bevándorlási törvénnyel megkezdődött, amikor bizonyos emberek bevándorlását megtiltották (prostituáltak, mentális problémákkal küzdők, fertőző betegek), szigorúbb ellenőrzést vezettek be a kanadai–amerikai határon, meghatározták, hogy mennyi „partraszállási pénzzel” kell rendelkezniük a bevándorlóknak, szabályozták a bevándorlók deportálásának kérdését stb. Az 1910. évi bevándorlási törvény még szigorúbb intézkedéseket hozott, illetve széles jogkörrel ruházta fel a kormányt arra vonatkozóan, hogy szabályozhassa a bevándorlók számát, illetve azok etnikai és foglalkozásbeli összetételét. Ezzel megteremtette annak lehetőségét, hogy bizonyos csoportok bevándorlását ösztönözhesse, míg másokat gyakorlatilag kizárhasson. Ugyanekkor számos olyan intézkedés született, amelynek célja az volt, hogy korlátozzák a közép-kelet-európai bevándorlók számát, amely jól tükrözte, hogy a régióból érkezőket (az USA-hoz hasonlóan) nem mindig fogadták szívesen. Azonban míg az ázsiai bevándorlást sikeresen csökkentették, a közép-kelet-európai hullám nem állt le. Szintén az Egyesült Államokhoz hasonlóan ennek az első világháború vetett véget, legalábbis átmenetileg.

Az első világháború Kanadában is megállította a bevándorlást. 1915-ben mindössze 36 665 ember érkezett, és még ezen emberek háromnegyede is az USA-ból települt át.⁴¹ A déli szomszédhoz hasonlóan Kanadában is erősödtek az ellenséges idegenekkel (enemy alien) kapcsolatos félelmek és a nativista hangok. Ez a még nem honosított magyarok helyzetét is befolyásolta, többen közülük internáló táborokba is kerültek, míg az 1902 után érkezettek szavazati joguktól is megfosztották.⁴² A közép- és kelet-európai bevándorlók ellen felszólalók azt hangoztatták, hogy az innen érkező emberek nem voltak hajlandók asszimilálódni a kanadai társadalomba, bevándorlásuk bátorítása pedig csak Kanada balkánosodásához vezetne.⁴³ Érdekes módon tehát az első reakciók nagyon hasonlóak voltak az Egyesült Államokban tapasztaltakhoz, azonban míg az Egyesült Államokban a világháborút követően a teljes korlátozás irányába mozdult a törvényhozás, Kanada ezzel egy időben mégis inkább megnyitotta kapuit, és a korábban nem preferált országokból érkezők számára új lehetőségeket nyújtott.

Az Egyesült Államokban bevezetett kvóták hatással voltak a kanadai bevándorlásra is. Egyrészt, ahogyan fentebb láthattuk, a kvóták nem vonatkoztak

⁴¹ Uo., 127.

⁴² Patrias: *Hungarians in Canada*, 8.

⁴³ Knowles: *Strangers at Our Gates*, 136.

a Kanadában születettekre, így közülük sokan délre utaztak, amely önmagában negatív hatással volt a kanadai munkaerőpiacra. Ugyanakkor többen újra elkezdtek amellett érvelni, hogy szükség lenne a Közép-Kelet-Európából (elsősorban Magyarországról és Galíciából) érkező parasztokra Nyugat-Kanada felvirágoztatásához.⁴⁴ Ez jelentős elmozdulást jelentett a korábbi politikához képest, és végül odáig vezetett, hogy a bevándorlás korlátozása érdekében hozott korábbi intézkedéseket visszavonták. 1923-ban eltörölték azokat a korlátozásokat is, amelyek megtiltották a Németországból és annak háborús szövetségesei irányából történő bevándorlást, majd 1925-ben a Canadian Pacific Railway és a Canadian National Railways társaságok engedélyt kaptak arra, hogy európai mezőgazdasági munkásokat toborozzanak a korábban nemkívánatos országokból is. Ezzel Magyarország státusza megváltozott és a nyugat-európai országokkal hasonló elbírálás alá került.⁴⁵

Ennek következtében pedig éppen abban az időszakban, amikor az Egyesült Államok bevezette kvótáit az addigi legintenzívebb magyar bevándorlási hullám indulhatott meg Kanadába. Ez persze nem jelentett ekkor már korlátlan, kontrollálatlan bevándorlást. 1923 után azon magyarok vándorolhattak be az országba, akik a földvásárláshoz elég pénzzel rendelkeztek, illetve azon mezőgazdasági munkások, akik alkalmazása garantálva volt. Ugyanakkor azt is kikötötték, hogy megfelelő fizikai és mentális állapotban kell lenniük, tudniuk kell írni és olvasni, érvényes útlevelel kell rendelkezniük a végső úticéljukig szóló vonatjeggyel együtt azért, hogy elkerülhessék azt, hogy a nagyvárosokban telepedjenek le. Ahogyan a korábbi hullám során az Egyesült Államok esetén, most sok magyar azért adta el vagyonát, hogy Kanadába emigrálhasson. A helyzet hasonló volt a fent taglaltakhoz: a kanadai bevándorlási ügynökök próbálták az országba csábítani a magyarokat, míg a magyar kormány igyekezett elejét venni az ilyen propagandának, és az ellenkezőjéről meggyőzni a kivándorolni szándékozókat. Míg az előbbi csoport az előnyöket, az utóbbi a hátrányokat túlozta el, ezzel két extrém álláspont diskurzusát indítva el. A számokból úgy tűnik, hogy a korábbi kivándorlók és ügynökök beszámolóinak hatását nem tudta kompenzálni a hivatalos kormányzati kommunikáció.

A Kanadába bevándorló magyarok pontos számát ebben az esetben is nehéz meghatározni; részben azért is, mert ekkor már sokan olyan területekről érkeztek, amelyek nem voltak Magyarország részei, vagy az Egyesült Államokból települtek át, míg a Magyarországról érkezők nem biztos, hogy magyar etniku-

⁴⁴ Uo., 141.

⁴⁵ Uo., 141.

múak voltak.⁴⁶ Azzal kapcsolatban sincsenek pontos számaink, hogy hányan tértek haza vagy mentek (akár illegálisan) az Egyesült Államokba. Az országba érkezők számát Dreisziger Nándor 30 000 körülire becsüli, ami alacsony az Egyesült Államokba irányuló hullámhoz képest, de kifejezetten magas a korábbi időszakkal összevetve. Azt mondhatjuk, hogy a '20-as években öt év alatt többen érkeztek az országba, mint az azt megelőző időszak alatt összesen, ez pedig a kanadai–magyar életnek is nagy lökést adott. A nagy növekedés azonban rövid életű volt, hiszen az 1929-ben kitörő nagy gazdasági világválság miatt ez a trend nem folytatódhatott a '30-as években, így nem tudjuk, más körülmények között milyen kifutása lett volna a magyar bevándorlást jobban ösztönző politikának. A válságra adott reakcióként megszületett szigorú intézkedések gyakorlatilag véget vetettek a tömeges bevándorlásnak Kanada esetében is: míg 1921 és 1931 között 1 166 000 ember vándorolt be az országba, 1931 és 1941 között ez már csak 140 000, köztük mindössze néhány magyarral.

Konklúzió

Összegezve a leírtakat azt láthatjuk, hogy a korábban nem tapasztalt óriási mértékű kivándorlási hullám a különböző országok kormányait arra készítette, hogy törvényhozói szinten is próbálják szabályozni vagy akár korlátozni a bevándorlási és kivándorlási folyamatokat. Természetesen a különböző országok különbözőképpen kellett, hogy reagáljanak, de az is nyilvánvalóvá vált, hogy ezek a szabályozások sokszor inkább tekinthetők utólagos reakcióknak, és érdemben nem tudják befolyásolni a folyamatokat mindaddig, amíg a taszító és vonzó tényezők terén nincsen jelentős változás (lásd a gazdasági válságokat vagy fellendüléseket) vagy akár teljes, szigorú tilalom és korlátozás (mint az amerikai kvóták esetében). A törvények áttekintése arra is rávilágít, hogy milyen fontos szerepet játszottak a bevándorlási ügynökök a migrációs folyamatok alakításában, hiszen a tevékenységeik együtt mozogtak az amerikai országok migrációs politikájával (lásd Kanada és a vasúttársaságok esetét), illetve kulcsszerepet játszottak a magyar kivándorlási szabályozások terén is. Szintén fontos konklúzió, hogy mind az Egyesült Államok, mind pedig Kanada csak addig és úgy nyitja meg kapuit, ameddig az érdekében áll, a bevándorolni vágyók tömegét pedig egyre inkább igyekeznek szelektálni törvényi eszközökkel is.

⁴⁶ A bekezdés alapja: Dreisziger: *Struggle and Hope*, 97–103.

A Magyarországról kivándorolni vágyók tehát az otthoni kivándorlási és az amerikai bevándorlási politika kereszttüzében próbáltak új életet kezdeni, de elsősorban nem a törvényhozás és az azzal kapcsolatos egyéb intézkedések alapján döntöttek, hanem elsősorban a saját megélhetési igényeik, a regionális és társadalmi problémák, egyenlőtlenségek alapján, illetve legalább ilyen hatással voltak rájuk a korábban kivándoroltak beszámolóí, az ügynökök tevékenysége és az ezekben kirajzolódó pozitív kép. A magyar törvényi szabályozás, azt mondhatjuk, inkább csak követni tudta az eseményeket, érdemben befolyásolni kevésbé. A nagy változásokat és a tömeges kivándorlás lezárását az amerikai korlátozások és a történelmi események hozták el.

DUPress

DUPress

PUSZTAI GÁBOR

A holland gyermeksegélyezési akciók A migráció egyedi formája az első és a második világháború után

A vesztes háború, az azt követő káosz és fosztogatás, az őszirozás forradalom, a tanácsköztársaság, a román megszállás borzalmi, a vörös- és a fehérterror, majd Trianon és következményei térdre kényszerítették a magyar társadalmat. Az erőszak tehát a háború lezárása és a harcok megszűnte után is még évekig folytatódott.¹ Ebben a helyzetben a társadalom alsó- és a középrétegének gyermekei voltak a legvédtelenebbek, ők szorultak leginkább segítségre. Főleg a nagyvárosi gyerekek éheztek, fáztak, és betegségek tizedelték őket. A háború alatt és után járványszerűen lépett fel a kolera, a vérhas, a hólyagos himlő, a kiütéses hagymáz és a spanyolnátha is.² A hivatalos statisztikák szerint csak az 1918-as évben csak spanyolnáthában több mint 53 000 ember hunyt el Magyarországon.³ Budapest nyomorát Tábori Kornél (1879–1944) író, újságíró írta le a legszemléletesebben. Huszár Károly miniszterelnök megbízásából „nyomorazziáin” a főváros szegénynegyedeiben fotózta és dokumentálta az emberek életkörülményeit, a szegénység következményeit, hogy tízen laknak egy kis szobában, hogy nincs mivel fűteni, hogy a szobában semmilyen bútor sincs, mert a lakók eladták vagy eltűzelték, hogy éheznek, hogy van olyan gyermek, aki hónapok óta nem ment ki az utcára, mert nincs se cipője, se ruhája. Volt, hogy az antant és a Vöröskereszt képviselőinek is bemutatta Budapest nyomorúságát, hogy azok reális képet kapjanak a helyzetről. *Egy halálraítélt ország borzalmaiból* című munkáját, melyben fotókkal illusztrálta a fővárosi nyo-

¹ Lásd erről bővebben: Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződések történetei 1918–1921*. Budapest, 2020. 178.

² Gaálné Barcs Eszter: Adalékok Pest megye 1915–1919 közötti járványainak történetéhez. In: Halász Csilla – Tóth Judit (szerk.): *Tanulmányok Pest megye múltjából* 3. köt. Budapest, 2009. 110.

³ Géra Eleonóra: A spanyolnátha Budapesten. *BBC History*, 9. évf. (2019) 1. sz. 32–38.

mort, több nyelvre lefordították, köztük angolra és hollandra is.⁴ A magyarországi nincstelenség, éhezés, az egészségügyi állapotok és a gazdasági helyzet katasztrófális volt. Ezt igyekezett orvosolni egy különleges akció keretében Svájc, Belgium, Svédország és Anglia mellett Hollandia is. Példátlan mértékű segélyakciót indítottak a hollandok a magyar gyermekek megsegítésére, melynek keretén belül 1920 és 1930 között több mint 28 000 magyar gyermek tölthetett hónapokat holland nevelőszülőknél. A nagyszabású mentőakció Magyarországon a „gyermekvonatok” néven vált ismertté. A gyermekvonatoknak a humanitárius oldalon túl egyéb más hatásai is voltak a két ország kapcsolatára. Fellendült a turizmus, megélenkült a gazdasági együttműködés, kulturális téren is elkezdődött a közeledés a két ország között, de az egyházi és politikai kapcsolatok is megerősödtek.⁵ A második világháború után a gyermekmentő akciók folytatódtak, igaz, csak rövid ideig és sokkal kevesebb résztvevővel.⁶ Az, hogy Hollandia 1918 után segíteni tudott a háborút elszenvedő országoknak, semlegességének és önzetlen lakóinak volt köszönhető.

Hollandia az első világháborúban

Az első világháborúban Hollandia azon kevés államok közé tartozott Európában, melyek meg tudták őrizni semlegességüket. A háború alatt egyes holland kereskedők és vállalatok ezt kihasználták, és a semleges holland kikötőkön (elsősorban Rotterdamban) keresztül kereskedni tudtak a németekkel. Ezen sokan meggazdagodtak, de a holland lakosság túlnyomó többsége nélkülözni kényszerült a háború alatt. Hollandiát is sújtotta a háború, hiszen sok pénzbe került a hadsereg mozgósítása és harckészültségben tartása, valamint a fokozott határvédelem. A gazdasági nehézségek igen súlyosak voltak, mivel összeomlott a nemzetközi kereskedelem, akadozott az élelmiszerimport (ami miatt jegyrendszert kellett bevezetni, sőt Amszterdamban 1917 nyarán még

⁴ Perényi Roland: *A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten. Szociális riportok a 19–20. század fordulóján*. Budapest, 2018. 140.

⁵ Réthelyi Orsolya: „Légy reménységgel: Nézz Hollandiára. / Nézz királynéjára! Nem vagy többé árva”. Vilma királynő 1923-as trónjubiléuma és a 'Magyar ablak' a holland királyi palotában. In: Bárány Attila – Fazakas Gergely Tamás – Pusztai Gábor – Takács Miklós (szerk.): *Németalföld emlékei Magyarországon, magyar–holland kapcsolatok*. Debrecen, 2017. 122–143.

⁶ Pusztai Gábor: Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon. In: Aalders, Maarten J. – Pusztai Gábor – Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*. Budapest, 2020. 163–193.

egy éhséglázadás is kitört) és jelentős számú menekült érkezett az országba. Csak Belgiumból több mint egymillió ember menekült az északi szomszédhoz, akiknek többsége a háború végén visszatért hazájába.⁷ Tovább nehezítette a helyzetet a gazdasági visszaesés okozta magas munkanélküliség és a holland kereskedelmi és halászhajók egy részének elvesztése is, melyeket vagy német tengeralattjárók torpedóztak meg, vagy az angolok koboztak el. A háború közvetlenül nem szedett áldozatokat Hollandiában, de a spanyolnátha igen. A járvány a háború utolsó évében negyvenezer holland életébe került. Világszerte a spanyolnáthában elhunytak számát minimum 25 millióra becsülik.⁸

A hollandok a háború folyamán igyekeztek megőrizni semlegességüket és ez abban is megnyilvánult, hogy hivatalosan, politikai szinten egyetlen hadban álló ország felé sem kötelezték el magukat. Azonban hogy az egyes magánszemélyek melyik országgal szimpatizáltak, természetesen magánügynek számított. A kép meglehetősen vegyes volt. A 20. század elején, noha a hollandok hagyományosan atlanti orientáltak, a búr háborúk miatt jelentős részük britellenes volt, voltak, akik németbarátnak számítottak,⁹ mások a franciákat támogatták. A háború alatt számos kezdeményezés volt arra, hogy magánszemélyek, egyesületek, helyi bizottságok valamilyen formában humanitárius segítséget nyújtsanak egy hadban álló félnek. Ennek az egyik módja volt, hogy külföldi hadikórházakban holland önkéntesek sebesülteket gondoztak, vagy úgynevezett missziós kórházakat küldtek külföldre. Holland missziós kórházak [*Nederlandse Ambulance*] működtek többek között Németországban, Franciaországban, Szerbiában, Bulgáriában, Romániában, Csehország és Magyarország területén is.

A Kuyper nővérek

Egy ilyen kezdeményezés keretein belül érkezett Henriette (1870–1933) és Johanna Kuyper (1872–1947) 1916. január 9-én Budapestre. Ők nem hétköznapi, átlagos, önkéntes ápolónők voltak, hanem Hollandia egyik legismertebb politikusának, Abraham Kuyper (1837–1920) volt holland miniszterelnök (kormányfő 1901–1905) lányai. Abraham Kuyper a holland neokálvinizmus atyjának számított, ő volt a „szigorú református egyház” [Gereformeerde Kerken in Nederland] vezetője, az első holland politikai párt, az Ellenforradalmi Párt

⁷ Haar, Jaap ter: *Geschiedenis van de Lage Landen*, Weesp, 1988. 534.

⁸ Hume, Robert: Amikor lecsap a spanyolnátha. *BBC History*, 9. évf. (2019) 1. sz. 24–31.

⁹ Kossmann, E. H.: *De Lage Landen 1780–1980*. Amsterdam, 1986. 353.

[Anti-Revolutionaire Partij] és az Amszterdami Protestáns Egyetem, a *Vrije Universiteit* alapítója. A holland tábori kórház személyzete hat orvosból, húsz ápolóból és két diakónusból állt.¹⁰ A Kuyper nővérek Budapesten, a Mexikói út 60-ban, a volt Zsidó Vakok Intézetében berendezett kórházban hat hónapon keresztül segítették a sebesültek ápolását. Elsősorban református körökben keltett nagy feltűnést a Kuyper nővérek jelenléte, és elsősorban egyházi körökben találtak magyar barátokra. [Ilyen volt Biberauer Richárd, a Bethesda igazgatója¹¹ és Sebestyén Jenő (1884–1950) református lelkész, teológiai tanár is.] 1916 júniusában véget ért a holland missziós kórház megbízatása a magyar fővárosban. 1918-ban jelent meg Henriette Kuyper könyve magyarországi tapasztalatairól *Hongarije in oorlogstijd* [Magyarország a háború idején] címmel. Ebben a könyvében hazánkról nemcsak hogy pozitív képet fest, de ezzel egy olyan országról, kultúráról, nyelvről, társadalomról tájékoztatja a holland olvasókat, melyről addig nem sokat hallottak.¹² Hollandia ezzel egy kis lépéssel közelebb került hazánkhoz, a Kuyper nővérek pedig egész életükre elköteleződtek Magyarország mellett.

Gyermekmentés Hollandiában

A Nagy Háború után a hollandok úgy gondolták, semleges országgént, gazdasági nehézségeik ellenére morális kötelességük segíteni a világégés áldozatain. Ez elsősorban segélyszállítmányokat jelentett, valamint külföldi gyermekek hollandiai elhelyezését nevelőszülőknél. Ebben már volt tapasztalatuk a hollandoknak. Már a háború alatt is körülbelül 30 000 német gyermek volt Hollandiában nevelőszülőknél, akik magánszemélyek vagy egyesületek kezdeményezésére (tehát nem állami szinten szervezett akcióról volt szó) jutottak el Hollandiába.¹³

¹⁰ Aalders, Maarten J.: Magyarország barátai. Henriette Kuyper (1870–1933) és Jan Clinge Fledderus (1870–1946). In: Aalders, Maarten J. – Pusztai Gábor – Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után.* Budapest, 2020. 15–37.

¹¹ Bodoky Richárd: *Égi sziget.* Budapest, 1999. 96.

¹² Egy évvel később, 1919-ben második kiadásban *Hongarije. Herinneringen van een Hollandsche vrouw* címmel jelent meg Baarnban a Bosch kiadónál Henriette S. S. Kuyper könyve.

¹³ Greber lelkész levele a holland kormányhoz a német Keresztény Segélyegyesület [Verein der Christlichen Hilfe] nevében, Coblenz, 1919. április 4. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken (továbbiakban NA MvBZ): Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

A háború befejezése után gyűjtés indult az éhező Ausztria és Németország polgári lakosságának megsegítésére, valamint ekkor kezdik különböző egyesületek és bizottságok¹⁴ szervezésében nagyobb tömegben Hollandiába vinni a német és osztrák gyermekeket 10–12 hetes üdülésre. A 16 évesnél fiatalabb gyermekeket 500 fős kontingensekben, előzetes orvosi vizsgálat után, vonaton szállították Hollandiába.¹⁵ 1919-ben már szervezetterten vitték Németországból és Belgiumból gyermekeket Hollandiába nyaralni, amiről a Német és Belga Gyermekek Üdültetési Bizottsága [Rijks-Commissie voor Vakantiekinderen uit Duitsland en België] gondoskodott.¹⁶ 1920-ban csak Ausztriából már havonta mintegy 3500 gyermek érkezett Hollandiába.¹⁷ A holland társadalom széles rétegei viselték szívükön a háború sújtotta országok gyermekeinek sorát. A schiedami téglagyár munkásai egy napi túlórabérüket ajánlották fel az éhező bécsi gyermekek javára.¹⁸ Az orosz gyermekeknek is gyűjtöttek a hollandok. Az oosterbeeki L.O.V. bútorgyár munkásai például napi bérük egy részét ajánlották fel az orosz gyermekek segélyezésére.¹⁹ Az, hogy Magyarországra is kellene segélyt küldeni, vagy magyar gyermekeken is lehetne segíteni, a háború utáni első évben nem jutott eszükbe a hollandoknak. Ennek az volt a magyarázata, hogy Henriëtte Kuyper könyvének pozitív fogadtatása ellenére Magyarország a hollandok fejében még mindig az Osztrák–Magyar Monar-

¹⁴ A német gyermekakció tekintetében ilyen szervezetek voltak a Nederlandsche Centrale voor vakantiekinderen uit Duitsland [Német Gyermekek Hollandiai Üdültetési Központja], Het Nederlandsche R.K. Huisvestingscomité [Holland Római Katolikus Üdültetési Bizottság], Het Comité voor Nederlandse Kinderen in den Vreemde [Külföldön élő Holland Gyermekek Bizottsága], Verein zur Pflege Deutscher Kinder [Német Gyermekek Gondozásáért Egyesület]. Lásd: F.C.A. van der Minne, a holland határőrség tisztjének [administrateur van de grensbewaking] levele az igazságügyi miniszterhez, 1922. szeptember 22-én. NA MvBZ: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

¹⁵ F.C.A. van der Minne, a holland határőrség tisztjének [administrateur van de grensbewaking] levele az igazságügyi miniszterhez, 1922. szeptember 22-én. NA MvBZ: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

¹⁶ Rijks-Commissie voor Vakantiekinderen uit Duitsland en België [Német és Belga Gyermekek Üdültetési Bizottsága] levele a holland belügyminiszternek, 1919. április 14. NA MvBZ: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

¹⁷ Rijks-Commissie voor Vakantiekinderen uit Duitsland en België [Német és Belga Gyermekek Üdültetési Bizottsága] levele a belügyminiszterhez, Nijmegen, 1920. március 2. NA MvBZ: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

¹⁸ De nood in Oostenrijk en Hongarije. *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1919. december 16. 1.

¹⁹ Az L.O.V. igazgatóságának levele a Holland Vöröskereszthez, 1919. december 31. Nationaal Archief Den Haag, Nederlandse Rode Kruis: Hoofdbestuur toegangsnummer: 2.19.224, bloknummer: 127101 Inventarisnummer: 318

chia egy részét jelentette, és úgy gondolták a Bécsbe küldött segélyek mindkét országot javát szolgálják. De ezek a holland küldemények csak Bécsig jutottak, a Lajtától keletre ekkor még nem érkezett segítség.

A magyar gyermekek hollandiai üdültetésére létrehozott bizottság [Comité voor het Hongaarsche Kind], melynek tagjai között ott találjuk Johanna Kuypert is, a sajtóban hívta fel az olvasók figyelmét, hogy ha adakozni akarnak a Holland Vöröskeresztnél a magyar gyermekek számára, akkor feltétlenül jelezzék, hogy a *magyar* gyermekek javára teszik ezt, ugyanis az osztrák gyermekekért alapítvány nem gondoskodik a magyarokról.²⁰ Ahogyan a német segélyek esetében, a magyarországi gyűjtéseknél is azt láthatjuk, hogy több holland szervezet is felhívást tett közzé a magyar rászorulóknak érdekében.

Végül 1919 novemberében megalakult Hágában a Központi Bizottság a Rászoruló Magyar Gyermekekért [Centraal Comité voor noodlijdende Hongaarsche Kinderen] nevű szervezet, mely kulcsszerepet játszott a magyar gyermekek Hollandiába utaztatásában. A bizottság 1919 decemberében kért engedélyt a holland belügyminisztertől, hogy gyermekeket utaztathasson be Hollandiába, és helyezhesse el őket holland nevelőszülőknél. Ekkor a bizottság már rendelkezett elegendő fedezettel, hogy ki tudja fizetni az útiköltséget, Hollandia-szerte harminc albizottsága volt, és több mint 1500 holland nevelőszülő jelentkezett náluk, akik mind magyar gyermekeket akartak befogadni. A bizottság már kapcsolatban állt Magyarországon az Országos Gyermekvédő Ligával, a hágai magyar követtel és a budapesti holland főkonzullal, Jan Clinge Fledderusszal is (1870–1946), aki a legtöbb magyar segélyakció esetében ott állt a háttérben, így ennek a bizottságnak a létrehozásánál is ő bábáskodott.²¹

Jan Clinge Fledderus budapesti főkonzulként közvetlen közlőül látta a magyar fővárosban uralkodó állapotokat, a nyomor, az éhezés következményeit. Ő volt az, aki Hollandiában felhívta a figyelmet arra, hogy a háború sújtotta országok közül Magyarország is komoly segítségre szorul. Az ő kezdeményezésének volt köszönhető, hogy Hollandiából 1919 őszén már élelmiszer, ruha és gyógyszer segélyszállítmányok érkeztek Magyarországra. 1919. december 15-én elindult a második segélyeket szállító vöröskeresztes vonat Ausztria és Magyarország felé. 1920 elején aztán egész Hollandia megmozdult. Magánszemélyek, cégek, egyesületek és vállalatok ajánlottak fel ingyen adományokat

²⁰ De nood in Oostenrijk en Hongarije. *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1919. december 16. 2.

²¹ Th. Van Schelven levele a holland belügyminiszterhez, Hága 1919. december 18. NA MvBZ: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

Magyarország számára. Csak 1920 januárjának első hetében például az eindhoveni Philips cég (mely manapság elektronikai és orvosi eszközeiről híres, de akkor még hivatalosan izzógyár [gloeilampenfabriek] volt) röntgengép-alkatrészeket, az amszterdami *Bijenkorf* áruház két láda „cumisüveget cumival”, a Királyi Gyógyszerkereskedelmi Egyesület [Koninklijke Pharmaceutische Handelsvereniging] Amszterdamból 15 000 gulden (ami mai áron 85 000 euró) értékű gyógyszer- és kötszerszállítmányt küldött Budapestre. De voltak magánszemélyek is, akik saját vagy vásárolt használati eszközöket küldtek a Holland Vöröskereszt közvetítésével hazánkba. 1920. március 4-én már a negyedik vöröskeresztes segélyekkel megrakott holland vonat is befutott Budapestre, és tizenkét nappal később már az ötödiket indították.²² De az igazán látványos segítség a magyar gyermekek hollandiai nyaraltatása volt.

Elindulnak a gyermekvonatok

A Segély Magyarországnak [Comité tot verlichting van den nood in Hongarije] nevű szervezet jóvoltából az első magyar gyermekek már 1919 decemberében elindultak Budapestről Hollandiába. A szervezet a Hollandiában élő gróf Batthyány Béla, Ótordai Weress Jenő és Benedek-Lammers Oszkár kezdeményezésének volt köszönhető. Eredeti céljuk az Angliában lévő magyar hadifoglyok hazajuttatása volt, de később már a magyar gyermekeknek is gyűjtést rendeztek. Ennek a szervezetnek a megbízásából indult Magyarországra De Graaf van der Mooren asszony, és vitt 24 gyermeket Hollandiába,²³ akiket Hágában, illetve Baarnban helyeztek el 4–5 hónapi nyaralásra.²⁴

A gyermekmentő akció akkor kapott nagy lendületet, mikor az Országos Gyermekvédő Liga a szükséges előkészítés (toborzás, válogatás, orvosi vizsgálat, utazásszervezés, vasúti útvonalengedélyek beszerzése, kollektív útlevelek beszerzése, külföldi partnerekkel való egyeztetés) után 1920. február 10-én elindíthatta az első 600 főből álló gyermekvonatát Hollandia felé. A cél az volt, hogy lesoványodott, beteges, (fél)árva, rossz szociális körülmények között élő, magyar (főleg budapesti) gyermekek holland nevelőszülőknél

²² De nood in Oostenrijk en Hongarije. *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1920. március 8. 1.; De vierde Roode Kruistrein. *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1920. március 8. 1.

²³ Een reis naar Boedapest in 1919. *Haagsche Courant*, 1920. január 3. 9–10.

²⁴ Magyar gyermekek utazása Hollandiába. *Pesti Hírlap*, 1919. december 16. 7.

töltsenek néhány hónapot, hogy ott, nyugodt körülmények között feltáplálják őket, megerősödjenek, majd hazatérjenek szüleikhez. A magyar szülők először bizalmatlanok voltak. Bármekkora is volt a nyomor, nem akarták elengedni gyermeküket a messzi idegenbe. Az akkor tizenkét éves Bodoky (Biberauer) Richárd, a Bethesda igazgatójának fia is az első vonat utasai között volt. A fiú kiutazásáról hamar döntött a család, de ebben nem az ínség játszott a főszerepet. 1920. január közepén az apa így vezette be a várható hollandiai utazást:

„Ezek a buta pestiek nem merik odaadni a gyerekeiket. Félnék kiküldeni őket. Inkább eltűrik, hogy éhen haljanak. Hát én megmutatom nekik, hogy nem félek. Ki fogsz menni Hollandiába. Igazán rádfér. A kicsik itthon maradnak – mondta nevetve. – Te vagy a leggyengébb.”²⁵

A kis Richárd ekkor igen beteges volt, és csak 25 kilót nyomott. A Hága melletti Rijswijkbe került a De Pater családhoz. Nevelőapja, Pieter de Pater zöldségkeresztész volt. Pár héttel később Rotterdamba költözött a Hegenbeek családhoz, itt élvezhette a hollandok vendégszeretetét a nyár végéig, vagyis több mint egy fél évig nyaralt Hollandiában, majd tele élményekkel, megerősödve, súlyban gyarapodva hazautazott Magyarországra.

Az első pozitív tapasztalatokkal hazaérkező gyermekeknek köszönhetően a kezdeti bizalmatlanság kezdett feloldódni. A családok is belátták, nincs mitől tartaniuk, és most már bátran küldték gyermekeiket Hollandiába, sőt a közhangulat bizonyos értelemben kezdett átesni a ló túloldalára. A magyar közvéleményben, az írott és tárgyilagossági emlékekben Hollandia eldorádóként, „Csokoládéországként” jelent meg.²⁶ Ezután már nem kellett biztatni a szülőket. Aki tehette, elküldte gyermekét Hollandiába. Azonban az első számú indok a nyomor és a szükség maradt. Sok szülő kétségbeesésében küldte a gyermekét Hollandiába, mert egyszerűen nem tudta eltartani, etetni, ruházni. Volt, aki sohasem tért vissza Magyarországra. Ez történt a gödöllői Gáspár Máriaival is, aki édesapját 1921-ben veszítette el. Apja postai alkalmazott volt, és egy szerencsétlen baleset következtében vérmérgezésben halt meg. A fiatal özvegy édesanyja négy gyermekkel maradt egyedül, Mária volt a legidősebb. A család fő halálával a bevételek elmaradtak. Rövidesen a legkisebb gyermek, a másfél

²⁵ Bodoky: *Égi sziget*, 96–97.

²⁶ Réthelyi Orsolya: Az új rokonság. A gyermekvonatok a kora '20-as évek kultúrájában. In: Aalders, Maarten J. – Pusztai Gábor – Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*. Budapest, 2020. 79–109.

éves Gizella betegség következtében meghalt. A kétségbeesett anya ekkor úgy döntött, hogy az akkor 12 éves Máriát, aki ekkor csak 25 kilós volt, Hollandiába küldi nevelőszülőkhöz. Az alultáplált, beteges, sovány Mária Amszterdamba került, otthon maradt édesanyjával levélben tartotta a kapcsolatot. Három hónap elteltével anyja tudatta vele, hogy nagyon beteg, és kérte a lányát, ha tud, maradjon még kint Hollandiában és kerítsen a húgának, Ilonának is nevelőszülőket. A holland nevelőszülők úgy ítélték meg, hogy az anya halálos beteg, és hazaküldték Máriát, búcsúzzon el az édesanyjától. Mária végül húgát és öccsét, Jenőt is Hollandiába vitte nevelőszülőkhöz. Jenő Andijkbe került egy virágtermesztőhöz, ahonnan néhány hónap múlva visszament Magyarországra. Mária és Ilona maradtak Hollandiában. Mária 1938-ban hozzáment Jaap Hofman tanítóhoz, Amszterdamban laktak, négy gyermekük született. Mária rajztanárként dolgozott egy középiskolában és emellett festett. Számos kiállítása volt, még 99 éves korában is önálló kiállítása nyílt Amstelveenben.²⁷ Magyarországra csak látogatóba járt, magyarul elfelejtett, az eltelt évek miatt idegennek érezte magát szülőhazájában.²⁸ 2016-ban, 106 éves korában halt meg Amszterdamban.

Hasonló sorsa volt a budapesti Tóth Juliannának is. Ő két éves korában vesztette el édesapját, aki az orosz fronton esett el 1917-ben. 1922-ben édesanyja feltette egy Hollandiába induló gyermekvonatra. Az akkor hét éves kis Julianna Groningenbe került nevelőszülőkhöz, ahol magyarul gyorsan elfelejtett. Végleg Hollandiában maradt, itt férjhez ment Gerrit Postmához, ebből a házasságból született fiuk, Ferenc. Magyarországon csak egyszer járt látogatóban. 2002-ben, 87 éves korában halt meg Leeuwardenben.²⁹

Hogy pontosan hány magyar gyermek maradt kint végleg Hollandiában, nem ismert. A becslések alapján feltételezhetjük, hogy a gyermekek kb. 10%-a sosem tért vissza hazájába. 1926-ban hivatalosan véget ért az akció, de 1930-ig még jártak gyermekvonatok Magyarország és Hollandia között. Összesen több mint 28 000 magyar gyermek jutott ki Hollandiába és töltött kint hónapokat, egyesek éveket nevelőszülőknél. Belgiumban 1923 és 1930 között több mint 21 000 kis magyar nyaralt. Ugyanebben az időben Svájcba 10 000, Svédországba 131, Angliába 603 gyermek került ki. Összesen több mint 60 000 gyermek vett részt a gyermekmentő akcióban.

²⁷ Hamer, Hinke: *Hongaars bleekneusje bloeit op in Holland*. Trouw, 2010. február 18.

²⁸ Douwes, Maria: *Hongaren in Nederland, Nederlanders in Hongarije*. Amsterdam, 2006. 23–28.

²⁹ Pusztai Gábor: Een peregrinus is altijd onderweg. Interview met Ferenc Postma. Diplomatschrijvers – Schrijvende diplomaten. *Acta Neerlandica*, 15. évf. (2019). 235–249.

Magyarország kapcsolatai Hollandiával a két világháború közötti időszakban kifejezetten erősödtek. Ez pedig közvetlen vagy közvetett módon a gyermekvonatoknak volt köszönhető. A gyermekeken keresztül a holland társadalom széles rétegében tudatosult Magyarország létezése, sorsa, társadalmi, (kül) politikai helyzete.³⁰ Az Utrechti Egyetemen 1939-ben a magyar oktatás is elkezdődött. A kulturális kapcsolatok megélénkültek, a szaporodó műfordításokon keresztül az irodalmi élet is felpezsdült. Míg a 19. században alig néhány magyar író és költő művét olvashatták a hollandok (Jókai, Petőfi, Madách), addig a két világháború között bő tucat ismert, illetve mára elfeledett magyar író (köztük Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Márai Sándor, Molnár Ferenc, Kassák Lajos, Tamási Áron, Zilahy Lajos, Vaszary Gábor, Földes Jolán, Földi Mihály, Körmendi Ferenc, Harsányi Zsolt, Székely László, Zboray Ernő) művei jelentek meg hollandul.³¹ A turizmus is fellendült. A holland nevelőszülők népes csoportja, de egyéni, kalandvágyó turisták is ellátogattak Magyarországra. A hollandok számára Magyarország felkerült a térképre.

Éhező gyermekek és a nagypolitika

A gyermekvonatok, vagyis a holland, belga, angol, svéd és svájci nevelőszülők féltő gondoskodása hatalmas segítséget jelentett az éhező gyermekeknek és családjuknak. A humanitárius segítség minden szempontból szükséges volt. Azt is látnunk kell azonban, hogy a gyermekmentő akció sikere nemcsak a befogadó nemzetek, elsősorban a hollandok segítőkészségének, szociális érzékenységének, felebaráti szeretetének volt köszönhető, hanem a magyar kormány készséges együttműködésének is. És ebbe a humanitárius akcióba magyar részről vegyült némi politikai érdek is. A gyermekvonatok a Trianon utáni Magyarországon az egyik kitörési pontot jelentették a külpolitikai elszigeteltségből. Ebben az időszakban a magyar külpolitika minden lehetőséget megragadott, hogy ellensúlyozza a kedvezőtlen nemzetközi környezet hatá-

³⁰ Hollandiában számos kiadvány jelent meg a trianoni Magyarországról, annak irodalmáról, nyelvéről, kultúrájáról a két világháború között. Pl.: Abbing, A. B. M.: *Het drama van Trianon*. Amsterdam, 1931.; Dekker, W. A.: *Van Godsdienst en Vaderland*. Nijkerk, 1939.; Hoekstra, Elly: *Eenige bijzonderheden over de Hongaarsche taal*. Utrecht, 1939.; Noppen, Henry J. van: *Eenige indrukken en beschouwingen over Hongarije en zijne bevolking*. 's Gravenhage, 1925.; Vredenburg, W. C. A. baron van: *Hongarije en de Hongaren*. Leiden, 1936.; Wormser, C. W.: *Mijn Balkanreis*. Bandoeng/Amsterdam, 1936.; Schneiders, Frans: *Hongarije. Het lied van de Donau*. 's Hertogenbosch, [1936].

³¹ Pusztai Gábor: *Menekülés az idegenbe*. Debrecen, 2017. 244–267.

sait, az ellenséges szomszédok propagandatevékenységét, Magyarország negatív külföldi sajtóját. Tudományos, egyházi, sport- és személyes kapcsolatokat is felhasználtak, hogy a nemzetközi közvéleményt tájékoztassák Magyarország valós helyzetéről, az országot ért tragédiáról, a trianoni igazságtalanságról. Ebbe a politikai helyzetbe simultak bele a Nyugat-Európába induló gyermekvonatok is. Az Országos Gyermekvédő Liga által szervezett humanitárius akció amellet, hogy ténylegesen szükséges volt a lesóványodott, háborús traumán túlesett gyermekek külföldi üdültetése, beleillett a magyar kormány politikájába. A szegény, lerongyolódott magyar gyermekek tízezrei, mint megannyi kis diplomata hirdették pusztá jelenlétükkel Hollandiában, Belgiumban, Svájcban, Svédországban vagy Angliában a sanyarú magyar sorsot, és keltettek szimpátiát több millió nyugat-európai polgárban a magyarok iránt. A gyermekakció hosszú éveken keresztül sikeresen folyt mindaddig, míg a politikai érdek és a partnerországok mindezt lehetővé tették.

Gyermekvonatok 1945 után

A második világháború után ismét elindultak a gyermekvonatok. Újra magyar gyermekek ezrei jutottak el Hollandiába, Belgiumba, Svájcba, Dániába, Olaszországba, Franciaországba, sőt még Romániába is. A második világháború után azonban a politikai akarat gyorsan elapadt. Csupán 1946 és 1949 között járhattak a gyermekvonatok, melyeket elsősorban az Actio Catholica, a Református Egyház, a Vöröskereszt és egyes kommunista háttérű szervezetek, mint például a Nemzeti Segély szervezett. A gyermeknyaraltatási akciók ebben a korszakban sem voltak politikamentesek. A kétségtelen humanitárius és szociális rászorultság mellett itt is észrevehetjük a politikai érdekek érvényesülését, a két, ideológiailag egymással szembenálló blokk, egyrészt a baloldali pártok, másrészt az egyházak és a konzervatív pártok versengését, mely egészen a kommunista hatalomátvételig (1948) tartott.

A hollandiai akciót megelőzte a belga gyermeküdültetés. A belga katolikusok, illetve az Actio Catholica brüsszeli központja az első világháborút követő gyermekmentő akció mintájára akarták megszervezni a gyermekek nyaraltatását. Ebben kiemelkedő szerepet játszott a katolikus pap, Knébel Miklós,³²

³² Knébel Miklós a gyermekvonatok szervezési munkájának közepette, 1949. április 20-án, 56 éves korában, Hollandiában, a Haarlem melletti Nieuwenhagenben, agyvérzés következtében hunyt el. Erről a holland sajtó is hírt adott. *Algemeen Handelsblad*, 1949. április 22. 2.; *De Tijd*, 1949. április 21. 1.; *Nieuwe Apeldoornse Courant*, 1949. április 22. 1.

akinek már az első világháború utáni belgiumi gyermekvonatok szervezésében vezető szerep jutott. Az Actio Catholica szociális osztályának vezetője, Dr. Varasdy Sándorné, gróf Zichy Henriette (1906–2000) visszaemlékezései szerint Belgiumba két, egyenként 500 főt szállító gyermekvonat ment, melyeknek ő volt a vonatparancsnoka. A belgiumi turnus hat hónap volt.³³ Az első gyermekvonat 1947 júniusában indult el Magyarországról, Belgiumból 1947. december 20-án érkezett vissza Budapestre, a Keleti pályaudvarra.³⁴ Az 500 gyermekből csupán 453 érkezett vissza.³⁵ Ugyanez a szerelvény indult vissza Budapestről, melynek 500 kis utasát szintén az Actio Catholica választotta ki. Kétszáz gyermek Belgiumba utazott, 300 továbbment Hollandiába.³⁶ A vonat Mindszenty hercegprímás búcsúztatta, de jelen volt a holland és a belga követ is.³⁷ Miközben a katolikus egyháznak sikerült Hollandiába is gyermekeket küldeni, a magyar kommunista sajtó erősen támadta az egyházakat, elindultak a koncepciós perek, a letartóztatások, megkezdődött a nem baloldali pártok kiszorítása a hatalomból. Magyarországon gőzerővel folyt a kommunista hatalomátvétel előkészítése.

Gyermekvonatok Hollandiába 1945 után

A második világháború nem kímélte Hollandiát. Az ország nem tudta megőrizni semlegességét, 1940-ben Hollandia hadszíntérré vált. A Wehrmacht öt nap alatt lerohanta és elfoglalta az országot, Rotterdamt a németek lebombázták, a királynő és a kormány Londonba menekült. A megszállás nehéz évei következtek. A háború utolsó évében a szövetségeseknek az arnhemi Rajna-hídért folytatott sikertelen küzdelme (Market Garden hadművelet, 1944. szeptember) ismét csataterre változtatta Hollandia egy részét. Ennek következményeként a lakosság ellátása akadozott, majd megszűnt. Nem volt gáz, áram, fűtőanyag és élelmiszer-ellátás sem. A nagyvárosokban az emberek éheztek és fáztak, ezért megették a kutyákat, macskákat, virághagymákat, a nyers cu-

³³ Zichy Henriette: *Hosszú életem alatt sokat éltem át, sokat szenvedtem, de mindig helytálltam.* (Dr. Varasdy Sándorné Zichy Henriette visszaemlékezései). Gödi Almanach 1999, Göd, 1999. 94–119.

³⁴ *Friss Ujság*, 1947. december 19. 5.; *Szabad Szó*, 1947. december 19. 4.

³⁵ Hírek az A. C. gyermekvonatairól. *Új Ember*, 1948. január 4. 8.

³⁶ Uo.

³⁷ *Kis Ujság*, 1947. december 20. 2.

korrépát és általában mindent, ami ehető volt. A szokatlanul kemény télen kivágták tüzelőnek a parkok fáit, felszedték a villamosok talpfáit, illetve tömegesen indultak el gyalog vidékre, hogy a falusi lakosságtól (akiknek volt élelmiszerük) ékszerekért, ruhákért, vagy bármi másért ételt cseréljenek. Az „éhezés tele” [*hongerwinter*] Hollandia-szerte közel 30 000 áldozatot követelt. Elsősorban Amszterdam, Rotterdam és Hága lakossága szenvedett sokat.³⁸ Hollandiát 1945. május 5-én szabadították fel a szövetségesek (brit, kanadai és lengyel csapatok), de az országban még évekig jegyrendszer volt érvényben. Nemcsak az élelmiszereket, de a ruhát, cipőt is jegyre adták.³⁹ A háború utolsó hónapjaiban elszenvedett megpróbáltatások miatt a holland gyermekek külföldi nyaraltatása, feltáplálása szükségzerű volt. 1945–46-ban több mint 30 000 holland gyermek üdült külföldön, Angliában, Dániában, Svédországban, Svájcban, Belgiumban és Franciaországban.⁴⁰ Hollandia helyzete tehát merőben más volt, mint az első világháború után. Ennek ellenére a hollandok 1947-ben már fogadtak humanitárius gyermektranszportokat Magyarországról, Ausztriából, Franciaországból, illetve kelet-európai zsidó gyermekcsoportokat is.⁴¹ A holland kormány aggódott ugyan a szűkös élelmiszer-ellátás miatt, de mégis úgy határozott, hogy Hollandia területén összesen egyszerre 7500 külföldi gyermek tartózkodhat gyermekmentő akciók keretén belül. Ennek a 7500 fős kontingensnek az ellátásáért nem kértek élelmiszer-kompenzációt a küldő országtól.⁴²

Az 1947–48-ban Magyarországról Hollandiába menő gyermekvonatokkal kapcsolatban sok a bizonytalanság. Annyit biztosan tudunk, hogy először a római katolikus egyház kezdte el a szervezőmunkát. A Belgiumban sikeres akciók kívánták kiterjeszteni Hollandiára is. Knébel Miklós 1947 végén kapott engedélyt a holland kormánytól, hogy a magyar gyermekmentő akció keretében katolikus magyar gyermekeket utaztathasson Hollandiába.⁴³ Holland részről egy

³⁸ Beevor, Antony: *Arnhem*. Budapest, 2018. 402.

³⁹ A magyar gyermekeket befogadó holland családok külön textiljegyet, illetve ruhajegyet kaptak. Hideg Loránt: Üzenet Hollandiából magyar szülőkhöz. *Élet és Jövő*, 1948. november 27. 2.

⁴⁰ Sintemaartensdijk, Jan: *De bleekneusjes van 1945. De uitzending van Nederlandse kinderen naar het buitenland*. Amsterdam, 2002. 265.

⁴¹ Sintemaartensdijk: *De bleekneusjes van 1945*, 275.

⁴² A hollandiai egyházak évekig hiába próbálkoztak a kormánynál, hogy akár élelmiszer-kompenzáció ellenében, de fogadjanak német gyermekeket is. A holland minisztérium rendíthetetlen maradt, csak 1948-ban, a magyar kontingens kiesésével tört meg a jég. Sintemaartensdijk: *De bleekneusjes van 1945*, 282.

⁴³ *De Tijd*, 1949. április 21. 1.

amszterdami alapítvány, a Segélyakció Magyarországért Alapítvány [Stichting Hulpactie voor Hongarije] végezte a szervezőmunkát.⁴⁴

Az első, katolikus gyermekeket szállító vonat 1947. december 11-én indult Budapestről és Belgiumon keresztül 1947. december 15-én érkezett meg a hollandiai Roosendaalba, ahol Knébel Miklós várta és köszöntötte a kis magyar utasokat. Innen vitték tovább őket a holland befogadó szülőkhöz Rotterdamba, Goudába, Leidenbe, Amszterdamba, Alkmaarba, Bodengravenbe, Alphen aan de Rijnbe és Volendamba.⁴⁵ A gyermekek hat hónapos üdülés után 1948. június 21-én tértek vissza Budapestre.⁴⁶ A gyermekcsoportot holland kísérők hozták haza. Ezután a holland szervezőbizottság és a holland Vöröskereszt tagjai látogatást tettek az Actio Catholica irodájában, majd másnap visszaindultak Hollandiába.⁴⁷ A vonat csak a kísérőket vitte vissza nyugatra, noha az útra való élelmiszer és minden más felszerelés ott volt a szerelvényeken, készen arra, hogy a következő gyermektornust kivigyje.⁴⁸ A kommunista minisztériumok azonban nem engedélyezték a gyermekek kiutazását.

Az a tény, hogy az első gyermekvonat Magyarországról kizárólag katolikus gyermekeket szállított Hollandiába, heves tiltakozást váltott ki a holland protestáns oldalon. Ennek következtében a holland kormány engedélyt adott ugyanennyi (tehát 500) protestáns magyar gyermek fogadására.⁴⁹ 1947 nyarán már folytak egyeztetések a Magyar Református Egyház és a holland protestáns egyházak képviselői között egy esetleges magyar református gyermeküdültetési akcióról.⁵⁰ 1947. november 5-én a Holland Református Egyházak Diakóniai Szolgálata nevében ennek igazgatója, Albertus Hofman levélben kereste meg Ravasz László református püspököt, és felajánlotta magyar gyerekek hollandiai üdültetését.⁵¹

⁴⁴ A holland igazságügy-minisztérium államtitkárának, Th. K. M. J. van Sasse van Yssel levele a szociális ügyi miniszterhez, Hága, 1949. július 6. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1945–1954. Toegangsnummer: 2.05.117. Inventarisnummer: 12620.

⁴⁵ Hongaarse kinderen in Nederland. *Trouw*, 1947. december 16, 2.; Hongaarse pleegkinderen gearriveerd. *Nieuwe Leidsche Courant*, 1947. december 15. 3.

⁴⁶ Hongaarse kinderen terug naar hun land. *De Tijd*, 1948. június 18. 1.; Hongaarse kinderen keren terug. *Limburgsch Dagblad*, 1948. június 19. 1.; Hongaarse kinderen moeten zaterdag vertrekken. *De Volkskrant*, 1948. június 18. 3.

⁴⁷ *Új Ember*, 1948. június 27. 4.; *Magyar Nemzet*, 1948. június 23. 2.

⁴⁸ Idehaza a belgiumi magyar gyermekek. *Új Ember*, 1948. július 25., 3.

⁴⁹ Sintemaartensdijk: *De bleekneusjes van 1945*, 275.

⁵⁰ Pap László levele Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1947. június 24. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

⁵¹ A. Hofman levele Ravasz Lászlóhoz, Utrecht, 1947. november 5. MREZSLEV 11. fond, 42. doboz.

Magyar részről Ravasz, ismerve a háború utáni holland helyzetet, nem tartotta etikusnak, hogy a holland segítséget elfogadja. Másrészt ő is tisztában volt a gyermekeket különösen súlyosan érintő magyarországi nyomorral, éhezéssel, nélkülözéssel. Emellett azt is látta, hogy katolikus részről az akció már elindult. Ezért végül elfogadta a hollandok ajánlatát, és 1947. november 12-én Pap Lászlót bízta meg a szervezői munkával.⁵² Pap László (1908–1983) református lelki pásztor, teológiai tanár tanulmányait Debrecenben, Zürichben és Utrechtben végezte, jól beszélt németül, hollandul és angolul is. Ő volt az egyházi újjáépítési segélyosztó bizottság vezetője, vezetőségi tagja volt a Református Világszövetségnek és az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottságának is. Kiváló nemzetközi kapcsolatai voltak, és következetes, megalkuvást nem tűrő vezető, különlegesen jó szervező volt. Pap mellett az Országos Református Szociális Szolgálat vezetője, Domján János volt a szervezés másik kulcsembere, aki korábban már tapasztalatot szerzett a dán és a svájci gyermeküdtetés terén, illetve a külföldi segélyek elosztását is ő koordinálta. Pap felvette a kapcsolatot a budapesti holland diplomátával, H. A. Hoofttal,⁵³ a már említett Albertus Hofmannel és báró Van Tuyll van Serooskerkennel, az Intechurch Reconstruction Committee (IRC) hollandiai szervezőbizottságának tagjával.

Eközben egy másik szálon is elkezdődött a szervezés. Az 1944-óta Hollandiában élő magyar író, Kisjókai Szakál Erzsébet (1909–1988) is kereste a lehetőséget a magyar református gyermekek hollandiai üdtetésére. Szakál Erzsébet annak a Széll Sándornak volt az özvegye, aki 1926-tól öt éven keresztül a rotterdami magyar konzulátus munkatársa volt.⁵⁴ Magyar nyelvkönyvet is írt hollandok számára *De vlugge Hongaar* címmel és 1928-ban holland nyelvkönyvet írt magyarul.⁵⁵ Hazaérkezése után Széll a Shell Kőolaj Rt.-nél dolgozott Budapesten.⁵⁶ 1944-es halálát követően özvegye, Szakál Erzsébet két lányával Hollandiába költözött, ahol 1949-ben hozzáment egy hilversumi bíróhoz, André van Assendorphoz.⁵⁷ Szakál 1947. szeptember 6-án egy helyi

⁵² Ravasz László levele Albertus Hofmannel, Budapest, 1947. december 2. MREZSLEV 11. fond, 42. doboz.

⁵³ Hendrik A. Hooft nagyköveti kinevezésére csak egy évvel később, 1948. szeptember 1-én került sor. Ekkor nyújtotta át megbízólevelét a magyar köztársasági elnöknek, Szakasits Árpádnak. *Magyar Nemzet*, 1948. szeptember 3., 3.

⁵⁴ Bozzay Réka: Vilma királynő utca Debrecenben? *Debreceni Szemle*, 28. évf. (2020) 1. sz. 71–79.

⁵⁵ Széll Sándor: *De vlugge Hongaar: handleiding om zonder onderwijzer in korten tijd Hongaarsch te leeren lezen, schrijven en spreken*. Kampen, 1923.; Széll Sándor: *Holland nyelvten és társalgó*. Budapest, [1928].

⁵⁶ Bozzay: Vilma királynő utca, 75.

⁵⁷ Hongaarse schreef in Nederland een roman over de opstand. *De Telegraaf*, 1958. május 31.

holland lapban megindító cikkben adta közre, hogy egy protestáns magyar gyermeküdtetési akció előkészületei folynak Hollandiában. Arra szólította fel az olvasókat, hogy ha tehetik, jelentkezzenek befogadószülőnek.⁵⁸ A holland kormánnyal is tárgyalásokat folytatott az ügyben. Kisjókai Szakál Erzsébet 1948 júniusában az *Élet és Jövő* című lapban számolt be a gyermekakció előkészületeiről. A holland kormány sokáig Kisjókai Szakál Erzsébet szervezésében kívánta megoldani a protestáns magyar gyermekek hollandiai üdtetését és ennek jegyében nem is volt hajlandó más partnerrel tárgyalni az ügyről. Kisjókai Szakál azonban a sajtóban közzétett felhívásokon és cikkeken kívül nem tudott egyetlen transzportot sem megszervezni, noha a holland kormány egy 500 főből álló magyar gyermekcsoport hollandiai üdtetését engedélyezte neki. Ez hosszú hónapokig tétlenségre kárhóztatta a holland IRC-t, Pap László pedig Budapesten tanácstalanul várta a holland fél választát.⁵⁹ Pap még 1948. március 27-i levelében is ugyanazokat a szervezéssel kapcsolatos alapvető és még mindig megválaszolatlan kérdéseket tette fel a hollandoknak, mint öt hónappal azelőtt, és kétségbe vonta, hogy az elvesztegetett idő miatt egyáltalán kivitelezhető-e még az akció.⁶⁰ Eközben a katolikus gyermekvonatok gépezete olajozottan működött.⁶¹ Mikor nyilvánvalóvá vált, hogy Kisjókai Szakál Erzsébet akciójának semmilyen eredménye sincs, báró Van Tuyll kapcsolatba lépett a holland egyházi vezetőkkel, majd a kormánnyal és elérte, hogy a holland kormány az IRC-t bízta meg a szervezéssel. Hollandiában 1948 márciusára már 2500 család jelentkezett a Protestáns Egyházak Diakóniai Szolgálatánál, hogy szívesen befogadnának egy magyar gyermeket.⁶² Közben a magyar sajtóban hirdetések jelentek meg, melyben a protestáns magyar gyermekvonatra toboroztak kiutazókat: „Száz debreceni gyermek megy üdülni Hollandiába. A hollandi református egyház értesítette a debreceni református egyházat (sic), hogy száz szegény magyar gyermek háromhavi üdtetését vállalja Hollandiában.”⁶³ A *Friss Ujság*ban néhány hónappal később a következő hír jelent meg:

⁵⁸ Kisjóka, Erzsébet Szakál de: Hongaarse kinderuitzending. *De Gooi- en Emlander*, 1947. szeptember 6. 2.

⁵⁹ Pap László levele F.L.S.F. baron Van Tuyll van Serooskerkennek, 1948. március 27. MREZSLEV 11. fond, 42. doboz.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ F.L.S.F. baron Van Tuyll van Serooskerken levele a budapesti holland nagykövethez, H. A. Hoofthoz, Hága, 1948. február 16. MREZSLEV 11. fond, 42. doboz.

⁶² A. Hofman levele a Magyarországi Református Egyház Zsinatának elnökéhez, Utrecht, 1948. március 12. MREZSLEV 11. fond, 42. doboz.

⁶³ *Kis Ujság*, 1948. április 15.

„Gyermeküdültetés Hollandiában. A tiszántúli református gyermekek számára új, féléves hollandiai üdültetést szerveznek. Csak 6–12 éves, egészen lesoványodott gyermekeket visznek ki. Útiköltségük 160 forint. Bővebb felvilágosítással a debreceni református püspöki hivatal szolgál.”⁶⁴

A két újsághírből is látszik, hogy a koncepció folyamatosan változott. Tavasszal még három hónapos üdülésről szóltak a hírek, júniusban már hat hónaposról. Végül a hat hónapos kint tartózkodás mellett döntöttek a szervezők.⁶⁵ 1948 májusában megtörtént a gyermekek kiválogatása, a listát összeállították, és a belügyminisztérium kiállította a gyermekeknek a közös útlevelet.⁶⁶ A szülők a helyi lelkésznel tudtak jelentkezni az útra, és itt kellett kifizetni az útiköltséget is. Az újsághírben megjelölt 160 forintos útiköltség végül 180 forint lett, ami sokak számára riasztóan magas volt. Egy kezdő tanító fizetése 1947-ben 300 Ft volt, egy mérnöké 250 Ft körül mozgott, egy kezdő orvos 700 Ft-ot keresett.⁶⁷ Ha meggondoljuk, hogy akkoriban 1 kg cukor 7 Ft-ba, 1 doboz cigaretta 2 Ft-ba, 1 liter tej 1,10 Ft-ba, 1 liter benzin 1,60 Ft-ba került, világos, hogy a 180 forintos útiköltség sok családnak komoly anyagi terhet jelentett.⁶⁸ A költségeket vagy azok egy részét az egyházközség is átvállalhatta, ha a szülők nem tudtak fizetni, de ez gyakran félreértésekhez vezetett. Ennek következményeként nem is folyt be mindenhol a várt összeg. Domján János 1948. június 9-én, tehát egy jó hónappal a vonat indulása előtt, Pap Lászlónak írott levelében részletesen kifejti, hogy 2245 Ft a kintlévőség, és ennek behajtása majdnem reménytelen.⁶⁹ A gyermekeket szociális rászorultság alapján, illetve alultápláltság esetén válogatták be a csoportba. Ezután orvosi vizsgálaton estek át. Fertőző betegségben szenvedő gyermekeket nem engedtek kiutazni. Különösen a tbc-sek kiszűrésére helyeztek nagy hangsúlyt. A gyermekek hollandiai utazásához hozzájárult az amerikai magyarok pénzadománya is, melyet

⁶⁴ *Friss Újság*, 1948. június 10. 2.

⁶⁵ Pap László levele Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1948. április 19. MREZSLEV 11. fond, 42. doboz.

⁶⁶ Pap László levele baron Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1948. május 26. MREZSLEV 11. fond, 42. doboz.

⁶⁷ Németh József: Értelmiség és érdekvédelem 1944–1948. *História*, 10. évf. (1988) 6. sz., 72–74.

⁶⁸ Marton Ádám: Infláció, fogyasztói árak Magyarországon a második világháború után I. (1945–1968). *Statisztikai Szemle*, 90. évf. (2012) 5. sz. 373–393.

⁶⁹ Domján János levele Pap Lászlónak, Budapest, 1948. június 9. MREZSLEV 11. fond, 42. doboz.

az Amerikai Magyar Református Egyház (Evangelical and Reformed Church) küldött.⁷⁰

A Holland Vöröskereszt 11 vagonból álló különvonata többszöri halasztás után 1948. július 11-én érkezett holland kísérőkkel Budapestre, hogy az üdülésre váró 500 magyar gyermeket felvegye.⁷¹ A kísérők felét a hollandiai Vöröskereszt biztosította, akiknek a vezetője F. C. Jaski, a másik felét a hollandiai magyar gyermeksegély akció adta, vezetőjük A. Van der Walle volt. Az 500 magyar protestáns gyermeket szállító vonat 1948. július 12-én indult Budapestről, a Keleti pályaudvarról. A vonat utasai között ott ült az akkor 11 éves, a listán 48. sorszámmal szereplő, debreceni Menyhárt Márta is. Akkor a kis Márta a Debreceni Református Dóczi Leánynevelő Intézet nyolcosztályos gimnáziumának elsős diákja volt. Emlékei szerint fülkés vagonokban utaztak. Az üléseket ki lehetett húzni, azon aludtak hatan, nyolcan egy kupében.⁷² A vonat Venlonál lépte át a német–holland határt, ahol a szervezők már várták a kis magyarok érkezését. A várakozó segítők között ott volt az amszterdami Vrije Universiteit teológus hallgatója, Hideg Loránt is, aki több magyar ösztöndíjjal együtt (Végh József, Kovács Ilona, Tüski István) tolmácsként segítette a munkát. Venloban autóbuszokra szálltak a gyerekek, és két táborban helyezték el őket: a Kamp Horst-Americában, illetve a Kamp Wellben. Itt öt napig karanténban voltak, és orvosi vizsgálatnak vetették alá őket, valamint mindenki kapott diftéria elleni oltást.⁷³ A vonat július 19-én érkezett az Utrechti főpályaudvarra. Utrechtben egész fogadóbizottság várta a vonatot. Az utrechti kultúrpalota [Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen] impozáns épületében, ahol Liszt Ferenc és Johannes Brahms is koncertezett egykor, Van Tuyll van Serooskerken báró, a Hollandiai Egyházak Gyermekakciója [Interkerkelijk Bureau Pleegkinderen] helyettes elnöke, a kormány nevében a szociálpolitikáért felelős főtitkár, A. A. van Rhijn köszöntötte a gyermekeket. Az utóbbi szónok annyira az esemény hatása alatt volt, hogy köszöntője közben spontán felajánlotta a jelenlévőknek, hogy ő is befogad egy magyar gyermeket.⁷⁴ A holland protestáns egyházak nevében a református K. H. E. Gravemeyer (Hervormde Kerk), illetve a „szigorú

⁷⁰ J. Hutchison Cockburn levele Pap Lászlóhoz, 1948. április 29. MREZSLEV 11. fond, 42. doboz.

⁷¹ Pap László levele baron Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1948. május 19. MREZSLEV 11. fond, 42. doboz.

⁷² Interjú Menyhárt Mártával, Debrecen, 2009. április 24.

⁷³ Hideg Loránt: Egész Hollandia várta a magyar gyermekek érkezését. *Élet és Jövő*, 1948. augusztus 7. 3.

⁷⁴ Hongaarse kinderen aangekomen. *Trouw*, 1948. július 20. 2.

református” H. A. L. van der Linden (Gereformerde Kerken) köszöntötte a jelenlévőket.⁷⁵ Az 500 gyermek közül 350 Utrechtben maradt, a többiek tovább utaztak Haarlembe, ahonnan Észak-Holland tartomány különböző településeire kerültek. Menyhárt Márta a protestáns többségű kisvárosban, Huizenben talált otthonra, a Gooi-tó (Gooimeer) partján. Mártát a háromgyermekes Van Es család fogadta be. Lassan megtanulta a nyelvet is, persze csak konyhanyelvi szinten. Az új környezethez lassan szokott csak hozzá és a honvágy is nagyon erősen kínozza, hiányoztak a szülei. Gyakran rácsodálkozott a boltok bőséges kínálatára, az emberek kedvességére. Iskolába csak néhány napig járt, mivel nyelvtudás hiányában az oktatást nem tudta követni és csak elvonta az osztálytársak figyelmét a tanulásról, a nevelőszülők hamar kivették az iskolából. Vasárnaponként az egész család elment templomba. Az otthoniakkal rendszeres levelezésben állt.⁷⁶

A vonat 1949. január 19-én érkezett vissza Budapestre, 491 gyermekkel. A hiányzó 9 gyermek betegség miatt maradt kint a holland nevelőszülőknél. A legnagyobb súlygyarapodás 22 kg, de átlagosan is 5 kg volt. A gyerekek ajándékokkal megrakodva tértek haza, a hollandok közel 2000 csomagot küldtek a vonattal Magyarországra.⁷⁷ A vonat még aznap éjjel, január 19-én, 23:00 órakor üresen indult vissza, hogy másnap Bécsben 500 osztrák gyermeket vegyen fel és vigyen Hollandiába.⁷⁸

A második református gyermekvonat indulását, mellyel újabb 500 gyermek utazott volna ki, 1948. szeptember 23-ra tervezték. A Dinnyés Lajos vezette kormány népjóléti minisztere, a kommunista Olt Károly ezt augusztusban engedélyezte is, de az engedély kiadása után néhány nappal behívták a minisztériumba Pap László helyettesét, és Olt közölte vele, a minisztérium minden külföldi gyermeküdtetést leállított.⁷⁹

Mivel a magyar gyermekek nem utazhattak Hollandiába, helyükre egy német gyermekekből álló csoport jutott üdülési lehetőséghez. Ők Berlin amerikai, brit és francia megszállási övezetéből érkeztek, és 1948. november 23-án kaptak beutazási engedélyt a hollandoktól.⁸⁰

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Interjú Menyhárt Mártával, Debrecen, 2009. április 24.

⁷⁷ Pap László beszámolója a Magyar Református Konvent elnökségének, Budapest, 1949. február 2. MREZSLEV 11. fond, 42. doboz.

⁷⁸ F. C. Jaski levele Pap Lászlónak, Hága, 1948. december 24. MREZSLEV 11. fond, 42. doboz.

⁷⁹ Pap László levele Nettie Ross-Regeurnek, Budapest, 1948. 10. 19. MREZSLEV 11. fond, 42. doboz.

⁸⁰ Sintemaartensdijk: *De bleekneusjes van 1945*, 282.

Összegzés

Az első világháború utáni gyermeküdtetési akció sikerét 1945 után nem lehetett megismételni. Az 1920 és 1930 közötti gyermekvonatok mind a gyermekek számát illetően, mind az akció hosszát tekintve messze felülmúlták a második világháború utáni gyermekmentést. Értelemszerűen sokkal nagyobb kulturális, gazdasági és politikai hozadéka volt az első világháború utáni akciónak. 1945 után a magyar gyermeküdtetés mellett, hogy humanitárius és szociális szempontok alapján kétséget kizáróan szükséges volt, ismét politikai színezetet kapott.

Mindaddig, amíg nem dőlt el véglegesen, melyik politikai erő kerekedik felül, amíg voltak választások Magyarországon, fontos volt, hogy melyik politikai párt, milyen szervezet segíti a gyermekek tömegeit. Ez a szülők megnyerését is szolgálta, tehát végső soron szavazatokat jelentett. Amint azonban kiderült, hogy nem kerül sor többé szabad, demokratikus választásokra, kommunista részről a gyermeküdtetés nem volt többé érdekes. A nem kommunista szervezetek (elsősorban az egyházak és a Vöröskereszt) ilyen jellegű tevékenységét pedig egészen egyszerűen megtiltották. Hiába volt meg a fogadókészség a holland fél részéről, hiába szervezték az egyházak a következő gyermekcsoportot, a kommunista minisztériumok megakadályozták, hogy további vonatok menjenek nyugatra. Az akció lezárása 1948 augusztusában egy új korszak kezdetét jelentette.

Az egyházi iskolák államosítása, az MKP és a szociáldemokraták kényszerházassága, az egyházi vezetők háttérbe szorítása, majd elhallgattatása, börtönbe vetése (Ravasz László református püspököt 1948 áprilisában lemondatták, Ordass Lajos evangélikus püspököt koncepció perben ítélték két év börtönre, decemberben pedig Mindszenty bíborost is letartóztatták, ő életfogytiglani börtönbüntetést kapott), az ellenzéki politikusok emigrációba kényszerítése és a pártok felmorzsolása, a téészesítés programja (1948. augusztus 20.), az ipari üzemek államosítása után és a Vörös Hadsereg megszálló csapataival a háta mögött a Rákosi Mátyás által irányított kommunista vezetés igazán nyeregben érezhette magát. A nyugatra induló gyermekek tömegei pedig nem illettek bele a friss kommunista diktatúra ifjúságpolitikájába. A diktatúra évtizedeiben inkább hátránynak, mint előnynek számított, ha valaki nyugaton járt és akár csak egy kis időre belekóstolt a kapitalista jóléti társadalom előnyeibe.

Azoknak a többsége, akik megjárták a gyermekvonatokkal Dániát, Svájcot, Hollandiát vagy Belgiumot, sokáig, gyakran életük végéig kapcsolatot tartottak

a kinti nevelőszülőkkel, vagy azok gyermekeivel. Számukra a több hónapos, gyakran féléves kint tartózkodás életre szóló élmény maradt.⁸¹

Holland nevelőszülők búcsúztatják a hazainduló magyar gyermekeket az amszterdami pályaudvaron 1948 júniusában.

⁸¹ A második világháború utáni gyermekvonatokról lásd bővebben: Pusztai Gábor: Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon. In: Aalders, Maarten J. – Pusztai Gábor – Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után.* Budapest, 2020. 163–193.

*Holland nevelőszülők és hazainduló magyar gyermekek csoportja
az amszterdami pályaudvaron 1948 júniusában.*

GRUNDA MARCELL

Idegenségtapasztalat a német kultúratudományban

A menekültkérdés kapcsán sokat lehetett hallani és olvasni arról, hogy Európának meg kell védenie magát az *idegen* kultúrájú emberektől, mert *ők* alapvetően veszélyeztetik az *európai identitást*. Azon túl, hogy maga az európai identitás fogalma is tisztázatlan,¹ felvetődik a kérdés, hogy mit is jelent pontosan az, hogy idegen? Mitől idegen az idegen? Milyen negatív konnotációk rejlenek e kifejezés mögött, és miért pont ezek? Milyen folyamatok zajlanak le a tudatalattiban, és milyen stratégiákat alkalmazunk, hogy megszüntessük az idegen által kiváltott nyugtalanság érzetét? Jelen tanulmány a német kortárs filozófus, Bernhard Waldenfels munkásságát felhasználva keres válaszokat ezekre a kérdésekre.

Bevezető

Bernhard Waldenfels német filozófus arra a megállapításra jut, hogy minden korszaknak, társadalomnak és kultúrának megvan a maga *rendszere* (*Ordnung*).² Ezeknek a rendszereknek megvannak a maguk határai, melyeket (részben) ők maguk hoznak létre, akárcsak azokat a szabályokat, amelyek meghatározzák azt is, hogy hogyan kell ezekhez a határokhoz az adott rendszeren belül megfelelően viszonyulni. Ezek a rendszerek és a hozzá tartozó határok ugyanakkor folyamatos mozgásban vannak, az idő múlásával tehát változnak. Waldenfels szerint ezen túl minden rendszernek megvan a maga „fekete foltja” is, mely egy

¹ Lásd például a Brexit diskurzust.

² Waldenfels, Bernhard: *Grundmotive einer Phänomenologie des Fremden*. Frankfurt am Main, 2006. 16.

olyan jelenség, ami rend(szeren)-kívüli.³ Ezt a jelenséget nevezi Waldenfels *idegenségnek*.

Idegenség mint tapasztalat

Waldenfels az idegenséget fenomenológiailag közelíti meg, tehát egyfajta tapasztalatként értelmezi. Az, hogy valami mint valami jelenik meg, magába foglalja azt is, hogy ez a valami *ilyen és nem másilyen*, tehát bizonyos dolgok megtapasztalására lehetőség van, míg mások kizárásra kerülnek.⁴ Az egyidejű szelektálás és kizárás folyamata végül azt eredményezi, hogy többféle rendszer jön létre és nem csupán egyfajta. Ezek a behatárolt rendszerek képezik az előfeltételét annak is, hogy az idegen egyáltalán létezik, méghozzá mint egy olyan valami, ami kivonja magát bármilyen rendszer alól. Az idegen ugyanis átlépi a rendszer lehetőségeinek játékerét, így akár úgy is nevezhetnénk, mint valami, ami *nem lehetséges*.

Az idegen a mindenkori rendszer megrendüléseként (*Erschütterung*) vagy annak megkérdőjelezéseként (*Infragestellung*) jelenik meg.⁵ A *saját*nak⁶ (*Selbst, das Eigene*) ugyanúgy megvan a maga rendszere és az idegen a vele való viszonyában kétféleképpen értelmezhető: mint a saját kapacitásainak határa, vagy mint a saját megkérdőjelezése.⁷

Waldenfels azt javasolja, hogy az idegent olyan jelenséggént képzeljük el, amely egyrésztől nyugtalanít, zavar, ugyanakkor az érintettség érzését váltja ki, és amelyhez első reakcióként nem lehet alakot vagy értelmet társítani. Ezt a fokú megérintettséget pátoszként (*Pathos*) írja le: „A pátosz azt jelenti, hogy valami megérint minket, méghozzá úgy, hogy ez a valami semmilyen előzetesen ismert dologon nem alapszik és semmilyen utólag megcélzott dologban nem oldható fel.”⁸ Ebből következik, hogy nem a saját az, amely az idegensé-

³ Uo., 23.

⁴ Waldenfels, Bernhard: *Topographie des Fremden. Studien zur Phänomenologie des Fremden I.* Frankfurt am Main, 1997. 19.

⁵ Waldenfels: *Grundmotive einer Phänomenologie des Fremden*. 55.

⁶ A „saját” alatt itt az ember önnön lényét, személyes énjét kell érteni.

⁷ „Als Grenze der Eigenkapazität oder als Infragestellung des Eigenen.” Waldenfels: *Grundmotive*. 32. Az idézett szövegrészletek saját fordításaim, de több helyen merítenek Tengelyi László fordításaiból.

⁸ „Pathos bedeutet, daß wir *von etwas* getroffen sind, und zwar derart, daß dieses *Wovon* weder in einem vorgängigen *Was* fundiert, noch in einem nachträglich erzielten *Wozu* aufgehoben ist.” Uo., 43.

get „felkeresi” vagy felfedezi, hanem az idegen az, amely a sajátára (tehát ránk) tör. Ezt a rátörést pedig egy olyan eseményként kell felfogni, amelyben az érintett mint címzett és nem mint feladó jelenik meg.⁹ Úgy is lehet fogalmazni, hogy a szubjektum ezáltal gyakorlatilag elszenvedti az idegennel történő találkozást.¹⁰ Hogy mi az pontosan, ami viszont megéri az embert az idegennel történő találkozásban, soha nem lehet megmondani, illetve amennyiben az idegenséget megpróbáljuk valamilyen értelemmel felruházni, az abban a pillanatban megszűnik idegenné lenni. Az idegenre csak reagálni tudunk, szavakkal vagy tettekkel, ellenállással vagy üdvözléssel.¹¹

Válaszadás, rezponzivitás

Ezt a reagálást nevezi Waldenfels *válaszadásnak* vagy *rezponzivitásnak* (*Antwort* oder *Responsivität*). *Válaszadás*ként az idegen igényre (*fremder Anspruch*) leadott reakciót érti, melynek a szubjektum az idegenség megtapasztalása során alá van vetve. A rezponzivitás ilyen értelemben bizonyos hiperjelenségekre¹² leadott válaszadást jelent, mely jelenségek nemcsak hogy nem megfoghatók, hanem az értelemadást és szabályalakítást is megtörik. Úgy jelennek meg mint igény, felhívás, inger, felszólítás, kihívás vagy mint provokáció.¹³

Waldenfels szerint a rezponzivitás az emberi viselkedés alapvető jellemvonásaként a válaszadás logikájának egy különleges fajtája. Ennek a logikának négy momentumát különbözteti meg: az első momentumban az idegen igény egy sajátos szingularitást ér el, ahol olyan esemény zajlik le, mely minden megszokott eseménytől eltér és amely egy másfajta látásmódot, gondolkodást és cselekedetet tesz lehetővé.¹⁴ Ezek az események egy olyan rendszert vezetnek be, mely válaszokat követel és értelemmel ruház fel. Második momentumként Waldenfels a nem-válaszadás lehetetlenségét nevezi meg, mivel a nem-válasz is egyfajta válasz. Harmadik momentumnak a megjelenő idegen igény és az arra adott válasz közötti időbeli elcsúszást említi, amely lényegében az örök *utólagosságot* (*ewige Nachträglichkeit*) jelenti. A válaszadás utó-

⁹ Uo., 44.

¹⁰ Uo., 45.

¹¹ Uo., 44.

¹² A hiperjelenségekről bővebben lásd *Az idegenség típusai, fokozatai* című alfejezetet.

¹³ Waldenfels: *Topographie des Fremden*. 77.

¹⁴ Waldenfels: *Grundmotive einer Phänomenologie des Fremden*. 63.

lagosságából pedig az következik, hogy a saját az idegent ugyan a jelenben tapasztalja meg, viszont ez a tapasztalat mindig *máshol* (*anderswo*) kezdődik, ami egyben az első és az utolsó szó jogáról való lemondást is jelenti.¹⁵ Utolsó momentumként Waldenfels a válaszadás két típusa között tesz különbséget: egyrésztől létezik *reproduktív* válaszadás, ami a tudásban lévő úrt az előzetes tudás alapján tölti be, másrésztől az *innovatív* vagy *produktív* válaszadás, amely során nem egy már létező tudást vagy jelentést hívunk elő és adunk tovább, hanem az értelem magában a válaszadásban keletkezik.¹⁶ Ezek a momentumok az idegenségtapasztalatnak a részei, ami nemcsak azt jelenti, hogy találkozunk az idegennel, hanem azt is, hogy az idegenséggel történő találkozás magának a tapasztalatszerzésnek az idegenné válását is eredményezi.¹⁷

Az idegen relationalitása

Waldenfels felhívja a figyelmet továbbá a létezés (*Sein*) és annak szükségzerűsége (*Sollen*) elkülönítésére, mert az, hogy valami mint *valami* jelenik meg, még nem jelenti szükségképpen azt, hogy az pontosan az a valami.¹⁸ Minden csak azáltal válik valamivé, hogy értelmet (*Sinn*) nyer, mely által aztán az megfogható, kimondható és megismételhető lesz.¹⁹ Itt világosan arra hívja fel a figyelmet, hogy az értelem maga az idegenségtapasztalatban keletkezik, amely a pátosznak köszönhetően jön létre. Ezt nevezi ő „a pátoszból születő értelemnek”.²⁰

Mivel azonban az érdemeladás folyamata mindig szubjektív, ezért a saját és az idegen egy relacionális karakterrel rendelkeznek. Relacionális és nem relatív, mert a saját nem csupán egy általános idegenséghez képest határozódik meg, hanem minden sajátának az idegen az idegenség egy sajátos, egyedi formája.²¹ A saját tehát szorosan összekapcsolódik az idegennel, ami egyszerre jelenti azt is, hogy „az idegen bennünk kezdődik és nem rajtunk kívül, vagy másképp mondvá: azt jelenti, hogy mi magunk soha nem vagyunk teljesen

¹⁵ Uo., 65.

¹⁶ Uo., 67.

¹⁷ Uo., 120.

¹⁸ Waldenfels: *Topographie des Fremden*. 38.

¹⁹ Waldenfels: *Grundmotive einer Phänomenologie des Fremden*. 38.

²⁰ Uo., 74.

²¹ Uo., 37.

önmagunknál”.²² A saját és az idegen összefonódása egyrészt azt jelenti, hogy mind a kettő többé-kevésbé össze van keveredve egymással, másrészt pedig, hogy a saját és az idegen között csak életlen határok húzódnak, amik sokkal inkább függenek attól, hogy hova helyezzük a hangsúlyt.²³ Ez az összefonódás az egyfésülés minden formáját (tehát hogy valami tisztán ilyen vagy olyan) kizárja, legyen szó fajról, kultúráról, egy gondolatról vagy épp az értelem tisztaságáról, melyek látszólag legalábbis nem keverednek az idegennel.²⁴ A saját és az idegen között egyszerű határhúzással nem lehet különbséget tenni, hanem mindkettő keletkezik és elmúlik, folyamatosan változnak, mégpedig az állandó be- és elhatárolás folyamata következtében.

Waldenfels ennek megfelelően azt a következtetést vonja le, hogy olyan, mint például a német vagy lengyel nép nem létezik, hanem csak olyan emberek, akik magukat németnek vagy lengyelnek tartják, és ennek megfelelően viselkednek.²⁵ Az ő viselkedésük egy adott rendszeren belül mozog, amelyben például a megfelelő szabályokat a hagyomány és az intézmények rögzítik. „A társadalmi és kulturális hovatartozás ezáltal habituálisan megszerzett és hozzárendelt tulajdonságokon nyugszik.”²⁶

Mivel az identitás a másikkal történő azonosulás (*Identifizierung mit Anderen*) során jön létre, ezért mindig a nem-identitás momentumával (*mit Momenten der Nicht-Identität*) is át van itatva:

*Az azonosulás azt jelenti, hogy én én magam leszek azáltal, hogy másokat magamba olvasztok. Azzá válok, aki vagyok, azáltal, hogy a szüleimmel, az elődjemmel, egy csoporttal vagy William James értelmében egy social self-el azonosulok.*²⁷

Nem lehet tehát kész és lezárt individuumokról beszélni, az individuum mindig egy folyamaton keresztül jön létre és folyamatosan változik. Minden, „amit

²² „Das Fremde in uns selbst beginnt und nicht außer uns, oder anders gesagt: es besagt, daß wir selbst niemals völlig bei uns sind.” Uo., 118.

²³ Waldenfels: *Topographie des Fremden*. 167.

²⁴ Uo.

²⁵ Waldenfels: *Grundmotive einer Phänomenologie des Fremden*. 121.

²⁶ „Die soziale und kulturelle Zugehörigkeit beruht somit auf habituell erworbenen oder zugeschriebenen Eigenschaften”. Uo.

²⁷ „Identifizierung bedeutet, daß ich ich selbst werde durch Einbeziehung anderer. Ich werde zu dem, der ich bin, indem ich mich mit einem Elternteil, den Vorfahren, einer Gruppe, mit einem *social self* im Sinne von William James identifiziere.” Waldenfels: *Topographie des Fremden*. 20.

érzünk, észlelünk, teszünk vagy mondunk [...], össze van fonódva azzal, amit mások éreznek, észlelnek, tesznek vagy mondanak.”²⁸ Az idegen viszont nem a másikkal (*das Andere*, *ετερον*; *aliud*) áll szemben, tehát nem a másiktól való elhatárolódás során jön létre. A másik (*das Andere*) az azonos (*das Selbe*, *ταυτον*; *idem*) elhatárolásából keletkezik (ami valamivel nem azonos, az más).

Az egyik különbözik a másiktól, mert *különbséget tesznek közöttük*, még-hozzá egy specifikus különbség alapján, nem pedig azért, mert *a dolog maga* különbözik a másiktól. Az idegen nem az azonosval (*das Selbe*), hanem a sajáttal (*das Selbst*, *das Eigene αυτος*, *ipse*) áll szemben, amely egy egyidejű be- és elhatárolódás útján jön létre.²⁹ A sajátnak tehát fizikailag, etnikailag és kulturálisan meghatározott relacionális kapcsolata van az idegenséggel.

Az idegenség típusai, fokozatai

Az idegennel a tapasztalás útján lehet találkozni. Ezt a találkozást viszont egy dologgal vagy személlyel történő találkozással nem lehet összehasonlítani. Az idegenség Waldenfels szerint sokkal inkább egy speciális idegen affekció.³⁰ Meglepetésként, egyfajta zavarként jelenik meg, még mielőtt értelmet lehetne hozzá társítani. Az idegen problémája magában az értelemadásban kezdődik, vagy pontosabban fogalmazva magával a megnevezéssel. Waldenfels rávilágít ugyanis arra, hogy az *idegen* és *idegenség* szavak mögött komplex jelentéstartalom figyelhető meg. Ezt más nyelvek bevonásával szemlélteti, amelyek segítségével az idegenség jelenségét többféleképpen írja körül. Idegen először is valami, ami a saját területén kívül található meg (*externum*, *extraneum*, *peregrinum*; *ξενον*; *étranger*; *foreign*). Másodszer az is idegen, ami a másikhöz tartozik, tehát más birtokában van (*αλλοτριον*; *alienum*; *alien*) és harmadszor pedig az, ami idegenül hat (*insolitum*; *ξενον*; *étrange*; *strange*). Ezek alapján a hely, a birtoklás és a jelleg hármasszoros aspektusa határozza meg az idegent a sajáttal szemben.³¹

²⁸ „alles, was wir fühlen, wahrnehmen, tun oder sagen, ist [...] verwoben mit dem, was Andere fühlen, wahrnehmen, tun oder sagen.” Waldenfels: *Grundmotive einer Phänomenologie des Fremden*. 89.

²⁹ Waldenfels: *Topographie des Fremden*. 20.

³⁰ Affekció: külső benyomás, hatás, inger. Waldenfels: *Grundmotive einer Phänomenologie des Fremden*. 85.

³¹ Uo., 20.

Ahogy azt már említettem, Waldenfels az idegenséget fenomenológiailag közelíti meg, tehát egyfajta tapasztalatként értelmezi, szerinte tehát az észlelt valóságot a tapasztalat implicálja, vagyis nem azért vannak tapasztalataink, mert van egy előzetesen adott valóság, hanem azért tudjuk a valóságot elgondolni, mert vannak tapasztalataink, amelyekkel ahhoz hozzáférünk. Ebből következik az a belátás is, hogy nincs a valósághoz közvetlen hozzáférésünk. Az idegen sem egy adott valóság része, hanem mindig a sajáttal szemben meghatározott viszonyrendszeren keresztül, a tapasztalás útján jön létre. Waldenfels az idegenség megtapasztalását három fokozatra osztja: az első a *hétköznapi* vagy *normális* idegenség, mely a saját valóságának a része, és nem kérdőjelez meg alapvető bizonyosságokat.³² Ez az idegenség alapvetően megismerhető. Ebben az esetben leginkább a megfigyelő tudásának hiányosságaira kell gondolni, melyek bizonyos eszközök segítségével (például internet) könnyedén megszüntethetők. Az idegenség második fokozata Waldenfels szerint a *strukturális* idegenség, mely már egy másik rendszer (*Ordnung*) részét képezi, és amely szokatlannak, ismeretlennek hat, és amelynek a megismerése nem csupán az ember készségeit, hanem annak saját valóságát, rendszerét is relativizálja. A strukturális idegenség ennek következtében változást okoz a sajátán belül úgy, hogy azt más érték- és normarendszerrel, más mentalitásmin-tázatokkal, valamint más kulturális emlékezettel konfrontálja. Itt példaként egy idegen nyelvre vagy szokásra, de akár egy idegen tekintetre is lehet gondolni, melynek értelme és funkciója a befogadó számára értelmezhetetlen marad. Végül az idegenség legmagasabb foka a *radikális* idegenségben csúcsoódik ki. Ez a saját valóság számára nemcsak hogy idegen, de annak határain is túlmutat. Ide bizonyos határ- vagy hiperjelenségek tartoznak, úgy, mint az alvás, az érosz vagy a halál. Ez az idegenség nem csupán egy bizonyos értelmezést, hanem magát az értelmezés lehetőségét is megkérdőjelezi. Az idegenség itt átlépi a megértés határait, és megszabádítja a saját által történő bekebelezés³³ lehetőségétől is. Ennek megfelelően Waldenfels az idegent Husserl szavaival definiálja: „az eredendően hozzáférhetetlen igazolódó hozzáférhetőségében”.³⁴ Az idegenségnek ezt a fokát viszont nem szabad egy abszolút vagy totális idegenséggel összekeverni, mert minden rend(szeren)-kívüli dolog kizárólag bizonyos rend-

³² Uo., 35.

³³ Bekebelezés abban az értelemben, hogy a saját azáltal, hogy értelmet társít valaminek, amit előtte nem ismert, gyakorlatilag a saját rendszerébe kényszeríti és így kolonizálja azt. Részletesebben lásd *Az idegen elsajátítása* című alfejezetben.

³⁴ „die bewährbare Zugänglichkeit des original Unzugänglichen.” Waldenfels: *Grundmotive einer Phänomenologie des Fremden*. 25. Tengelyi László fordítása.

szerhez képest az. Ezért sokkal inkább egy viszonylagos idegenségről lehet beszélni, mely csupán egy meglévő értelemhorizontot lép át többletként vagy excesszusként.³⁵ Waldenfels szerint az idegenséget ahhoz a múlthoz lehet hasonlítani, mely „nem ragadható meg másként, mint utóhatásaiban, avagy az emlékezetben.”³⁶

Az idegen elsajátítása

Az idegennel és az értelemadással kapcsolatban Waldenfels két központi fogalmat emel ki: az egyik oldalon egy adott tapasztalat és a hozzá társítható értelem hozzáférhetetlensége áll, a másik oldalon egy csoporthoz való *nem-tartozás*.³⁷ Az első esetben számunkra tűnik valami idegennek, a másik esetben a másik (*das Andere*) idegen a számunkra. Ez alapján egy kulturális és egy szociális idegenség között lehet különbséget tenni. Waldenfels továbbá kiemeli, hogy mindkettő hat egymásra, mivel a kultúra tulajdonképpen egy szociális folyamat eredménye és a szocializáció is kulturális szimbólumokból áll.³⁸

Andrea Leskovec azt a következtetést vonja le ezzel kapcsolatban, hogy Waldenfels ezáltal a hermeneutika értelmező fogalmától szabadul meg, amely a *saját* érdekében az idegent azáltal, hogy egy értelmet erőltet rá, elsajátítja (*Aneignung*) és ezáltal fel is oldja azt.³⁹ Leskovec szerint így állít Waldenfels annak a logocentrizmusnak kritikát, mely az idegen bekebelezéséhez és erőszakos integrációjához vezet.⁴⁰

Waldenfels szerint ez az elsajátítás (bekebelezés) politikai, vallási, filozófiai vagy általános kulturális úton is történhet.⁴¹ Az idegenség így egy kollektív, homogenizált⁴² formát is ölthet. Ebben az esetben az számít idegennek, amit a mindenkori kollektíva a saját-szférájából kizár és amit a kollektív egzisztenciából leválaszt. Ebben az esetben az idegenség egy „nem-hozzánk-tartozást”

³⁵ Excesszus: túlzás.

³⁶ Waldenfels: *Grundmotive einer Phänomenologie des Fremden*. 26. Tengelyi László fordítása.

³⁷ Uo., 115.

³⁸ Uo.

³⁹ Leskovec, Andrea: *Fremdheit und Literatur. Alternativer hermeneutischer Ansatz für eine interkulturell ausgerichtete Literaturwissenschaft*. In: Roche, Jörg; Van peer, Willie: *Kommunikation und Kulturen. Cultures and Communication*. 8. köt. Berlin, 2009. 31.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Waldenfels: *Grundmotive einer Phänomenologie des Fremden*. 116.

⁴² Homogenizált: egységesített, egyneműsített.

jelent.⁴³ Ez a *mi* és *ők* típusú nyelvezet egy olyan performatív aktus része, mely nem csupán azt határozza meg, hogy mi az, ami *van*, hanem azt is, hogy az milyen hatással lehet/van a közösség környezetére. Ez a *mi* és *ők* típusú nyelvezet jelenik meg a saját és idegen kultúra meghatározásának kérdéskörében is, mely a fő- és mellékszerepek kiosztásától kezdve végül akár be- és kizárásokat is eredményezhet.⁴⁴ Az a típusú fekete-fehér gondolkodás, ami végül ahhoz vezetett, hogy az idegen bármilyen pozitív konnotációját elvesztette és a hozzá kötődő viszony gyakorlatilag mint *viszony-nélküliség* mutatkozik meg, az az etnocentrizmusnak⁴⁵ köszönhető.⁴⁶

Európa ugyanis úgy tekint magára, mint az igaz hit, értelem, fejlődés, civilizált emberiség univerzális diskurzusának inkarnációjára és védelmezőjére. Európára hivatkozva sokan a mai napig feljogosítva érzik magukat arra, hogy más nevében beszéljenek. Waldenfels szerint ekkor viszont már nem egy másik civilizáció megítéléséről van szó, hanem *a* civilizáció nevében történő ítélezésről.⁴⁷

Ahogy azt Leskovec is kiemeli, ebben az esetben az idegen a sajáttal szemben negatív definícióként értelmeződik, amit bizonyos feloldóstratégiák segítségével meg kell szüntetni.⁴⁸ A logo-, etno- és eurocentrizmus mögött az a gondolat rejlik ugyanis, hogy mindent meg kell magyarázni és az idegent érthetővé kell tenni. Waldenfels ugyanakkor az alábbi logikus következtetésre hívja fel a figyelmet: „minél jobban sikerül nekünk [...] az idegent láthatóvá és [...] érthetőbbé tennünk, annál inkább eltűnik az.”⁴⁹ Az idegenség tehát elveszíti az idegenségét, ha azt egy önreflektálatlan, bekebelező értelemadás folyamatának vetik alá. Hogy végül pedig mi válik ebből az idegenségből, az a mindenkori rendszertől és annak szabálylétrehozó karakterétől függ.

⁴³ „Nichtzugehörigkeit zu einem Wir.” Waldenfels: *Topographie des Fremden*. 22.

⁴⁴ Waldenfels: *Grundmotive einer Phänomenologie des Fremden*. 124.

⁴⁵ Etnocentrizmus: az a szemlélet, mely szerint a saját népcsoportunk (etnikumunk) mindennek a középpontja.

⁴⁶ Waldenfels: *Topographie des Fremden*. 22.

⁴⁷ Uo., 136.

⁴⁸ Leskovec: *Fremdheit und Literatur*. 13.

⁴⁹ „Je besser es uns gelingt, das [...] Fremde anschaulich und [...] verständlicher zu machen, umso mehr verschwindet es.” Waldenfels: *Topographie des Fremden*. 96.

Befejezés

Ahogy arra az előbbiekben is utaltunk, az idegenség fogalmát az utóbbi időben előszeretettel használták fel eszközként arra, hogy félelmet keltsen az emberekben. Az idegenség ilyen mértékű instrumentalizálása azért is volt lehetséges, mert az idegenség bennünk kezdődik és nincs éles határ közte és a saját (*das Selbst*) között. A politikai diskurzusokban történő homogenizációs törekvések ellenére az idegen szubjektív, relacionális viszonyban áll a sajáttal, így sok esetben az ember saját félelmeinek projekciójaként értelmeződhet. Waldenfels egyik érdeme, hogy az idegenséget nem próbálja meg egy értelmezési keret közé bezárni, mert – ahogy arra a tanulmányban többször is utaltunk – ha értelemmel, tehát jelentéssel ruházzuk fel az idegent, akkor az megszűnik idegennek lenni, hiszen a saját rendszeren belüliként működik tovább. Éppen ezért fontos, hogy az idegenséget megtartsuk idegenségében és a reproduktív válaszadás helyett, mely az idegenségre leadott egyik lehetséges reakció, ami gyakran épít előítéletekre vagy sztereotípiákra, válasszuk a produktív válaszadást, ahol az értelem magában a válaszadásban jön létre, ezáltal is teret engedve az új és kellően önreflektív értelemadási folyamatnak. A végeredmény látszólag mindkét esetben ugyanaz, ugyanis egyfajta értelmezési keretbe zárjuk az idegent, ugyanakkor mégis lényeges különbség figyelhető meg az értelemadó személynek az idegenséghez fűződő viszonyában vagy a leadott reakció minőségében. Ilyen módon lehetőségünk adódik ugyanis arra, hogy az idegenségtapasztalatot és az idegen által kiváltott nyugtalanság érzetét általánosítás és homogenizáció nélkül kezeljük és kellően (ön)reflektív módon reagáljunk rá.

HORVÁTH ANDREA

Migráció, posztkolonializmus, irodalom¹

Wolfgang Müller-Funk *Die Kultur und ihre Narrative* (2002) című könyvében a narrativitásnak olyan kultúraelméleti tételét fogalmazza meg, melyben a narratív jelenségek az emberi és társadalmi kulturális fejlődésnek megkerülhetetlen velejáróiként jelennek meg.² Az elbeszélés – nem mint műfaj, hanem mint módusz, mint „kulturális erő”, mely nem korlátozódik a nyelviségre – az individuális és kollektív emlékezet központi szervező ereje; az elbeszélés a kultúra és annak szubjektumai számára annak módját kínálja fel, hogy megtalálják, sőt megkonstruálják, létrehozzák magukat. E kultúra és narráció között fennálló szoros kapcsolat alapján az elbeszélési forma és a kultúrafelfogás között kölcsönös függési viszony áll fenn: egy „zárt”, hagyományos identitásmintán, az individuum és a társadalom egységén és zártságán nyugvó kultúrafelfogás egy hagyományos elbeszéléshez kötődik, melynek fő tulajdonságai közé olyanok tartoznak, mint például linearitás, tér és idő messzemenő egysége és átláthatósága, klasszikus perspektívaválasztás vagy világosan körülhatárolt karakterábrázolás. A társadalmakat eddig messzemenően zárt egységként elképzelt felfogások fokozatos háttérbe szorulása, a transzkulturális keveredésekkel és az azzal együtt járó hibrid kulturális és individuális identitásminták alkotta felfogásokkal nagy valószínűséggel az elbeszélés módja is változik. Müller-Funk e kultúra és írásmód között húzódó összefüggést a klasszikus modernség irodalmából vett példákkal írja le:

„Így mutatható meg, hogy egyáltalán nem elhanyagolható összefüggés van a klasszikus elbeszélői formák és a hagyományos identitásminták között. A zártság és a kirekesztés a kizáró hősi identitásképződmények

¹ A tanulmány a Bolyai János Ösztöndíj Támogatásával készült.

² Müller-Funk, Wolfgang: *Die Kultur und ihre Narrative*. Wien, New York, 2002. 34.

konstitutív elemei. A narrativitás esetén csak ritkán mutatkozik meg ennyire világosan az esztétikai, morális és politikai kategóriák összjátéka. A kulturális hegemoniáért folytatott küzdelemben és az elbeszélés jelentősége körül kialakult vitában már nem arról van szó, hogy a meglévő elbeszélésekkel más elbeszéléseket helyezünk szembe, hanem hogy máshogy történjen az elbeszélés folyamata mind a performancia, mind pedig az elbeszélés konfigurációjának szintjén: ironikus elbeszélők éppúgy keresettek, mint az olyan történetek, melyek végkifejlete nem egyértelmű. De ezzel még mindig egy narratív módon konstruált kulturális territóriumban helyezkedünk el: az ironia gesztusa, ahogy a visszautasítás és az irritáció gesztusa „másodlagos”: ez olyan embereket feltételez, akik tudják, milyen egy „normális” elbeszélés, és akik azt az iskolának nevezett kulturális manufaktúrában mondhatni megtanulták. James Joyce-t, Franz Kafkát vagy Kurt Schwittert értő módon olvasni annyit jelent, mint a 19. század azon elbeszélőtípusait ismerni, melyekre ezek a szövegek intertextuálisan hivatkoznak. E nélkül az ismeret nélkül recepcióesztétikai szempontból nézve pontosan az történik az olvasóval, mint azzal, aki nem ismeri egy vicc kulturális hátterét: elvétí a csattanót.”³

Napjainkban a migráció kultúráinak leírása és elemzése mellett a migrációs irodalom poétikájának leírása jelenti a kihívást. Ezzel kapcsolatban egyre többször hozzák játékba Deleuze és Guattari „rizómamodelljét”. A szerző-

³ Uo., 35. „So kann man zeigen, dass es einen unegalen Zusammenhang zwischen klassischen Erzählformen und traditionellen Identitätsmustern gibt. Geschlossenheit und Ausschluss sind Konstituenten exklusiver heroischer Identitätsbildungen. Nur selten rückt im Fall der Narrative das Zusammenspiel ästhetischer, moralischer und politischer Kategorien derart grell ins Licht. Es geht im Kampf um kulturelle Hegemonie und im Streit um Bedeutung nicht mehr darum, den gegebenen Erzählungen andere gegenüberzustellen, sondern anders zu erzählen, sowohl auf der Ebene der Performanz wie auf jener der Konfigurationsbildung: ironische Erzählerinnen und Erzähler sind ebenso gefragt wie Geschichten, die nicht glatt aufgehen. Aber damit befinden wir uns noch immer in einem kulturellen Territorium, das narrativ strukturiert ist: denn der Gestus der Ironie ist ebenso wie jener der Verwerfung und Irritation »sekundär«: er setzt das Verständnis von Menschen voraus, die wissen, was eine »normale« Erzählung ist und die das in der kulturellen Manufaktur Schule etwa erlernt haben. Einen Text von James Joyce, Franz Kafka oder Kurt Schwitters lesen und verstehen zu können, bedeutet, jene Erzähltypen des 19. Jahrhunderts zu kennen, auf die sie sich intertextuell beziehen. Ohne dieses Verständnis ergeht es rezeptionsästhetisch gesprochen dem Leser wie dem, der den kulturellen Hintergrund eines Witzes nicht kennt: man verfehlt die Pointe.” (A szerző fordítása.)

páros 1976-ban „Rhizome” (Rizóma) című írásában proklamált egyfajta „nomád és rizomatikus írásmódot” (écriture nomade et rhizomatique), mely erős párhuzamot mutat a migráns írás (écriture migrante) nyitott, nem elhatároló és nem polarizáló írásmódjával.

A migrációs írásmód metaforikus leírását segítheti elő a porozitás jelenségében megbújó képszerűség is. A „porózus esztétikáját” (Ästhetik des Porösen) Walter Benjamin és Asja Lacis fogalmazza meg a „Neapel” című Denkbildben. A „tudós (Wissender) számára titkos kapu”, mely a porózus nápolyi világába vezet, csak annak van nyitva, aki nem küzd az idegen ambiguitása ellen és tudatában van saját porózusságának.⁴ E látásmód Julia Kristevánál is felbukkan, aki szintén megállapítja, hogy csak akkor hagyunk fel az idegen diszkriminálásával, amikor már készek vagyunk a bennünk rejlő idegennel foglalkozni. Az idegen kulturális konfigurációiról szóló *Önmaga tükrében idegenként* (1990) című írásában Julia Kristeva a kulturális idegenséget a pszichikai alteritással állítja párhuzamba, és ebben az értelemben politikai tartalommal tölti fel Freud szubjektumról alkotott elméletét. Freud kijelentését, miszerint az Én többé nem úr a saját házában, Kristeva arra használja fel, hogy megmutassa, az emberi psziché, a kulturális és nemi hovatartozás minden kérdésén túlmenően, sosem lelheti helyét egy saját otthonban.⁵ Kristeva szerint tehát egyezés van a delokáció (Entortung) kulturális folyamatai és a tudattalan pszichés folyamatai között, a valós földrajzi delokáció és az idegen, másik szintér között, melyet Freud a pszichés apparatúra központjában helyez el. Kristeva a kulturális idegenség tapasztalatát a pszichés alteritás tapasztalatával állítja párhuzamba, mely utóbbi minden individuális pszichés apparatúrán belül a tudatalattit hozza létre. Az idegen alakzata Kristeva számára az önazonos szubjektum individualizmusát kísérő szubverzió jelölője. A pszichoanalitikus kezelés lefolyási görbéje és a száműzetésé felcserélhetőnek bizonyul egymással. Kristeva azon az állásponton van, hogy a Másikkal, az Idegennel való együttélés egyidejűleg konfrontál minket annak lehetőségével vagy éppen annak lehetetlenségével, hogy mások legyünk és megtapasztaljuk saját, kísérteties másságunkat:⁶

⁴ Benjamin, Walter – Lacis, Asja: „Neapel”. In: Tiedemann, Rolf – Schweppenhäuser, Hermann (Hg.): *Walter Benjamin. Gesammelte Schriften* Bd. IV.I. Frankfurt am Main, 1972. 310.

⁵ A könyv 1988-ban *Étrangers à nous-mêmes* címmel jelent meg. Elisabeth Bronfen több film- és szövegelemzésében is él ezzel a párhuzammal (1995, 1999), az ismertben lévő idegenség immanenciáját pedig egyfajta „feloldhatatlan antagonizmusként” határozza meg.

⁶ Kristeva, Julia: *Önmaga tükrében idegenként*. Budapest, 2010. 201.

„A freudi tudattalan fogalmának következtében, a szokatlan, az idegen pszichikumban való jelenléte elveszti patológikus értelmét, és az ember feltelezett egységének részévé tesz egy alteritást, vagyis egy egyszerre biológiai és szimbolikus másságot, ami így szerves részét képezi az azonosnak (meme). Ettől fogva az idegen nem faj és nem is nemzet. [...] A nyugtalanító, az idegenség bennünk lakozik: mi vagyunk idegenek önmagunk előtt – megosztottak vagyunk, önmagunkon belül.”⁷

Az Én eszerint a Másik részecskéivel van teletűzdelve, minek következtében az Én porózus. E porozitást pedig a migrációs kontextus csak még hangsúlyosabbá és nyilvánvalóbbá teszi. Daphne Marlatt (1984) egyfajta, a migránsok életét végigkísérő különböző helyszínek – az éppen aktuális realitás, az emlékezetben és a fantáziában lévő helyszínek – összekapcsolása iránti szükségletről beszél: „to knit the two places, two (at least) selves, somehow” (Marlatt 1984, 223.), az ezirányú szisztematikus törekvést pedig a következőképp magyarázza:

„Now we make our exegesis of the difference using montage, using juxtaposition, knitting disparate and specific images from both places. Seeing the world as multidimensional as possible and ourselves present within it.”⁸

Ennek értelmében az idegen felé nyitók és az idegen által érintettek nem a már jól ismert, a bizalmast keresik, hanem az újonnan megélt kultúra töréspontjait és szabálytalanságait helyezik érdeklődésük középpontjába pontosan azzal a céllal, hogy végül régi és új tapasztalatokat kössenek össze egymással. Miközben az emigráns irodalom Daphne Marlatt elméletének értelmében nem távolodik el az egykori otthontól, hanem annak hatása alatt maradvá vádirodalomként határt húz az új kultúrával szemben, a migráció szövegei – hibrid és intertextuális elbeszélési stratégiájuk okán, mely az idegent és a sajátot különböző módon köti össze – porózus szövegeknek bizonyulnak.

⁷ Uo., 197. „Mit dem Begriff des Freudschen Unbewussten verliert die Einbindung des Fremden in die Psyche ihren pathologischen Aspekt und integriert eine zugleich biologische und symbolische Andersheit ins Innere der angenommenen Einheit der Menschen: sie wird integraler Teil des Selbst. Von nun an ist das Fremde nicht Rasse und nicht Nation. [...] Als Unheimliches ist das Fremde in uns selbst: Wir sind unsere eigenen Fremden – wir sind gespalten.” (A szerző saját fordítása.)

⁸ Marlatt, Daphne: Entering. In: *The Immigrant Imagination. Canadian Literature*, 25. évf. (1984) 100. sz. 223.

Werner Wintersteller (2006) ugyanezen esztétikai jelenség, vagyis a migráció irodalmában jelen lévő pluralitás poétikájának leírására Glissant-nak Segalen⁹ nyomán alkotott *diversité* fogalmát használja, melyet Wintersteller „az önnön esztétikai alakjában való észlelésének és értékelésének iskolájaként és tanaként”¹⁰ definiál. Ez szerinte megváltoztatja szövegeiben az idegenség explicit irodalmát – melyhez ő mind a kisebbségi és migrációs irodalmat, mind pedig a posztkoloniális irodalmat sorolja, és melyet elkülönít mindenféle irodalom implicit idegenségétől – és megkettőzi ezáltal az idegenséget:

„Az irodalom sosem tanúskodik a világról anélkül, hogy ne tanúskodna egyben a világban lévő szakadásokról. Az irodalommal való találkozás mindig egyben az idegenség megtapasztalása is, akkor is, ha saját kultúrkörünk irodalmáról van szó. Egy másik kultúra irodalmában innentől fogva „kettős idegenségnek” vagyunk kitéve, egy számunkra idegen világ megtört, esztétikailag elidegenített ábrázolásának.”¹¹

Wintersteller szerint a diverz esztétikája és annak látens interkulturalitása többféle módon jelenik meg: annak perspektívája felől nézve a diverz esztétikája egyfajta, a társadalomra irányított „idegen pillantást” tesz lehetővé; megkonstruáltsága felől nézve egyfajta normától eltérő, idegen elemekkel operáló nyelvhasználat jellemzi; hatása felől nézve a (kulturálisan befolyásolt) észlelés deautomatizációját váltja ki; és végül kultúrafelfogása felől nézve pedig a kulturális határok átlépésére, illetve bővítésére vállalkozik.¹²

Ezen új esztétikai jelenség leírásánál – melynek eredője a korábban fix lokalitással rendelkező kultúra, nyelv és irodalom egyértelmű összekapcsolásának háttérbe szorításával párhuzamosan megjelenő, a globalizált világban megfigyelhető migráció, továbbá tömegturizmus és tömegmédiá (deterritorizáció) – Wintersteller ugyanakkor figyelembe veszi azt is, hogy e jelenségek mellett egyidejűleg azokkal ellentétes irányú jelenségek is jelen vannak.

⁹ Segalen, Viktor: *Die Ästhetik des Diversen. Versuch über den Exotismus*. Frankfurt am Main, 1994.

¹⁰ Wintersteiner, Werner: *Poetik der Verschiedenheit. Literatur, Bildung, Globalisierung*. Klagenfurt, 2006. 19.

¹¹ Uo., 132.

¹² Uo., 277. „Literatur ist nie Zeugnis einer Welt, ohne Zeugnis des Risses in der Welt zu sein. Begegnung mit Literatur ist immer schon Fremdheitserfahrung, auch wenn es sich um die des eigenen Kulturkreises handelt. In der Literatur einer anderen Kultur begegnet uns daher eine »doppelte Fremdheit«, eine gebrochene, ästhetisch verfremdete Darstellung einer uns fremden Welt.” (A szerző saját fordítása.)

Ezzel kapcsolatban nem egy nomád kultúráról beszél, hanem sokkal inkább egy állandó korrelációra utal: utak és gyökerek, deterritorizáció és reterritorizáció jelentik azokat az összetartozó faktorokat, melyek között olyan feszültség lehelhető fel, mely a kultúra dinamikáját adja.¹³

Ebben az összefüggésben érdemes megemlíteni Ottmar Ette (2004) „vektorizált irodalom” metaforáját, mellyel Ette közelebbről próbálta megragadni a kortárs migrációs irodalomban lévő, korábban egymástól elhatárolt terek transzkulturális áttörését és mobilizálását. A migrációs írás Ette számára nem korlátozódik a migráció (tartalmi) elbeszélésére, hanem

„vektorral látja el a rendelkezésre álló kulturális elemeket oly módon, hogy [...] a különböző kultúrák és azok 'színreviteli praktikái' – ideértve a vallásos cselekvéseket is – közötti mozgásnak egy valós koreográfiája keletkezik. Az ezekben a szövegekben jelölt határok tehát állandóan az átmenet terei, ajtók és hidak, melyek anélkül kötnek össze dolgokat, hogy összekevernék őket, és melyek anélkül sokszoroznak meg határokat, hogy kirekesztők lennének.”¹⁴

Az Ette által leírt vektorizáció egyszersmind vonatkozik mind a szövegimmanens szintre mint írásmódra, mind pedig ezen írásmód a „nemzeti” és a „nemzeti irodalmi” kategóriák vonatkozásában megfigyelhető elhatároló folyamataira:

„A migrációs írás már nem migráns irodalom, hanem határvonalak vektorral operáló és nemzeti intézmények által megóvott meghúzósa oly módon, hogy a mindenkor nemzeti egyre kevésbé lehet biztos saját helyében és saját szavában.”¹⁵

¹³ Uo., 63.

¹⁴ Ette, Ottmar: *Über Lesenswissen. Die Aufgabe der Philologie*. Berlin, 2004. 245. „vektorisiert die zur Verfügung stehenden kulturellen Elemente so, dass [...] eine wahre Choreografie der Bewegungen zwischen unterschiedlichen Kulturen und ihren Aufführungspraktiken einschließlich religiösen Handlungen entsteht. Die in diesen Texten markierten Grenzen sind daher stets Räume des Übergangs, Türen und Brücken, die verbinden, ohne zu vermischen, die Grenzen vervielfachen, ohne auszugrenzen.” (A szerző saját fordítása.)

¹⁵ Uo., 251. „Migratorisches Schreiben ist keine Migrantenliteratur mehr, sondern vektorisiert gewohnte und von nationalen Institutionen geschützte Grenzziehungen in einer so grundlegenden Weise, dass sich das jeweils Nationale zunehmend seines Ortes (und seines Wortes) nicht mehr sicher sein kann.” (A szerző saját fordítása.)

A vektoriális írás szövegei nincsenek feltétlenül saját migrációs tapasztalathoz kötve: olyan szövegek ezek, „melyekben a mindenkori terek és térkonstrukciók háttérbe szorulnak a mozgás szabta struktúrákkal szemben, sőt azok gyakran a transzkulturális rétegződés, eltolódás és sűrűsödés állandó folyamataiba való becsatlakozást szolgálják.”¹⁶ Ezzel Ette szerint a modernség idő által és a poszt-modern erőteljesen tér által uralt dominanciája után egy új paradigma van születőben, melyben a tér-idő-dominanciák vektorizációja kerekedik felül.¹⁷

Ette e fejlődés egyik jelének tekinti, hogy a *poszt-* előtag helyét immár a *transz-* előtag foglalja el (transznacionális, transzkulturális, translációs, transzdiszciplináris, transzgresszív, tranzitórikus), mely újabban többségben van a kultúratudomány terminológiai tárházában. A migrációs irodalom vektorizáló dinamikája annak specifikus írás- és elbeszélésmódjaiban bontakozik ki, és képes transzkulturális tudást, vagyis egyfajta, a globalizált világ biopolitikai, ökonómiai és kulturális feltételei által meghatározott tudást transzportálni.¹⁸ E globalizált világ elvégre egy olyan világ, melybe hatalmi struktúrák írótak be és írónak be mind a mai napig. E hatalmi viszonyokat a posztkoloniális kutatások próbálták meg elméleti modelljeikkel megragadni és dekonstruálni.

Az irodalomtudományon belül a posztkoloniális megközelítésmód az irodalomnak egy meglehetősen kontextualizált koncepciójából indul ki, mindazonáltal egyre gyakrabban találkozni olyan próbálkozásokkal, melyek igyekeznek összekötni a szövegimmanens és a formális irányultságú elbeszéléseleméleti megközelítésmódokat a dominánsan tematikus, kontextuális és ideológiakritikai irányultságú posztkoloniális paradigmákkal.

Paul Michael Lützeler szerint a posztkoloniális irodalomkritika eleinte főleg olyan szövegekkel foglalkozott, melyek az egykori koloniális országok és a „harmadik világ” szerzőitől származtak. Ezen szerzők egzisztenciális tapasztalatát a különböző civilizációk között folytatott életmód, a kulturális hibriditás tapasztalata határozta meg.¹⁹

Időközben a posztkoloniális elméletek alkalmazási területe erősen kibővült. Posztkoloniális perspektívából nézve a kutatók figyelme (először is) a világirodalom azon történelmi tanúságaira irányult, melyek a kolonializmust (legyen az oppozicionális vagy afirmatív) tematizálják, és melyek a posztkolonialitás

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Lützeler, Michael: *Räume der literarischen Postmoderne: Gender, Performativität, Globalisierung*. Tübingen, 2000, 99f.

égisze alatt születtek. Újabban vannak olyan tendenciák is, melyek a kisebbségek és külföldiek irodalmát posztkoloniális szempontból olvassák, minek következtében a multikulturális és a posztkoloniális diskurzus egy igen érdekes fúziója jött létre.²⁰

Következésképpen az interkulturális érintkezések irodalmi inszcenálásának vizsgálata a posztkoloniális irodalomkritika valamennyi irányzatának közös vonásaként jelenik meg. Hannes Schweiger, aki „*Zwischenwelten. Postkoloniale Perspektiven auf Literatur von Migrantinnen*” (2005) című tanulmányában hasonlóra tesz kísérletet, a következő pontokat említi a posztkoloniális elméletek és a migrációs irodalom tematikus kereszteződéseinek vonatkozásában:

„Először adott a migrációs élmény mint döntő élmény, mely egyrészt határok átlépésével, másrészt új és más határok meghúzásával, ill. az addigi határok eltolásával jár. Másodszor a migrációs tapasztalat által befolyásolt identitás problematizálása. Harmadszor az olyan koncepciók mint a nemzet, a kultúra és az esszencialista identitáskonstrukciók kérdőre vonása. Negyedszer Bhabha és más migráns szerzők szövegeiben fellelhető az identitás, a kultúra és a nemzet performatív karaktere. Ötödször: gyakran állnak a hatalmi viszonyok, valamint a többségi társadalom és a kisebbség közötti viszony a középpontban. És hatodszor, hogy vége is legyen az egyébként még bővíthető listának, egyrészt kiemelik a kultúrák közötti térben, az úgynevezett „harmadik térben” rejlő potenciált, másrészt ugyanakkor egyértelművé válik, hogy az ilyen köztes terek szülte szélsőséges szituációk teherrel és problémával járnak.”²¹

²⁰ Uo.

²¹ Schweiger, Hannes: *Zwischenwelten. Postkoloniale Perspektiven auf Literatur von Migrantinnen*. In: Müller-Funk, Wolfgang – Wagner, Birgit (Hg.): *Eigene und anderer Fremde. „Postkoloniale Konflikte“ im europäischen Kontext*. Wien, 2005. 217. „Erstens das Migrationserlebnis als einschneidendes Erlebnis, bei dem Grenzen einerseits überschritten werden, andererseits neue und andere Grenzen gezogen bzw. die bisherigen Grenzen verschoben werden. Zweitens die Problematisierung von Identität vor dem Hintergrund der Migrationserfahrung. Drittens das In-Frage-Stellen von Konzepten wie Nation und Kultur sowie von essentialistischen Identitätszuschreibungen. Viertens lässt sich in den Texten Bhabhas wie auch in jenen von Migrantinnen der performative Charakter von Identität, Kultur, Nation finden. Fünftens stehen häufig Machtverhältnisse und das Verhältnis von Mehrheitsgesellschaft und Minorität im Mittelpunkt. Und sechstens, um die noch erweiterbare Auflistung hier zu beenden, wird einerseits auf das Potential einer Position zwischen den Kulturen im so genannten Dritten Raum verwiesen. Andererseits aber wird auch die Belastung und Problematik einer solch prekären Situation in den Zwischenräumen deutlich.“ (A szerző saját fordítása.)

Mindazonáltal Schweiger relativizálja e tétel produktivitását, amikor úgy véli, hogy ezáltal beszűkül a szövegekre irányított fókusz, a szövegek egy elméleti diskurzus tárgyává válnak, és ezáltal a szövegek más aspektusai figyelmen kívül maradnak.²²

„Welche Rolle spielt der literarische Text im postkolonialen Diskurs?” című szövegében Oliver Lubrich is felülvizsgálja a postcolonial studies különböző irányzatait irodalmi szövegekhez való viszonyuk alapján – a diskurzusanalízis módszerével dolgozó munkákat (Said, Pratt, Zantop), a bináris sematizálásokat (Todorov, Greenblatt) és a dekonstruktivista tételeket (Bhabha). Lubrich rámutat arra, hogy a posztkoloniális elmélet, már ha az egyáltalán konkrét szövegek olvasására irányul, az irodalommal pontosan ugyanazt teszi, amit kifogásol vele kapcsolatban: az alteritás előre megadott mérce szerinti leegyszerűsítő modellálását.²³ A posztkoloniális elmélet ezt a „deficitet” akkor képes kiegyenlíteni, ha olyan olvasástechnikákat fejleszt ki, melyek (jobban) megfelelnek a koloniális és posztkoloniális tapasztalatok, valamint az irodalom komplexitásának, mely utóbbiban az említett tapasztalatok reflexiója történik meg. A posztkoloniális irodalom ismertetőjegyeit gyakran helyezik leegyszerűsítő módon a posztmodern írásmóddal egy szintre.²⁴ Mind a kettő előnyben részesíti a fragmentáris esztétikáját, mind a kettő érdekelt a marginalitás és a kétértelműség formáiban, a vagy-vagy elutasító stratégiáiban és az utánczás, a paródia, valamint a visszatükrözés valamennyi stratégiájában.²⁵ Hogyan is manifesztálódik ez az esztétika a konkrét szövegekben? Az eddigi legrészletesebb és irodalomtudományi szempontból legalaposabb munka ezzel a kérdéssel kapcsolatban a Birk/Neumann szerzőpárosé (2002), amely a posztkoloniális elméletek kiválasztott koncepcióinak és a narratológia kategóriáinak központi metszetére fókuszál, és amely arra a kérdésre ad választ, hogy hogyan fér össze egy elsődlegesen strukturalista, szövegimmanens elbeszéléselemélet az elsősorban tematikusan dolgozó posztkoloniális tételekkel. A posztkoloniális elemzésekben eddig csak ritkán használták a narratológia irodalomtudományos leírési módszereit, jöllehet éppen a narratológiai modellek járulnak hozzá

²² Uo., 225.

²³ Lubrich, Oliver: Welche Rolle spielt der literarische Text im postkolonialen Diskurs? *Archiv für das Studium der neuern Sprachen und Literatur*, (2005) 1. sz. 16.

²⁴ Vö. többek között: Lützel: Räume der literarischen Postmoderne és Duclot-Clement, Nathalie: Interkulturelle Spannungen und die Ästhetik des zeitgenössischen Romans – Bildwelten der Ernüchterung. In: Müller-Funk, Wolfgang – Wagner, Birgit (Hg.): *Eigene und andere Fremde*. Wien, 2005. 228–240.

²⁵ Duclot-Clement: Interkulturelle Spannungen, 237.

annak pontos és precíz leírásához, hogy nyelvileg és narratív módon hogyan textualizálódnak tematikus és ideológiai identifikációs folyamatok:

„Az elbeszéléselemélet egy dologgal biztosan hozzájárult a posztkoloniális diskurzushoz, mégpedig a precízióval. A posztkoloniális irodalomelmélet jól tudja hasznosítani saját doktrínáinak a strukturalista hagyományba történő pontosabb besorolását.”²⁶

Roy Sommer is megállapítja, hogy a kultúratudományi koncepcióknak a narratológia leírási modelljeivel és elemzési kategóriáival való ilyen jellegű összekötése különös figyelmet érdemel, „mivel az irodalmi szövegek az identitás problematikáját nem expozitórikusan tárgyalják, hanem narratív módon inszenálják”.²⁷ Ezzel kapcsolatban pedig az is vizsgálható, hogy az egyes elbeszéléstechnikák hogyan szemantizálódnak multi- és transzkulturális értelemben, és hogy a műfaji konvenciók modifikálódnak-e a migrációs irodalom hatására.

Hogyha a posztkoloniális irodalmat egy antiimperialista diskurzus kifejeződéseként értelmezzük, amely önálló modelleket próbál szembeállítani az irodalom, a kultúra, a történelem, az etnicitás, az identitás stb. már kialakult (európai) fogalmaival, akkor a posztkoloniális irodalomkritika célja az individuális és kulturális identitások formációinak, az alteritás észlelési és konstrukciós módjainak elemzése és a szövegekben a transzkulturális hibriditás implicit megítélésének vizsgálata,²⁸ majd annak megmutatása, hogy ezek a szociokulturális kategóriák hogyan korrelálhatók formális narratológiai elemzési kategóriákkal.

A narratológia arra irányítja figyelmünket, hogy milyen módon állítanak elő elbeszélő szövegek identitás- és alteritáskonstrukciókat, és így az egyben lehetővé teszi azok interkulturális hatékonysági potenciáljának precíz leírását. Mindazonáltal az elbeszélési technikák egyrészt nem listázhatók teljes egészükben, másrészt pedig nem lehet egyértelműen konkrét funkciókat hozzá-

²⁶ Fludernik, Monika: *Grenzgänger zwischen Kulturen*. Würzburg, 1999. 96. „Eines mag die Erzähltheorie zur postkolonialen Debatte beizusteuern haben, nämlich Präzision. Viele der Beiträge postkolonialer Literaturtheorie können eine präzisere Einordnung ihrer Doktrinen in die strukturalistische Tradition gut gebrauchen.” (A szerző saját fordítása.)

²⁷ Sommer, Roy: *Fictions of migration: Ein Beitrag zur Theorie und Gattungstypologie des zeitgenössischen interkulturellen Romans in Großbritannien*. Trier, 2001. 18.

²⁸ Birk, Hanne – Neumann, Birgit: Go-Between: Postkoloniale Erzähltheorie. In: Nünning, Vera – Nünning, Ansgar (Hgg.): *Neue Ansätze in der Erzähltheorie*. Trier, 2002. 118.

juk rendelni, ahogy erre a Nünning – Nünning (2000) szerzőpáros is rámutatott.²⁹ A következőkben említésre kerülő kritériumokban nem merül ki az interkulturális elbeszélési technikák teljes listája. Velük kapcsolatban sokkal inkább arról lesz szó, hogy az elbeszélői szövegelemzés néhány kategóriája alapján, melyeken keresztül beíródnak a szövegekbe a posztkoloniális elmélet koncepciói (mint például az identitás, az alteritás és a hibriditás koncepciója), a jelen kötet szövegelemzése számára felmutassak bizonyos összefüggéseket az ábrázolási mód és a textuális hatékonysági potenciál között. Ezáltal számításba kerül néhány nagyon fontos, ugyanakkor messze nem az összes szóba jövő elemzési kategória, melyek segítségével a jelen kötet szövegelemzéseiben leírhatóvá válnak az identitás- és alteritáskonstrukciók. „Végérvényben minden narratív mód, amennyiben megfelelően szemantizálva van, releváns lehet interkulturális szempontból.”³⁰

Első helyen azok a szövegelemzési kategóriák említendőek, melyek a tér-ábrázolások elemzéseivel függenek össze, ugyanis a tér irodalmi ábrázolása sok esetben szemantizált. E tekintetben a posztkoloniális irodalomelmélet és az elbeszéléseleméleti alapvetések közötti összefüggés meglehetősen szoros.³¹ Megállapítható, hogy a posztkoloniális irodalom topográfiai irodalom. Az irodalmi terek sokszínűségében – e tereket épp ez az irodalom hozza létre, alakítja – a posztkoloniális irodalom Salman Rushdie értelmében arra a tényre reflektál, hogy a világ felosztása nem vezethető vissza izolált fizikai, kulturális és politikai adottságokra, hanem sokkal inkább szociális konstrukciók és egyfajta imaginárius földrajz terméke.³²

Az ilyen irányú vizsgálódások az elbeszélő tér szelekcióját, relacionálását és struktúráját kínálják, illetve térbeli oppozíciókat és vonatkozási pontokat nyújtanak. Posztkoloniális kontextusban az identitás és alteritás közvetítése számára mindenekelőtt a határkonstrukciók, illetve a határátlépés jelensége

²⁹ Nünning, Ansgar – Nünning, Vera: *Multiperspektivisches Erzählen: Zur Theorie und Geschichte der Perspektivenstruktur im englischen Roman des 18. bis 20. Jahrhunderts*. Trier, 2000. 31. a multiperspektivitás példáján arra hívja fel figyelmünket, hogy „formák és funkciók között nem figyelhető meg semmilyen egy-egy arányú korreláció egyfajta *form-to-function mapping*’ ill. *function-to-form mapping*’ értelmében”, hanem helyette a narratív eljárásmodok „szövegegész és történelmi kontextus függvényében teljesen különböző feladatokat látnak el.”

³⁰ Sommer: *Fictions of migration*, 71.

³¹ Birk – Neumann: *Go-Between*, 135.

³² Bachmann-Medick, Doris: *Dritter Raum. Annäherungen an ein Medium kultureller Übersetzung und Kartierung*. In: Breger, Claudia – Döring, Tobias (Hg.): *Figuren der/des Dritten. Erkundungen kultureller Zwischenräume*. Amsterdam, 1998. 31.

releváns, mivel ezek szemantikai tartalommal tölthetők fel mind szociális, politikai, mind pedig filozófiai értelemben.³³

Ebben az összefüggésben azt érdemes vizsgálnunk, hogy milyen szerep tulajdonítható a határoknak e kötet irodalmi szövegeiben, hogy a határok inkább merev vagy permeábilis, átengedő módon jelennek-e meg, hogy a transzgresszió kulturálisan lehetséges és kívánatos-e, hogy a különböző helyek, mint például a haza és a száműzetés, egymás ellentétéként jelennek-e meg, és hogy milyen szerepet játszanak az ún. köztés terek („*in-between spaces*”).

A kötet szövegelemzése miatt a diaszpórikus, illetve a migrációs *displacement* narratív megvalósítási módjára kérdez rá.³⁴ Ezzel kapcsolatban nyilvánvalóvá válik, hogy az identitás problematikája a tájékozódás problematikájával és a helynélküliség gyakran fellépő toposzával függ össze, és hogy a térbeli „*in-between*”, a térbeli köztesség az identitásra tevődik át. Az irodalmi terek sokfélesége a migrációs irodalomban tendenciózan dinamikus térmodellekre redukálódik, melyek narratív módon viszik színre a mozgásokat – a perifériától a centrum felé, keletről nyugatra stb. Itt különböző figurációk jöhetnek létre, mint például a sziget metaforája – annak sajátos átengedő határával és a külső és belső képzeletbeli megkettőzésével. Gyakran igen jelentős szerepet játszanak a határterek is, melyek krízisszituációk és jelentős fordulópontok jelölőiként működnek. A *Grenzgänger* a köztésben, a helynélküliségben helyezkedik el, ennél fogva migrációs szituáció szereplője.

„*A hybrid Individuum mint transferfolyamatokban bennragadt szubjektum olyan létezőként, különbségek között mozgó Grenzgängerként fogható fel, aki a kísértetiesben (im Unheimlichen) találja meg otthonát.*”³⁵

Mary Louise Pratt *Imperial Eyes* (1992) című könyvében az „anticonquest” jelenségét ismerteti: a szerző a mindent-értés és az intellektualitás kisajátításának (eurocentrikus) „póza” által fémjelzett elbeszélői magatartással egy nem-autoriter írásmódot helyez szembe, melynél nem egy, a felsőbbrendű mindentudó látszatát keltő szubjektív elbeszélő-én kerül előtérbe. A kolonialis tekintetet Pratt olyan szerzői perspektívaként írja le, amely képes főntről

³³ Birk – Neumann: *Go-Between*, 135.

³⁴ Lubrich: *Welche Rolle spielt*, 16.

³⁵ Fludernik: *Grenzgänger*, 107. „Das hybride Individuum als ein in den Transferprozessen befangenes Subjekt kann auch als derjenige begriffen werden, der im Unheimlichen sein Heim verortet, als ein Grenzgänger zwischen den Differenzen.“ (A szerző saját fordítása.)

mindent átlátni és értékelni. A migrációs szövegek ezt a koloniális tekintetet váltják le posztkoloniálisra, melynél a szerzők bizonytalanságnak és irritációnak adnak teret, beismernek lehetséges tévedéseket, beismerik tapasztalataik korlátozottságát, és ezzel egyidejűleg már nem tartják fenn a koloniális „uralkodó attitűdöt”. Ez a Prattnél még általános elbeszélői magatartásként leírt póz a mindenkori elbeszélői szituációban válik konkrétan „mérhetővé”, mely szituáció a szöveg hatékonysági potenciálját bontakoztatja ki. Magától értetődő módon például egy auktoriális elbeszélői szituáció tendenciózusan jobban megfelel egy imperiális-koloniális „póznak”, mint az én-elbeszélés. Ezen túlmenően a szövegekben előforduló perspektívák egymást ellentétező és egymást összekötő viszonyainak elemzése, illetve a perspektívák struktúrájának elemzése tájékoztatást adhat arról az ideológiai tartásról, mely ezekben a szövegekben többé-kevésbé implicit módon közvetítődik. A perspektívák nyitott struktúrája, úgymint a multiperspektivikus elbeszélés, a polarizáló alteritásmodellek meghaladását szolgálja, és ezáltal a posztkoloniális és a migrációs diskurzus egyik tulajdonságaként fogható fel. Sommer (2001) is a szereplői perspektívák megalkotottságának és súlyozásának jelentőségét emeli ki:

„A perspektíva struktúrájának elemzése, tehát az egyes szereplők perspektívájának egymást ellentétező és egymást összekötő viszonyainak elemzése [...] tájékoztatást adhat a fikcionális világ társadalmi és etnikai struktúrájáról és az individuális és kollektív reprezentációk státuszáról: Ki hogyan van ábrázolva? Mely pozíciók vannak jobban artikulálva, és melyek vannak inkább marginalizálva? Megerősíti-e a szöveg a többségi társadalom sztereotip beállítódásait és feltételezéseit a multikulturális társadalmon belül, vagy inkább szubverzív látásmódokat részesít előnyben?”³⁶

Főleg a multiperspektivitás narratológiai koncepciója biztosít számunkra olyan kvantitatív és kvalitatív elemzési kategóriákat, melyek lehetővé teszik e kérdések megválaszolását. A transzkulturalitás felől nézve főleg a perspektívák

³⁶ Sommer: *Fictions of migration*, 69. „Die Analyse der Perspektivenstruktur, d.h. der Gesamtheit der zwischen den Einzelperspektiven bestehenden Kontrast- und Korrespondenzrelationen [...], gibt Aufschluss über die soziale und ethnische Struktur der fiktionalen Welt und den Stellenwert individueller und kollektiver Repräsentationen: Wer wird wie dargestellt? Welche Positionen werden artikuliert, welche marginalisiert? Bestätigt ein Text stereotype Einstellungen und Annahmen der Majorität innerhalb einer multikulturellen Gesellschaft, oder privilegiert er subversive Sichtweisen?“ (A szerző saját fordítása.)

szelekciójának, relacionálásának, hierarchizálásának és működésének négy aspektusát kell szem előtt tartanunk.

A perspektívák struktúrája mellett az elbeszélői közvetítés elemzése is tájékoztatást ad az elbeszélő szövegekben jelen lévő identitás- és alteritáskonceptiókról. Sommer azt is kiemeli, hogy az elbeszélői instancia mint „megszemélyesített tájékozási centrum”³⁷ nemcsak koherenciát teremt a fiktív világon belül, hanem nyilvánvalóvá teszi a „szereplők kulturális beágyazottságát”³⁸ is, és olyan kontextusokat teremt, melyben megítélhetővé válnak a szereplők cselekvései és beállítottságai. Ezen értékelési mércék főleg az elbeszélő explicit állásfoglalásaiban – a szereplőkkel kapcsolatos kritikusi-ironikus kommentárokból, általánosító kijelentésekben és apellatív elbeszélői megnyilvánulásokban, például az olvasóhoz intézett kijelentésekben – kerülnek felszínre, amelyek egyben a szereplőkkel szembeni olvasói szimpátiát/antipátiát szolgálhatják.³⁹

A szereplők szintje ugyancsak nem mentes az ideológiától. Szereplői koncepciók tekintetében a releváns elemzői kérdések a szereplők megalkotottságának módjára irányulnak, például arra, hogy „a szereplők dinamikusnak vagy statikusnak, valamint többdimenzionálisnak vagy tipizáltnak hatnak-e”.⁴⁰ Ezenkívül feltehető az a kérdés is, hogy ezekben a szövegekben a szereplők számára lehetséges-e, illetve kívánatos-e egyáltalán a transzkulturális interakció. Birgit Wagner (2003) megállapítása szerint a posztkolonális szövegekben a (regény)szereplők gyakran keverten és gyökereiktől megfosztva vannak ábrázolva.

Identitás és alteritás narratív közvetítésében az időstruktúra is fontos szerepet játszik. Az időbeli „order”-ek, a cselekvés momentumainak egymáshoz rendezésének, illetve szerveződésének vizsgálata a migrációs kontextuson belül azért is releváns, mert az különösképp az emlékezés narratív színrevitelének leírásában és értelmezésében fejeződik ki:

„Mind individuális, mind kulturális szinten strukturálisan kiemelt lehet az elbeszélő jelenben például a múlt jelenléte, hogy ezáltal is megmutatkozzon

³⁷ Nünning, Ansgar (Hg.): *Grundzüge eines kommunikationstheoretischen Modells der erzählerischen Vermittlung. Die Funktionen der Erzählinstanz in den Romanen George Eliots*. Trier, 1989. 122.

³⁸ Uo., 109.

³⁹ Sommer: *Fictions of migration*, 70.

⁴⁰ Birk – Neumann: *Go-Between*, 129.

*a múlt jelenben lévő identitásra gyakorolt befolyása és megrajzolható le-
gyen az identitás fejlődése.*⁴¹

Ezáltal az emlékezést színre vivő migrációs elbeszélés individuális, illetve nemzeti és kulturális „ellentörténeteket” hoz létre, amivel kánonrevíziót eszközölhet ki.

Identitás és alteritás posztkoloniális szövegekben való, az időstruktúrára keresztül történő narratív közvetítésének egy másik aspektusaként Birk és Neumann a mindenkori időfelfogás kulturális specifikumát emeli ki,⁴² ugyanis nem minden kultúra rendelkezik a mi kronologikus időfogalmunkkal. Az emlékezés tematikus szinten történő színrevitele mellett a ciklikusság az elbeszélés hogyanját is meghatározhatja, valamint többé-kevésbé szükségtelenné teheti a kronologikus elbeszélés megtartását és a múlt és jelen közötti különbségtételt.

A migráció poétikájában a megkettőzés kategóriája – mind az idő, a tér és a szereplők tekintetében – igen fontos szerepet játszik. A posztkoloniális migrációs szövegek gyakran dolgoznak az idő és tér kettősségével: különböző helyek egymásba játszásával oly módon, hogy ezáltal ún. „kevert helyek” jönnek létre. Az elbeszélés analepszisekkel teletűzdelt, hogy ezáltal is megmutatkozzék jelen és múlt elkerülhetetlen összekapcsolódása és a múlt kísérteties (unheimlich) visszatérése a jelenbe. Ugyanakkor kettős, illetve megsokszorozott személyiségek és Doppelgängerok is – ahogy azok Freud „Unheimlich” fogalmával kapcsolatban is felmerülnek – paradigmaticusak a posztkoloniális irodalomban. Ezért is jelenik meg a duplicitás kategóriája a retorikai alakzatok szintjén is: itt elsősorban olyanokra kell gondolni, melyek érzelmi ambivalenciát, a különböző pozíciók és különböző megkettőzések közötti kellemetlen oszcillálást juttatják kifejezésre – miközben ezek az alakzatok fix pontok, stabilitások és a transzparens önazonosság elbizonytalanítását szolgálják. Ily módon jelenik meg a transzkulturális irodalom közös témájaként az én ambivalenciájának, megkettőzésének, elbizonytalanító meghasadásának különböző pszichikai állapotainak összjátéka, mely állapotok az otthon, a család és a haza leszakadása révén jönnek létre.

⁴¹ Uo., 140.

⁴² Uo., 141. „Sowohl auf individueller als auch auf kultureller Ebene kann in der erzählten Gegenwart z.B. der Präsenz der Vergangenheit strukturell hervorgehoben werden, um deren Einfluss auf die gegenwärtige Identität zu zeigen bzw. das Werden der Identität nachzuzeichnen.” (A szerző saját fordítása.)

Ian Chambers szerint „[a] nyelv elsődlegesen nem a kommunikáció eszköze; az mindenekelőtt kulturális konstrukciók eszköze, melynek segítségével létrehozható a mi saját valós identitásunk és valós értelmünk”.⁴³ A nyelv szintjén is világossá válik a kulturális hibriditás. A nyelv is képes kifejezésre juttatni és megerősíteni a kulturális eldöntetlenséget (a szereplők és az elbeszélő kijelentéseinek szintjén), és ezáltal irritálni a homogenitást és egyértelműséget követelő környezetet. Éppen a diaszporikus identitás e meghatározatlanságában⁴⁴ áll Bhabha szerint a migránsok herézise. A hibrid identitások nyelve egy keveredés és heteroglosszia által meghatározott nyelv.

A transzkulturális irodalom szövegei gyakran többnyelvűek, ebbe a többnyelvűségbe pedig gyakran belekeveredik az angol is a globalizáció nyelveként. Birk és Neumann a posztkoloniális-migrációs szövegekben megfigyelhető oralitás, a szóbeli elbeszélői hagyomány felértékelődésére hívják fel a figyelmet:

„Az írásbeli reprezentációkkal ellentétben ezt az irodalmat tendenciózusan laza időbeli struktúra és olyan cselekmény jellemzi, melyet ismétlések, a tárgytól való elkalandozások és visszatekintések határoznak meg. Ilyen módon integrálódnak és értékelődnek fel a szóbeli hagyomány elemei a posztkoloniális kulturális identitás konstrukciójának kezei között.”⁴⁵

Ezenkívül a posztkoloniális irodalom több darabját is a sztenderd nyelv és az országspecifikus nyelvi variációk revizionista felcserélése jellemzi, miközben az angol regionális és dialektális variánsainak használata a koloniális regényben többnyire a kulturális alteritás negatív stigmatizálását szolgálja.⁴⁶

„Az irodalmi mimikri gyakorlata gyakran jelenik meg stratégiaként a posztkoloniális és migrációs szövegekben azzal a céllal, hogy kritikusan

⁴³ Chambers, Ian: *Migration, Kultur, Identität*. Tübingen, 1996. 28.

⁴⁴ Bhabha, Homi K.: *The Location of Culture*. London, New York, 1994. 225. (dt. *Die Verortung der Kultur*. Übersetzt von Michael Schiffmann und Jürgen Freudl. Tübingen, 2000).

⁴⁵ Birk – Neumann: *Go-Between*, 143. „Im Gegensatz zu schriftlichen Repräsentationen ist diese tendenziell durch eine lose Zeitstruktur und durch einen von Wiederholungen, Abschweifungen und Rückblenden geprägten Plot gekennzeichnet. So können Elemente oraler Tradition integriert und dadurch implizit im Rahmen der Konstitution der postkolonialen kulturellen Identität aufgewertet werden.” (A szerző saját fordítása.)

⁴⁶ Uo.

*lépjen fel a megingathatatlanak tűnő identitáskonstrukciókkal szemben. A koloniális struktúrák mimetikus utánzása ezeket leplezi le, a szövegek rasszista közhelyeket idéznek ironikusan, vagy játékos díszletként tüntetik fel azokat. A mimikri jelenségében ugyanakkor be- és elhatároló folyamatok találhatnak egymásra, aminek köszönhetően az identitások kettős természete válik láthatóvá. E kettős természet a nem teljes, részben megghiúsult vagy akadályozott alkalmazkodás alakzata.*⁴⁷

Kaya Silverman (1996) a mimikri jelenségét olyan pózként, identifikációs cselekvésként értelmezi, mely – a társadalmi előképekre való mimetikus visszacsatolás során – a szubjektum számára (más) határokat szab. Jóllehet a mimikri egyfajta cselekvési képességet implikál, az azonban semmi esetre sem keverendő össze a választás szabadságával. A gyakorlatban ugyanis a mimikri nem szükségszerűen rejt magában ellenállást. Silverman érzésében központi a kulturális ideáloktól és normáktól való – nem utolsósorban a teatralizálás és reflexió által lehetővé tett – távolságtartás iránti vágy, mely a művészeti gyakorlatban az egyenlővé tevő identifikációs folyamatok megakadályozásaként jelenhet meg. Az irodalmi fikció reflektál a kulturális identitás teatralitására, melyet Silverman a mimetikus szubverzió egyik feltételeként nevez meg, ami által láthatóvá teszi az uralkodó normát mint olyat. A mimikri parodisztikus póza az uralkodó határok (látszat)elfogadásán keresztül aláaknázza azok stabil alapját.

A koloniális diskurzus egy másik jelentős diszkurzív stratégiája a sztereotípiák, úgymint az auto- és heterosztereotípiák használata; ezek a sztereotípiák akkor is fellelhetők a posztkoloniális szövegekben, ha azok (egyre inkább) önnön dekonstrukciójukat célozzák meg. Ahogy Bhabha fogalmaz, a sztereotípia „egy lehetetlen objektum”,⁴⁸ ugyanis annak artikulációját (potenciálisan) mindig a másik tekintete határozza meg. Sommer arra is utal, hogy az idegenség

⁴⁷ Breger, Claudia: Mimikry als Grenzverwirrung. Parodistische Posen bei Yoko Tawada. In: Benthien, Claudia – Krüger-Fürhoff, Irmela Marei (Hg.): *Über Grenzen. Limitation und Transgression in Literatur und Ästhetik*. Stuttgart, Weimar, 1999. 176–206., 183. „Die Praxis der literarischen Mimikry wird in den postkolonialen- bzw. Migrationstexten häufig als Strategie eingesetzt, um gegen Mechanismen der identitären Festschreibung kritisch zu intervenieren. Mimetisches Nachahmen kolonialer Strukturen soll diese entlarven, rassistische Klischees werden ironisch zitiert oder dienen als spielerische Versatzstücke. In der Mimikry treffen allerdings Be- und Entgrenzungsprozesse zusammen, wodurch die doppelte Natur von Identitäten sichtbar wird. Sie ist die Figur einer nicht vollständigen, teilweise gescheiterten oder verhinderten Anpassung.“ (A szerző saját fordítása.)

⁴⁸ Bhabha: *The Location of Culture*, 200.

diskurzusaiban cirkuláló elképzelések, képek és mentális konstrukciók gyakran a másság sztereotipizáló és leértékelő retorikájában⁴⁹ manifesztálódnak.⁵⁰

Az úgynevezett „elmosódott műfajokkal” (Geertz) (1983), az irodalmi szövegek és elméletek keverésével, azok határainak eltörlésével – ez ugye a posztkoloniális diskurzus egyik jellemzője – együtt jár az esszéisztikus forma előnyben részesítése is, melyet Montaigne óta kritika, nyitottság, igazságkeresés, dogmaellenesség és válaszok helyett kérdések jellemeznek. E megfigyelés megerősíti Sommernek azt a tézisét (2001) is, miszerint a transzkulturális irodalom módosított az irodalom műfaji konvencióin.

Jacques Derrida *Le monolinguisme de l'autre* című esszéjében saját francia-zsidó-algériai származását és mindenekelőtt a francia nyelvhez fűződő komplex viszonyát tematizálja, mely az ő egyetlen 'anyanyelve', és egyszersmind a kolonializmus és az antiszemita kirekesztés nyelveként nem a saját nyelve. „Je n'ai qu'une langue, ce n'est pas la mienne.”⁵¹ A franko-magrebi zsidó gondolkodó, aki nem tudhat magáénak nyelvi, nemzeti és kulturális identitást, posztkoloniális helyzete a dekonstrukció allegóriájává vált. Ebben az összefüggésben az identitás koncepcióját Derrida egy olyan „chaîne sémantique”-on keresztül dekonstruálja etimológiailag, ami összekeveri egymással a sajátot és az idegent, „*qui travaille au corps l'hospitalité autant que l'hostilité* – *hostis, hospes, hosti-pet, posis, despotes, potere, potis sum, possum, pote est, potest, pot sedere, possidere, compos, etc.*”⁵² A posztkolonializmus inspirálta dekonstrukció ugyanarra az eredményre jut, mint a dekonstrukció inspirálta posztkolonializmus: „Une identité n'est jamais donnée.”⁵³ A posztstrukturalizmus, a posztkolonializmus és a gender studies elméleteinek eklektikus, nem szisztematikus és retorikailag absztrakt fúziója kimondottan gyümölcsözőnek tűnik. Hogyha a posztkoloniális diskurzus hibrid, alapvetően ambivalens, dekonstruálható, akkor szükségeltetik egy olyan szövegelemzői módszer, mely nem esik bele sem a diskurzusanalízis csapdájába, sem pedig bináris sematizálásokba, és mely nem eredményez dialektikus ellentmondásokat és feloldásokat, hanem pontosan ott mutatja meg, hagyja sértetlenül és írja le a többértelműséget, ahol az előbukkan: magában az olvasásban.

⁴⁹ Riggins, Stephen (Hg.): *The language and politics of exclusion: others in discourse*. Thousand Oaks, 1997. 1.

⁵⁰ Sommer: *Fictions of migration*, 25.

⁵¹ Derrida, Jacques: *Le monolinguisme de l'autre ou la prothèse d'origine*. Paris, 1996. 13.

⁵² Uo., 32.

⁵³ Uo., 53.

Migráció és metafora: a migrációs válság nyelvi képei a magyar online sajtóban (2015)

Bevezetés

A metaforákat gyakran a költői képekkel azonosítják, és két fogalom (külső vagy belső) tulajdonságainak tartalmi, illetve hangulati hasonlóságán alapuló összekapcsolásaként írják le a létrejöttüket („*Föltámadott a tenger, a népek tengere*” – a nép azonosítása a tengerrel hasonló tulajdonságaik alapján). A metafora legfontosabb funkciójaként pedig a szemléltetést jelölik meg, a dolgok láttatását egy másik dolgon keresztül. A metaforának ezt a felfogását a kognitív nyelvészeti kutatások az utóbbi harminc évben jelentősen árnyalták, és sok tekintetben át is alakították.¹ Az elméleti átalakulás egyik legfontosabb következménye az lett, hogy a metaforát manapság nem csupán a szemléltetés nyelvi eszközének, hanem nyelvi, fogalmi, társadalmi és kulturális, de idegi és testi jelenségnek is tekinthetjük.² A metafora vizsgálata ezért manapság nemcsak nyelvészeti, irodalmi, de pszichológiai és neurológiai kutatásokat is jelenthet, amellyel kutatók százai foglalkoznak világszerte, és amelynek az eredményei mind mennyiségi, mind szakterületi megoszlás tekintetében imponálóan magasak.³

A következőkben a metafora kutatásának egyik nagyobb szeletére, a nyelvészeti metaforakutatásra fogunk koncentrálni. Mivel az irányzatok sokszí-

¹ Kövecses, Zoltán: *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford, 2002; Kövecses, Zoltán: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest, 2005; Lakoff, George: *The Contemporary Theory of Metaphor*. In: Ortony, Andrew (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge, 1993. 202–251.; Lakoff, George – Johnson, Mark: *Metaphors We Live By*. Chicago, 1980.

² Kövecses Zoltán – Benczes Réka: *Kognitív nyelvészet*. Budapest, 2010.

³ Csatár, Péter: *Innovationen in der kognitiv-linguistischen Metaphernforschung*. In: Mikulas, Roman (Hg.): *Metaphernforschung in interdisziplinären und interdiskursiven Perspektiven*. Paderborn, 2020. 423–439.

nűségét, a módszerek sokféleségét, azaz a kutatási hagyományt még csak a felsorolás szintjén is nehéz áttekinteni, ezért inkább arra törekedtünk, hogy példaelemzések révén megmutassuk: milyen módokon közelít a nyelvészeti metaforakutatás a tárgyahoz, amikor azt akarja feltárni, hogy mi lehet a metafora funkciója egy specifikus kommunikációs helyzetben. A vizsgálandó kommunikációs helyzet a 2015-ös migrációs krízisről szóló magyarországi közbeszéd, amely híradások, riportok, vélemények, állásfoglalások, beszámolók formájában tárult elénk a napi sajtóban. Azt fogjuk bemutatni a lehetőségekhez képest közérthetően, a kötet céljaival egyezően a lehető legkevésbé elméletközpontúan és a terjedelmi korlátok miatt vázlatosan, hogy a 2015-ös migrációs krízishelyzet nyelvhasználatát szemléltető szövegek metaforái mit árulnak el az alábbi kérdésekről: Miként közvetítette a társadalom a maga számára ezt a helyzetet? A krízis milyen aspektusait emelte ki a nyelv eszközeivel? Hogyan pozicionálja a helyzetben érintett személyeket? Az első, rövid elemzés egyetlen szövegben, egy politikusnak az akkori helyzetről elhangzott összefoglalójában azonosítja és elemzi a nyelvi metaforákat, míg a második, hosszabb lélegzetű elemzés egy nagyobb időszakot átfogó és online források szövegeit magában foglaló nyelvi adatbázisban tárja fel a metaforákat.

A politika nyelvének metaforáit sokan és sokféleképpen elemezték.⁴ Magyar nyelven is találkozunk egyfelől a migráció arcait képileg bemutató, metaforákat is felvonultató kutatásokkal,⁵ másfelől átfogó, a migrációs válságra

⁴ Schön, Donald A.: Generative Metaphor: A Perspective on Problem-Setting in Social Policy. In: Ortony, Andrew (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge, 1993. 137–163.; Mio, Jeffery Scott: Metaphor and Politics. *Metaphor and Symbol*, Vol. 12. (1997) No. 2. 113–133.; Santa Ana, Otto: 'Like an Animal I Was Treated': Anti-Immigrant Metaphor in US Public Discourse. *Discourse and Society*, Vol. 10. (1999) No. 2. 191–224.; Charteris-Black, Jonathan: Britain as a Container: Immigration Metaphors in the 2005 Election Campaign. *Discourse and Society*, Vol. 17. (2006) No. 6. 563–582.; Musolff, Andreas: *Metaphor and Political Discourse. Analogical Reasoning in Debates about Europe*. Basingstoke, 2004; Musolff, Andreas: Dehumanizing Metaphors in UK Immigrant Debates in Press and Online Media. *Journal of Language Aggression and Conflict*, Vol. 3. (2015) No. 1. 41–56.; Musolff, Andreas: *Political Metaphor Analysis. Discourse and Scenarios*. London, 2016; Brugman, Britta C. – Burgers, Christian – Steen, Gerard J.: Recategorizing Political Frames: A Systematic Review of Metaphorical Framing in Experiments on Political Communication. *Annals of the International Communication Association*, Vol. 41. (2017) No. 2. 181–197. Online: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23808985.2017.1312481> (letöltés: 2020. október 19.)

⁵ Fülöp Nóra – Ilyés Virág – Katona Eszter – Morvay Gergely – Varjú Zoltán: *A migráció arcai. Nyelv és Tudomány* (2017). Online: <https://www.nyest.hu/facesofmigration/> (letöltés: 2020. október 19.)

vonatkozó, a magyar kormányzati kommunikációt taglaló elemzéssel.⁶ Közlebről nézve a 2014–2015-ös migrációs válságról is születtek már elemzések,⁷ ezek sorába illeszkednek saját kutatásaink is.⁸ Mindenekelőtt szükséges rögzítenünk, hogy politikai metaforán a továbbiakban olyan metaforikus nyelvi kifejezéseket értünk, amelyek egy nyelvi és kulturális szempontból egységesnek tekinthető közösség számára a megértés és a szemléltetés nyelvi eszközeként szolgálnak a hétköznapi perspektívájából tekintve komplex és bonyolult társadalmi, illetve politikai jelenségek megragadására és a hozzájuk való viszony kialakítására mind a közösség, mind az egyének szintjén.⁹

Általában véve pedig, kapcsolódva a kognitív metaforakutatásban elterjedt felfogáshoz, a metaforákra úgy tekintünk, mint fogalmi tartalmak – pontosabban az elmében a fogalmakat reprezentáló fogalmi tartományok (*conceptual domains*) – egymásra vetítésének eredményeként létrejövő jelentésekre, amelyeket az elméletben fogalmi metaforáknak (*conceptual metaphors*) neveznek. Ezeknek a mentális tartalmaknak a legjellemzőbb funkciója az, hogy a segítségükkel képesek vagyunk megérteni vagy felfogni egy dolgot, illetve egy folyamatot, mégpedig egy másik dolog vagy folyamat fogalmainak a felhasználá-

⁶ Bernáth Gábor – Messing Vera: Bedarálva. A menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató* 16. évf. (2015) 4. sz. 7–17. Online: http://www.matarka.hu/klikk.php?cikkmutat=2520798&mutat=http://epa.oszk.hu/03000/03056/00061/pdf/EPA03056_mediakutato_2015_%C3%A9l_007-017.pdf (letöltés: 2020. október 19.)

⁷ Spieß, Constanze: Vom Flüchtlingsstrom bis hin zum Flüchtlingsunami? Metaphern als Meinungsbildner. *Magazin Erwachsenenbildung.at*, Jg. 11. (2017). Online: <http://www.erwachsenenbildung.at/magazin/17-31/meb17-31.pdf> (letöltés: 2020. október 19.); V. Rada, Roberta: Wirtschaftliche Aspekte der Migration. In: Knipf – Komlósi, Elisabeth – V. Rada, Roberta (Hgs.): *Sprachliche Vermittlung wirtschaftlichen Wissens – am Beispiel des Deutschen*. Budapest, 2018a. 115–126.; V. Rada, Roberta: Sprachthematizierungen im Migrationsdiskurs. In: Bánffi-Benedek, Andrea – Boszák, Gizella – János, Szabolcs – Nagy, Ágota (Hgs.): *Netzwerke und Transferprozesse: Studien aus dem Bereich der Germanistik*. Wien, 2018b. 399–408.

⁸ Csatár, Péter – Majoros, Krisztián – Tóth, Máté: *Die metaphorische Repräsentation der Migrationskrise von 2014–2015 in zwei führenden ungarischen Online-Zeitschriften*. Jahrbuch der Ungarischen Germanistik 2017, (2018). 187–210. Online: http://jug.hu/images/2017/07-peter_csatar-krisztian_majoros-mate_toth.pdf (letöltés: 2020. október 19.); Tóth, Máté – Csatár, Péter – Majoros, Krisztián: Metaphoric Representations of the Migration Crisis in Hungarian Online Newspapers: A first Approximation. *metaphorik.de*, Vol. 28. (2018) 169–199. Online: https://www.metaphorik.de/sites/www.metaphorik.de/files/journal-pdf/28_2018_169_toth-csatar-majoros.pdf (letöltés: 2020. október 19.)

⁹ Mio, Jeffery Scott: Metaphor and Politics. *Metaphor and Symbol*, Vol. 12. (1997) No. 2. 113–133.; Charteris-Black, Jonathan: Britain as a Container: Immigration Metaphors in the 2005 Election Campaign. *Discourse and Society*, Vol. 17. (2006) No. 6. 563–582.

lásával.¹⁰ A POLITIKA fogalmi tartománya így válik megragadhatóvá például a SZÍNHÁZ fogalmi tartományának az elemeivel.¹¹ Abban a kijelentésben, hogy *sokakat riaszt a politikai ripacszkodás*, a POLITIKAI SZEREPLŐ aktivitásának fogalmi tartalma a SZÍNÉSZ karakterformáló tevékenységének fogalmi tartalmán keresztül válik érthetővé a befogadó számára.¹²

1. példaelemzés:

Pintér Sándor belügyminiszter egyik beszédének kivonata (2015)

A metaforák megismerésének és szerepük feltárásának kézenfekvő terepe a nyelvi megnyilvánulások közege, azon belül is természetesen a tárgyalt témában született szövegek a legfontosabb források, mivel ezek jól kezelhető, újra és újra átnézhető kutatási források, ráadásul – általában – nagy mennyiségben állnak rendelkezésre. Egy-egy téma metaforáinak vizsgálatához a kutatók összegyűjtene (manuálisan vagy szoftverek segítségével) témába vágó szövegeket, így nagyobb nyelvi adatbázisokat hozva létre, amelyeket jellemzően tematikus nyelvi korpuszoknak neveznek. Ilyen adatbázis az az általunk összeállított – a 2015-ös migrációs válsághoz kapcsolódó – tematikus nyelvi korpusz, amelyből az itt következő esettanulmány példaszövege is származik. A migrációs korpuszról bővebben a következő fejezetben lesz szó

A kiválasztott szöveg címe „Pintér Sándor: A szabadság forgott kockán”, a *Heti Világgazdaság* (HVG) online kiadásában jelent meg 2015. szeptember 30-án, és arról tudósít, hogy a miniszter az Országgyűlés Honvédelmi és

¹⁰ Lakoff, George: The Contemporary Theory of Metaphor. In: Ortony, Andrew (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge, 1993. 202–251.; Lakoff, George – Johnson, Mark: *Metaphors We Live By*. Chicago, 1980.

¹¹ A fogalmi tartományok, amelyek egymásra vetítésével a metaforikus tartalom létrejön, mentális reprezentációk, amelyek az adott fogalmi tartományra vonatkozó tudásunkat, tapasztalatainkat tartalmazzák rendezett, strukturált formában. A fogalmi tartományokat a szakirodalomban kiskapitálissal szedik, és a továbbiakban mi is ezt a jelölési konvenciót alkalmazzuk (A POLITIKA SZÍNHÁZ).

¹² A fogalmi metaforaelmélethez kiváló magyar nyelvű bevezető Kövecses, Zoltán: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest, 2005., továbbá Kövecses Zoltán – Benczes Réka: *Kognitív nyelvészet*. Budapest, 2010. idevágó fejezetei. Klasszikus műnek számít Lakoff, George – Johnson, Mark: *Metaphors We Live By*. Chicago, 1980. kötete, valamint Lakoff, George: The Contemporary Theory of Metaphor. In: Ortony, Andrew (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge, 1993. 202–251. összefoglaló tanulmánya a fogalmi metaforáról.

rendészeti bizottsága előtt a határzáról és annak nemzetbiztonsági érdekéről beszélt.¹³

A kiválasztás elsődleges szempontja *a szöveg tematikus és temporális relevanciája* volt, azaz hogy olyan szöveget keressünk, amely a vizsgált kommunikációs helyzetre reagál, azt tematizálja, és pedig átfogó módon, azaz nem egy partikuláris eseményhez kapcsolódik, hanem a helyzet egészéről szól. Az is fontos momentum a relevancia szempontjából, hogy a szöveg a vizsgált kommunikációs helyzet létrejöttének kezdeti időszakából származzon, mivel így jó eséllyel benne már előfordulhatnak olyan nyelvi kifejezések, amelyek a helyzet nyelvi feldolgozását a későbbiekben is meghatározzák. Fontos szempont volt továbbá *a szöveg autentikussága*, azaz hogy olyan forrásból, olyan személytől származzon, aki nyelvi értelemben is nyilvánvalóan aktív alakítója a helyzetről való beszédnek, azaz olyan társadalmi, politikai vagy kulturális szerepet tölt be, amely vonatkoztatási pont a társadalom számára a helyzet megértése és értékelése során. A harmadik szempont a szövegválasztás során *a szöveg fókuszáltsága* volt, vagyis az, hogy a szöveg a kutatás tárgyaként megjelölt témához kapcsolódjon, azaz a migrációra vonatkozó metaforák is előforduljanak benne.¹⁴

A belügyminiszter és más magas rangú belbiztonsági tisztviselők beszámolója az Országgyűlés Honvédelmi és rendészeti bizottsága előtt megfelel a relevancia mindhárom szempontjának. A miniszter egyike a legfelsőbb szinten felelős személyeknek a helyzet kormányzati kezelésében, beszéde a migrációs krízis első csúcspontján hangzik el (2015. szeptember 30-án), összefoglalóan beszél a témáról, a sajtóanyag idézi az elhangzottakat. Beosztottjai szavait szintén

¹³ A szöveg megtalálható a függelékben, de elérhető az interneten is (letöltés: 2020. október 19.): http://hvg.hu/itthon/20150930_Pinter_Sandor_a_szabadsag_forgott_kockan

¹⁴ Elemzésünk háttérül a kommunikációs helyzeteket egyszerre több szempontból vizsgáló nyelvészeti tudományterület, a diskurzuselemzés szolgál, amely – hasonlóan a kognitív nyelvészethez – maga is több irányzatot ölel fel, amelyek jellemzésére itt most nincs sem hely, sem szükség. A diskurzuselemzés a különféle társadalmi, politikai, kulturális tevékenységekről létrehozott szövegeket tanulmányozva alapvetően két irányban vizsgálódik: egyfelől azt kutatja, hogy miképpen nyilvánulnak meg a különféle eszmék, értéktelelések, ideológiák a választott nyelvi eszközökben, másfelől pedig azt, hogy a szövegbeli nyelvi eszközök, illetve a nyelvhasználati stratégia összességében miképpen hozza létre és tartja fenn az egyének egymás közötti, interszubjektív szociális viszonyrendszerét, azaz a társas valóságot. Kurrens áttekintést ad a terület egészéről: Tannen, Deborah – Ehernberger Hamilton, Heidi – Schiffrin, Deborah (eds.): *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford, 2018. Rövid és világos bevezetést nyújt magyar nyelven a témába Virág Attila: *Diskurzuselemzés a politika- és vezetéstudományban. Vezetéstudomány*, 45. évf. (2014) 3. sz. 30–38. Online: http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/1491/1/vt_2014n3p30.pdf, (letöltés: 2020. október 19.)

szó szerint tartalmazza a sajtóbeszámoló. A szöveg – jellegéből fakadóan – ugyan kevés metaforikus kifejezést tartalmaz, ennek ellenére feltételezhetjük, hogy ezeknek a kifejezéseknek a használata a miniszter és beosztottjai számára a helyzet jellemzésekor és értékelésekor választott nyelvi stratégia része.

A szöveg viszonylagos rövidege ellenére (összesen 724 szóból áll) rendkívül informatív, tényeket közöl a migrációs válság 2015. évi helyzetéről, az intézkedésekről, különösen a határzár bevezetéséről egyes határátkelő pontokon Magyarország déli határszakaszán.

A szöveg csak két metaforikus kifejezést tartalmaz a migrációs válsággal kapcsolatban, ezek a következők: „*a migrációs hullám átterelődött a magyar–horvát határra*”; „*korábban egy helyen jelentkezett a migrációs nyomás, most több ponton*”. Ezek a metaforikus kifejezések a hatalmas víztömeg és a víztömeg által kifejtett nyomás forrástartományát (ÁRVÍZ) vetítik rá a migrációban részt vevő személyek tömegeire (MIGRÁCIÓ). Ez a metaforikus projekció összesűrítendő egyetlen MIGRÁCIÓ ÁRVÍZ/TERMÉSZETI KATASZTRÓFA fogalmi metaforában, amelynek a szerepe az, hogy a migrációval kapcsolatos különböző tapasztalatokat a természeti katasztrófákkal, ezen belül is az árvizekkel azonosítsa, nyelvi szinten pedig a természeti katasztrófákra alkalmazott kifejezéseket használva tegye érthetővé, felfoghatóvá a történéseket.

Ugyan csak kétszer fordul elő metaforikus kifejezés formájában a migráció természeti katasztrófával való azonosítása, ugyanakkor a két előfordulás a kormányzatot képviselő minisztertől, valamint az egyik beosztottjától származik, a szöveg szó szerint idézi ezeket. A miniszter a HULLÁM-metaforát, a rendészeti államtitkár pedig a VÍZTÖMEG-metaforikát használva közösen alkalmazza az ÁRVÍZ-metaforika különböző elemeit, ezzel is ráerősítve arra, hogy nem egy véletlenszerűen kiválasztott metafora használatáról van szó, hanem olyan nyelvi stratégiáról, amelyet a két vezető tisztségviselő vélhetőleg tudatosan alkalmaz.

Ez a rövid és vázlatos elemzés kiindulópontul szolgálhat a migrációs krízis metaforikájának feltárását célzó átfogó vizsgálódás számára, hiszen felmerül a kérdés, hogy az ÁRVÍZ-metaforika metaforája mennyiben határozta meg a 2015-ös migrációs válságról szóló közbeszédet, illetve hogy vannak-e más metaforák, amelyek jelenléte és használata befolyásolta az akkori nyelvhasználatot. Ennek megválaszolásához módszertani szempontból természetesen már elégtelen lenne néhány további egyedi szöveg vizsgálata. Ez a munka egyrészt egy nagyobb, a téma szempontjából reprezentatívnak tekinthető szövegtörzsről végezhető csak el; másrészt egy nagyobb nyelvi adatbázis átfésüléséhez olyan módszer szükséges, amely meggyorsítja a metaforák azonosításának fo-

lyamatát. A következőkben egy ilyen nagyléptékű elemzés eredményeit mutatjuk be, és kitérünk a módszerek kérdésére is.

2. példaelemzés: Korpusz és alkalmazott módszerek

Az általunk összeállított szövegtörzs a migrációs válság intenzív időszakából, azaz a 2014. július 1. és 2015. december 31. közötti időszakból tartalmaz minden olyan szöveget a szövegek olvasói kommentjei nélkül, amely a *Heti Világgazdaság* (hvg.hu), illetve a *Magyar Nemzet* (mno.hu) weboldalán jelent meg.¹⁵

Ugyan végső soron egy nagyon nagy nyelvi adatbázist hoztunk létre, a kutatási célok – a két újság közötti nyelvi/világnézeti különbségek feltárása – megkívánták, hogy a két újságból származó szövegek külön-külön is vizsgálhatók legyenek. Mivel az időszakot belsőleg tagolva is vizsgálni kívántuk, úgy terveztük meg a korpuszt, hogy havi bontásban is kutatható legyen. Erre azért volt szükség, hogy megvizsgálhassuk az esetleges változásokat, amelyek a teljes 18 hónapnyi időszakban bekövetkezhetnek a migrációs válsággal kapcsolatos nyelvhasználatban.

A korpusz összesen 36 062 001 szövegszót tartalmaz, ami azt jelenti, hogy statisztikai értelemben reprezentatív korpusznak tekinthető. A statisztikailag reprezentatív korpuszok alsó határa az egymillió szövegszó. Az összegyűjtött cikkek válogatás nélkül kiterjednek a két újságbeli összes témára, azaz felölelik a sport, a kultúra, a politika, a tudomány, a gazdaság, a technológia témáit, valamint a hazai és nemzetközi híreket stb.

Egy ilyen hatalmas korpusz vizsgálata nem történhet manuálisan, sem az idő, sem az esetleges emberi hibák gyakorisága miatt. Ezért egyrészt az AntConc korpuszkezelő csomagot alkalmaztuk (Laurence Anthony fejlesztése¹⁶), amelyvel általános korpuszelemzést lehet végezni (kollokációs elemzések, konkordanciák generálása, KWIC-listák összeállítása stb.), másrészt kidolgoztunk

¹⁵ Ezúton is köszönjük Ficsor Jánosnak, hogy hathatós technikai segítséget nyújtott a szövegtörzs létrehozásában.

¹⁶ A szoftver elérhető: <http://www.laurenceanthony.net/software.html> (letöltés: 2020. október 19.)

egy saját eljárást, az ún. „tölcsér” módszert,¹⁷ amely kifejezetten a metaforák félig automatizált azonosítására alkalmas nagyobb szövegkorpuszokban. Mivel a módszerek bemutatása túlzottan bonyolulttá tenné a szóban forgó kutatás prezentálását, és előismereteket is feltételez a metaforák korpuszos elemzése területén, eltekintünk a részletes ismertetésükről. Arra viszont felhívjuk a figyelmet, hogy a metaforák korpuszokkal történő vizsgálata a nyelvészeti metaforakutatás egyik legdinamikusabban fejlődő kutatási iránya, amely a jövőben valószínűsíthetően mind inkább meghatározó lesz.¹⁸

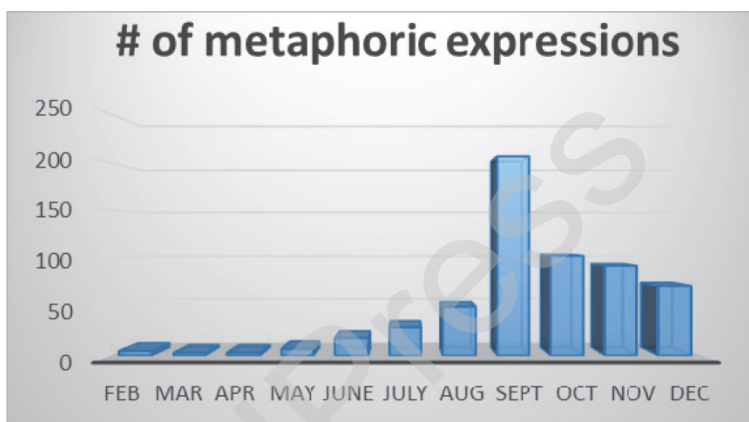
2. példaelemzés: Eredmények

A kutatás során a teljes korpuszban összesen 588 metaforikus kifejezést azonosítottunk, melyek eloszlása a vizsgált időszakban (lásd az 1. ábrát) összhangban volt a *migráns* főnév szóalakjainak és összetett formáinak (*migráns**) gyakorisági adataival. A migrációval és/vagy a migránsokkal kapcsolatos első metaforikus megfogalmazásokkal először 2015 februárjában találkozunk (5 releváns előfordulás). Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a metaforikus

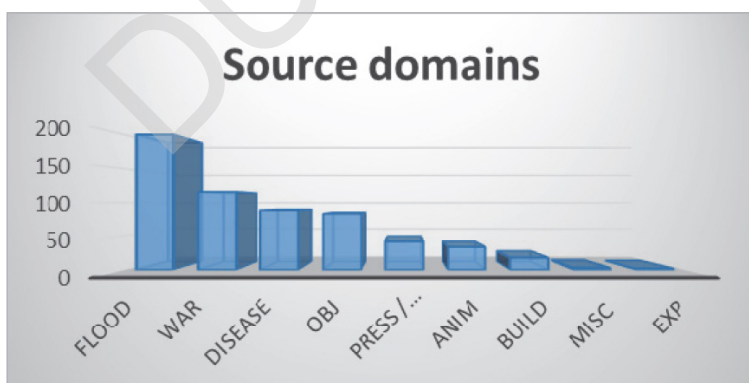
¹⁷ Majoros, Krisztián: Metapher und Kookkurrenz. Eine alternative „Trichter“-Methode zur korpusbasierten Untersuchung metaphorischer Ausdrücke in öffentlich zugänglichen elektronischen Zeitungskorpora am Beispiel der Wissenschaftsberichterstattung im Bereich der Zellbiologie. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik*, Jg. 23. (2013) No. 1. 65–110.; Majoros, Krisztián: Zellenmetaphern und die organische Metaphorik in deutschsprachigen Plenarvorträgen. Die weiterentwickelte „Trichter“-Methode. *Argumentum*, 12. évf. (2016) 123–151. Online: http://argumentum.unideb.hu/2016-anyagok/sondernummer/07_majorosk.pdf (letöltés: 2020. október 19.); Majoros, Krisztián: *Die Zelle im Trichter. Eine korpusbasierte Methode der Metaphernsuche*. Berlin, 2018; Csatár, Péter – Majoros, Krisztián – Tóth, Máté: *Die metaphorische Repräsentation der Migrationskrise von 2014–2015 in zwei führenden ungarischen Online-Zeitschriften*. Jahrbuch der Ungarischen Germanistik 2017, (2018). 187–210. Online: http://jug.hu/images/2017/07-peter_csatar-krisztian_majoros-mate_toth.pdf (2020.10.19.); Tóth, Máté – Csatár, Péter – Majoros, Krisztián: Metaphoric Representations of the Migration Crisis in Hungarian Online Newspapers: A first Approximation. *metaphorik.de*, Vol. 28. (2018) 169–199. Online: https://www.metaphorik.de/sites/www.metaphorik.de/files/journal-pdf/28_2018_169_toth-csatar-majoros.pdf (letöltés: 2020. október 19.)

¹⁸ A korpuszok alkalmazásához a metaforakutatásban lásd Stefanowitsch, Anatol: Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy. In: Stefanowitsch, Anatol – Gries, Stefan Thomas (eds.): *Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy*. Berlin, 2006. 1–16. összefoglaló írását, a kutatás mai tendenciáihoz pedig Semino, Elena: Corpus Linguistics and Metaphor. In: Dancygier, Barbara. (ed.): *The Cambridge Handbook of Cognitive Linguistics*. Cambridge, 2017. 463–476. munkáját.

kifejezések száma márciusban, áprilisban és májusban továbbra is jelentéktelennek tekinthető (3-3, illetve 7 előfordulás). A nyári hónapok enyhe, de folyamatos emelkedést mutatnak (júniusban 18, júliusban 29, majd augusztusban 50 előfordulással), míg szeptemberben a találatok száma exponenciálisan kiugrik. Októberben, novemberben és decemberben fokozatos csökkenést tapasztalunk, azonban úgy tűnik, hogy a migrációs válság és a migránsok a metaforizáció céltartományaiként továbbra is a magyar közbeszéd meghatározó témája maradnak.

1. ábra: A fellelt metaforikus kifejezések száma (2015. február–december)

2. ábra: Az egyes forrástartományokhoz tartozó metaforikus kifejezések száma

A *migráns** keresőkifejezés és a korpuszban azonosított metaforikus kifejezések gyakorisági adatainak havi eloszlása alapján biztonsággal kijelenthető, hogy a migrációs válság témája 2015 szeptemberében szinte berobbant a magyar

közbeszéd fókuszába, és az év hátralévő részében a figyelem középpontjában maradt. A migrációs metaforika kutatásának szempontjából tehát 2015 második fele bizonyul különösen relevánsnak.

Az általunk talált metaforikus kifejezések hét főbb forrástartomány köré szerveződnek (lásd a 2. ábrát): ÁRVÍZ (200 találat), HÁBORÚ (116 találat), BETEGSÉG (89 találat), TÁRGYAK (84 találat), NYOMÁS/TEHER (42 találat), ÁLLATOK (34 találat) és ÉPÜLETEK (18 találat).

A migrációs válság és a migránsok konceptualizációja során alkalmazott említett fontosabb forrástartományok mellett két olyan kifejezést találtunk, ahol a válság kezdete robbanásként jelenik meg:

(1) *A migráns-, illetve menekültválság kitörésekor ugyanakkor keresztények széles rétegei jól érzékelhetően nem tudtak mit kezdeni azzal, amikor a bevándorlók segítői a képükbe vágják a Máté evangélium idézetét: „idegen voltam, és befogadtatok”.¹⁹*

(2) *De nem az ilyen retorikai túlzásoknak köszönhető mostani választási győzelmét, ahogy a menekültügynek se (a „migránsválság” kitörésekor már rég nagyon vezetett a közvélemény-kutatásokban).²⁰*

Mivel azonban a ROBBANÁS-metaphora inkább marginális és elszigetelt esetnek tekinthető, ezeket a kifejezéseket figyelmen kívül hagyjuk az elemzés során.

A maradék három metaforikus kifejezés az ÉLŐSKÖDŐ-metaphora, illetve történelmi analógiák megnyilvánulásai:

(3) *A német döntéshozók a jelek szerint tisztában vannak azzal, hogy nagy tévedés a migránsokat élősködő tömegnek tekinteni.²¹*

(4) *Angela Merkel német kancellár azt szeretné, hogy Lengyelországban „a migránsok számára koncentrációs táborokat alapítsanak”.²²*

¹⁹ <http://mno.hu/belfold/labancz-zsolt-piarista-a-kerites-is-lehetne-keresztenyi-1306032/> (letöltés: 2020. október 19.)

²⁰ http://hvg.hu/velemeny/20151026_BudapestVarso_ingajarat_valtoallitással (letöltés: 2020. október 19.)

²¹ http://hvg.hu/gazdasag/20150908_Nekunk_van_szuksegunk_a_menekultekre (letöltés: 2020. október 19.)

²² <http://mno.hu/belfold/a-migracios-valsagrol-vitaztak-lengyelorszagban-1310153/> (letöltés: 2020. október 19.)

(5) [...] *Németország „a bevándorlás földje” – migránsokat nagy tömegben befogadó ország [...]*²³

Számos szerző – mindenekelőtt Musolff²⁴ – rámutatott már, hogy az ÉLŐSKÖDŐ-metaphora világszerte visszatérő elem a bevándorlásról szóló politikai diskurzusban és közbeszédben. Ugyanakkor adataink tanúsága szerint – a fent idézett példától eltekintve – a magyar közbeszéd vizsgált szeptetében egyáltalán nem jelenik meg. Ez az elsőre meglepő eredmény talán egyrészt a korpuszunk természetével magyarázható, hiszen egy-egy mérsékelt, tekintélyes napi- és hetilap online változatát vizsgáltuk. Másrészt az ÉLŐSKÖDŐ-metaphora előfeltételezi a befogadó ország lakossága és az újonnan érkezett bevándorlók legalábbis átmeneti egymás mellett vagy együttélését. Az ilyen jellegű, első kézből szerzett tapasztalat a magyar társadalomból általában véve hiányzik, hiszen az országban nincsenek különösebben számottevő bevándorló közösségek. A (4)-es és (5)-ös példában megjelenő történelmi-kulturális analógiák természetesen külön elmélyültebb elemzést igényelnének, azonban mivel súlyuk elhanyagolható a felsorolt főbb forrástartományoké mellett, jelen megközelítésben félre kell tennünk őket.

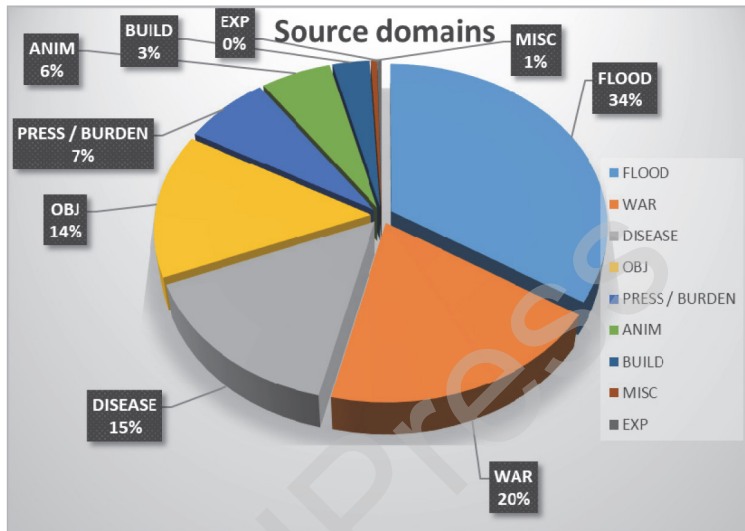
Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy a migrációról és a migránsokról szóló gondolkodás és közbeszéd magyar sajtóban használt fogalmainak és fogalmi tartományainak részletesebb bemutatása során el fogunk tekinteni a BETEGSÉG forrástartományának tárgyalásától. Ennek oka, hogy a fellelt 89 metaforikus kifejezés közül 88 esetben a rendkívül poliszém *kezel* ige fordul elő, mely erősen konvencionizált és lexikalizált jelentésekkel rendelkezik a legkülönbélebb fogalmi tartományokban, kezdve az ORVOSLÁSTÓL és a GÉPEKTŐL egészen az EMBEREKIG és a PROBLÉMÁKIG. Éppen ezért ezek a kifejezések sokkal inkább tekinthetők egy halott metaphora megnyilvánulásainak, mint a migránsok KÓROKOZÓKKÉNT, illetve a migráció BETEGSÉGGÉNT való konceptualizációjának. Az egyetlen kifejezés, ahol a migránsok esetleg egy egyébként egészséges szervezet fizikai tünete mögött meghúzódó okként értelmezhetőek, a (6)-os példa lenne:

²³ http://hvg.hu/vilag/20150724_Merkel_fordulatra_keszul_a_bevandorlasi_p (letöltés: 2020. október 19.)

²⁴ Musolff, Andreas: Dehumanizing Metaphors in UK Immigrant Debates in Press and Online Media. *Journal of Language Aggression and Conflict*, Vol. 3. (2015) No. 1. 41–56.; Musolff, Andreas: *Political Metaphor Analysis. Discourse and Scenarios*. London, 2016., különösen a 6. fejezet.

(6) *A magyar vasutat megbénító, harmadik világbeli migránsok [...]*²⁵

A következőkben tehát a fennmaradó hat fő forrástartományt mutatjuk be részletesebben a vizsgált adatokon belüli súlyuk és jelentőségük sorrendjében, melyet a 3. ábra szemléltet.

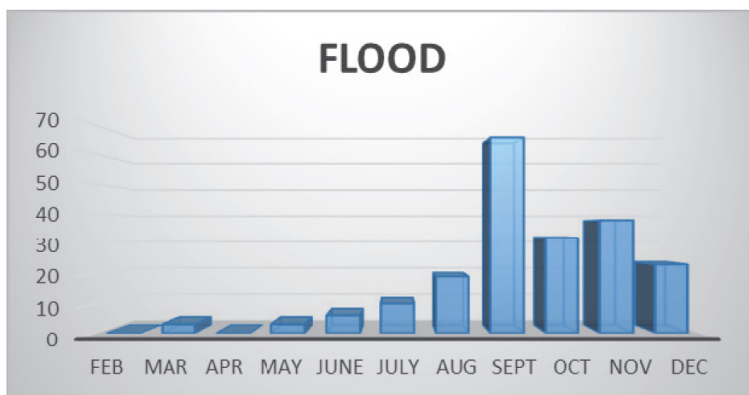

3. ábra: Az egyes metaforikus forrástartományok gyakoriságának százalékos értéke

ÁRVÍZ-metaforák

A migrációs válság metaforikus konceptualizációjában minden kétséget kizáróan központi és domináns szerepet játszik az ÁRVÍZ forrástartománya, azaz a migránsok kontrollálatlan és kontrollálhatatlan víztömeggel való azonosítása. Az összes azonosított metaforikus kifejezés kicsivel több mint kétharmada (200 előfordulás) ezt a metaforát példázza. Ugyanakkor nem pusztán a gyakorisági adatok szólnak emellett, hogy az ÁRVÍZ-metaforát tekintjük a migrációs válságról szóló magyar sajtócikkek vezérmetaforájának, hanem az eloszlása is a vizsgált 11 hónapos időszakban (lásd a 4. ábrát).

²⁵ <https://magyarnemzet.hu/archivum/vezercikk/szabadon-imadkozni-4032164/> (letöltés: 2020. október 19.)

4. ábra: Az ÁRVÍZ-metaphora gyakorisága (2015. február–december)

A metafora első megjelenése már márciusban dokumentálható. Mindössze két olyan hónap van, amelyben nem fordul elő, augusztustól pedig ez tűnik a leggyakrabban használt képnek a migrációról szóló diskurzusban.

Egyértelmű dominanciája ellenére az ÁRVÍZ-metaphorát azonban meglehetősen szegényesen aknázzák ki, hiszen a forrástartomány céltartományra való rávetítése nem túl részletesen kidolgozott, bizonyos érzelmi konnotációk mellett csak a forrástartomány mindössze néhány szerkezeti elemét és aspektusát érinti. Ennek megfelelően az ÁRVÍZ-metaphora nyelvi megjelenési formái kevésbé változatosak. Pusztán különböző szinonim főnevekkel és két főnévből létrejött összetételeikkel találkozhatunk, melyek mind masszív víztömegeket jelölnek (így például: *hullám, áradat, özön, özönvíz, folyam*), továbbá olyan igékkel, melyek a víz intenzív mozgását jelölik (így például: *sodor, eláraszt, (be)áramlik, (be)özönlik, (rá)zúdit/zúdul, feltorlódik*).²⁶ Ezeken a metaforikus kifejezéseken túl csak néhány olyan megfogalmazást találunk, amely az ÁRVÍZ metaforikus modelljébe illeszkedik, így például a következőket:

(7) [...] *azonban egyelőre nincs bizonyíték arra, hogy a szélsőségesek valóban beszivárognának a migránsok közé.*²⁷

²⁶ A példák kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a felsorolt főnevek és igék erősen lexikalizáltak a nagyobb tömegek mozgására/érkezésére utaló értelmükben.

²⁷ <http://mno.hu/belfold/migransok-kozul-toboroznak-harcosokat-az-iszlamistak-1305468/> (letöltés: 2020. október 19.)

(8) [...] *a Frontex munkatársai [...] az illegális határátlépők kiszűrésében és a migránshullám kezelésében segítenek a migránsok regisztrálásával.*²⁸

(9) [...] *az intézkedés célja, hogy a migránsokat az áteresztőpontokra, a legális határátkelőhelyekre tereljék [...]*²⁹

(10) [...] *nem lehetne meggátolni a térségünkbe telepített migránsokat, hogy Nyugatra menjenek feketézni [...]*³⁰

Az idézett, kevésbé gyakori forrástartományi elemek azonban nem teszik kimunkáltabbá a metaforát, hanem A MIGRÁNSOK TÖMEGE EGY MASSZÍV VÍZTÖMEG, illetve A MIGRÁCIÓS VÁLSÁG ÁRVÍZ fogalmi metafora egyszerű megnyilvánulásai.

A benne rejlő érzelmi konnotációk és potenciális következtetések tekintetében az ÁRVÍZ-metafora a céltartomány következő aspektusait emeli ki és közvetíti: (i) a migránsok nagy létszámban érkeznek (ii) kontrollálatlan és kontrollálhatatlan módon, (iii) ami komoly veszélyt jelent a befogadó népre nézve (éppúgy, mint egy természeti katasztrófa), (iv) ezért feltétlenül meg kell állítani őket (valamilyen módon). Ugyanakkor ezek az attitűdök és metaforikus következtetések nincsenek kifejtve változatosabb nyelvi metaforák formájában, melyek a metaforikus kifejezések mögött mélyebben és részletesebben kidolgozott metaforikus konceptualizációra utalnának.

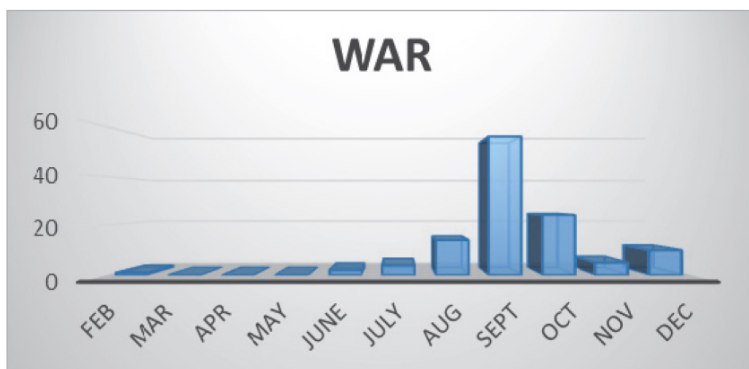
Háborús metaforák

Előfordulási gyakoriságát tekintve a migrációs válságról szóló közbeszédben második a sorban a HÁBORÚ-metafora (116 előfordulás, az összes fellelt metaforikus kifejezés 20%-a). Időbeli eloszlása hasonló az ÁRVÍZ-metaforáéhoz azzal a különbséggel, hogy az előfordulások száma szeptembert követően hirtelen visszaesik (lásd az 5. ábrát).

²⁸ <http://mno.hu/belfold/a-frontex-nem-erzi-magat-felelosnek-1315603> (letöltés: 2020. október 19.)

²⁹ <http://mno.hu/belfold/ujabb-keritest-emelnek-a-migransok-ellen-1318367> (letöltés: 2020. október 19.)

³⁰ <http://mno.hu/belfold/pinter-europat-is-vedik-a-magyar-rendorok-1313062> (letöltés: 2020. október 19.)

5. ábra: A háborús metaforák gyakorisága (2015. február–december)

Ugyanakkor a nyelvi megjelenő forrástartományi elemek nagyobb változatosságot mutatnak, mint az ÁRVÍZ-metáforára visszavezethető kifejezések. A migrációs válság háborúszerű keretezésében a migránsok agresszív megszállók tömegeként jelennek meg, akik azzal a szándékkal ostromolják a határokat, hogy országokat hódítsanak meg, az országok lakóinak pedig meg kell védeniük magukat a támadásaikkal szemben:

(11) „Ezek nem menekültek, ez egy **invázió**” [...] ³¹

(12) [...] a magyar embereket és Magyarország területét **megvédje** az illegális migránsok tömegeitől [...] ³²

(13) „A migránsok **megszállták** a déli határainkat [...]” ³³

(14) [...] a kancellár Németország határainak a megnyitásával migránsok **rohamát** indította el [...] ³⁴

(15) „[...] mi ezt a **háborút elveszítettük**” ³⁵

³¹ <http://mno.hu/belfold/szegedi-puspok-ferenc-papa-teved-1303475> (letöltés: 2020. október 19.)

³² http://hvg.hu/itthon/20150930_Magyar_Levente_nagyon_komoly_politikai_vi (letöltés: 2020. október 19.)

³³ http://hvg.hu/itthon/20151025_Orban_szerint_bevalt_a_kerites_a_magyar_h (letöltés: 2020. október 19.)

³⁴ http://hvg.hu/vilag/20151008_Merkel_beszolt_a_keleteuropaiaknak (Az idézet Robert Ficótól, az akkori szlovák miniszterelnöktől származik.) (letöltés: 2020. október 19.)

³⁵ <http://mno.hu/belfold/illegalis-bevandorlas-horvat-lap-szlovenia-nem-tudja-helyettesiteni-magyarorszagot-1307402> (letöltés: 2020. október 19.)

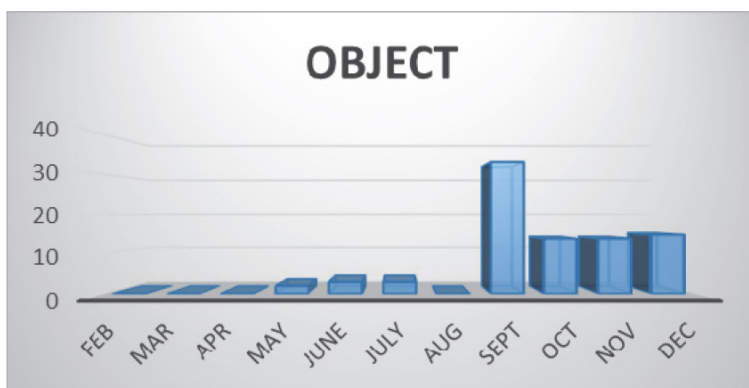
(16) [...] *a menekültek utánpótlása kimeríthetetlen.*³⁶

Ahogy ez a néhány példa is szemlélteti, a háborús metaforák érzelmi hatása és a bennük rejlő potenciális következtetések jóval intenzívebbek, mint az ÁR-víz fogalmához kapcsolódó nyelvi képek esetében. A közvélemény figyelmét úgy irányítja a migránsokra, hogy mindeközben (i) azok egy óriási ellenséges hadsereggént jelennek meg, (ii) akik agresszív és hódító szándékkal érkeznek, (iii) ezzel létünkben fenyegetnek bennünket, (iv) az utolsó védvonalat a határok jelentik, (v) amelyeket bármi áron meg kell védeni. Úgy tűnik, hogy a háborús metaforika erőteljes „az én házam, az én váram” attitűdöt indít be, és azt sugallja, hogy ez a vár ostrom alatt áll. Ugyanakkor számos fellelt kifejezés konvencionális, lexikalizált jelentéseket hordoz (például: *határvédelem* vagy *a határok megvédése*), melyek inkább semlegesek, mintsem harciasak vagy agresszíven militánsak lennének. Ráadásul fontos megjegyezni, hogy a legerőteljesebb háborús képeket felvonultató szövegrészek általában politikusok és egyéb prominens közszereplők által kifejtett nézeteket idéznek, illetve ezekre utalnak. Mindez amellett szól, hogy a háborús metaforika számszerű dominanciája ellenére a sajtószövegeket inkább megfontoltság és visszafogottság jellemzi a metaforahasználat tekintetében.

Tárgyasítás

A tárgyasító metaforák csoportja olyan figuratív kifejezéseket foglal magába, melyekben a migránsok szabadon irányítható, élettelen tárgyakként jelennek meg. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy 2015 szeptemberétől ezek a metaforikus kifejezések a migrációs válság kezeléséről szóló diskurzus szerves részét képezik (lásd a 6. *ábrát*).

³⁶ <http://mno.hu/belfold/lazar-beszolt-brusszelnek-es-colleen-bellnek-1311369> (letöltés: 2020. október 19.)

6. ábra: A tárgyiasító metaforák gyakorisága (2015. február–december)

Előzetes várakozásaink ellenére néhány rendkívül kreatív és innovatív metaforától eltekintve (mint a (17)-es példa), azt találtuk, hogy a migránsok nem különböző specifikus tárgyakként jelennek meg, hanem egyszerűen olyan igék tárgyaként, melyek akarat nélküli, élettelen entitások kezelésére utalnak a (18)-as és (19)-es példában látható módon.

(17) *A nagy európai **migránspingpong***³⁷

(18) *A visegrádi négyek nem hisznek abban, hogy a krumpliszákként **ide-oda tologatott** migránsok az EU nagy tervéhez alkalmazkodni fognak – olvasható a cikkben.*³⁸

(19) *Így a célországok szépen **kiszemezgethették** a képzett migránsokat [...]*³⁹

Az említettekhez hasonló, ritkább előfordulásokat nem számítva, a fellelt releváns kifejezések szinte kivétel nélkül a migránsok – valamilyen előre meghatározott kritériumok alapján történő – tagállamok közötti szétosztását célzó európai uniós kvótaelképzelések összefüggésében jelennek meg. Mindegyi-

³⁷ <https://mno.hu/hetvegimagazin/a-nagy-europai-migranspingpong-1303968> (letöltés: 2020. október 19.)

³⁸ http://hvg.hu/vilag/20150911_FAZ_Meg_kellene_hallgatni_mit_mondanak_Or (letöltés: 2020. október 19.)

³⁹ <http://mno.hu/belfold/a-nyugatnak-le-kell-allnia-magyarorszag-terrorizalásával-1308742> (letöltés: 2020. október 19.)

kükben az *oszt* ige valamelyik változata (*eloszt, szétszét, újraeloszt*) vagy szinonimája (*szétszór*) jelenik meg, melynek tárgya a *migráns(ok)* főnév.

A tárgyiasító metaforák némiképp eltérnek az eddig vizsgáltaktól: a migránsok kontrollálhatatlan és agresszív tömegeivel szemben itt könnyedén irányítható fizikai tárgyakkal találkozunk. Úgy tűnik, hogy a helyzet potenciális veszélyeit hangsúlyozó ÁRVÍZ- és HÁBORÚ-metaphora perspektívája inkább Magyarország álláspontjához áll közelebb a tömegesen érkező migránsok okozta problémák kezeléséről szóló vitákban, míg a tárgyiasító metaforák az EU szemmel láthatólag optimistább megközelítését tükrözik a kérdésben.

NYOMÁS/TEHER-metaphorák

A NYOMÁS/TEHER-metaphora az elsők között jelenik meg a korpuszban (már 2015 februárjában 3 előfordulást találunk). Ráadásul márciust kivéve minden hónapban fellelhető, bár kisebb gyakorisággal, mint az ÁRVÍZ- és a háborús metaforika. A 7. ábra alapján kijelenthető, hogy a NYOMÁS/TEHER-metaphora gyakorisága viszonylag egyenletesen oszlik el a szeptemberi abszolút csúcstól megelőző és követő három-három hónapban (június és augusztus, illetve október és december között).

7. ábra: A NYOMÁS/TEHER-metaphora gyakorisága (2015. február–december)

A tárgyiasító metaforáktól eltérően a NYOMÁS/TEHER-metaphora koherensen illeszkedni látszik a többi fellelt metaforához. A kapcsolódási pontok az ÁRVÍZ-metaphora esetében a legszembetűnőbbek (például a masszív víztömeg által a gátakra kifejtett nyomás képében), de találunk ilyeneket a tárgyiasító metaforák között is, hiszen a legtöbb fizikai teher egyben tárgy is:

(20) [...] az EU-ban már menedékjogot kapott migránsokat is **szétozstaná** az egyenlő **tehveriselés** elve alapján.⁴⁰

A (20)-as példában a migránsok élettelen TÁRGYAKként való konceptualizációja egyértelműen kapcsolódik a migrációs válság, illetve a migránsok kezelésének FIZIKAI TEHERként való megjelenítéséhez. A migránsokról gyakran olyan súlyként gondolkoznak, amely (túl)terheli a kormányzati adminisztrációt, a menekültügyi rendszert és a költségvetést, tehát gyakran munkateherként tekintenek rájuk.

Az alábbi szövegrészben egy még specifikusabb képpel találkozhatunk, amely túlmutat a FIZIKAI TERHEK forrástartományán. A (21)-es példában a TEHER fogalma szorosan összefonódik az érkező migránsok beáramlása által kifejtett NYOMÁS fogalmával, ami az ÁRVÍZVÉDELEM fogalmi keretét hívja elő.

(21) *Tiszteletben kell tartani Magyarországot és döntéseit a nagy nyomás miatt, amely a migránsok beáramlása miatt nehezedik rá [...]*⁴¹

Ez a metaforikus modell gyakran még kidolgozottabban jelenik meg, és konkrét helyzetekre is alkalmazható, mint azt az alábbi szövegrész is jól mutatja:

(22) [...] **csökkent a nyomás a horvát határon**, [...]⁴²

A horvát határ itt az ÁRVÍZVÉDELEM fogalmi keretében egy gátrendszer szakaszaként jelenik meg, ahol közvetlenül fenyeget a víztömeg okozta nyomás. Az ÁRVÍZ- és a NYOMÁS-metaforika ilyen jellegű integrációja egyetlen képben általában is jellemző a korpuszban talált metaforikus szövegrészekre.

ÁLLAT-metaforák

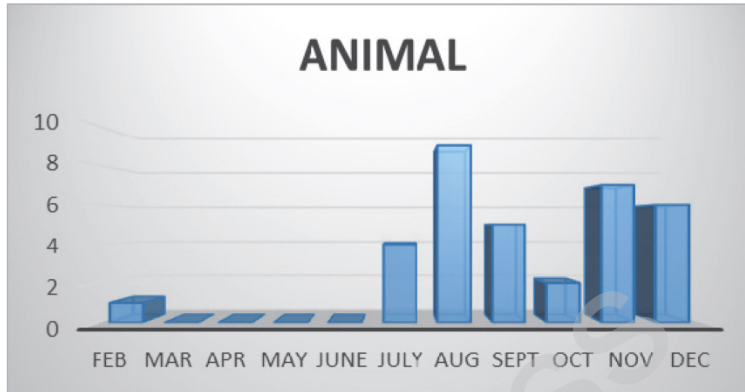
Az ÁLLAT-metaforák időbeli eloszlása némiképp eltér az eddig tárgyalt forrástartományokétól: egyrésztől kevésbé egyenletes, másrésztől pedig az ab-

⁴⁰ http://hvg.hu/vilag/20150520_Mit_kezd_Europa_a_menekultekkel (letöltés: 2020. október 19.)

⁴¹ http://hvg.hu/vilag/20150624_Fico_Tiszteletben_kell_tartani_Magyarorsz (Az idézet Robert Ficótól származik.) (letöltés: 2020. október 19.)

⁴² http://hvg.hu/vilag/20150925_Szerb_miniszterelnok_Nem_iranyitottunk_me (letöltés: 2020. október 19.)

szólút csúcspont nem szeptemberben észlelhető, hanem augusztusban. A 8. ábra rapszodikusabb képet mutat a havi előfordulások tekintetében, mint a többi forrástartomány esetében.

8. ábra: Az ÁLLAT-metaforák gyakorisága (2015. február–december)

Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a korábban tárgyalt BETEGSÉG-metaforához hasonlóan, ahol a fellelt kifejezések metaforikussága szinte kizárólag a *kezel* igén alapul, az ÁLLAT-metaforákhoz sorolt nyelvi kifejezések elsősorban a *terel* ige alakjai, igekötős változatai és összetételei körül összpontosulnak (*el-*, *össze-*, *kiterel*, *terelőkordon* stb.).

Mindez azt jelenti, hogy ezek a metaforikus kifejezések nem neveznek meg kifejezetten egyetlen állatot sem, amely a migránsok metaforikus konceptualizációjának alapját képezné, ugyanakkor a *terel* ige használata azt sejteti, hogy a migránsok csoportjai haszonállatok csordájaként vagy nyájaként értelmeződnek. Bár a *terel* ige lexikalizált jelentése elsődlegesen állatok valamilyen irányba való késztetése, az ige természetesen olyan tárgyakkal együtt is használható, amelyek emberek vagy egyéb entitások bármilyen tömegét vagy csoportját jelölik. Éppen ezért a *terel* igére vonatkozó valamennyi találat összekapcsolható az ÁRVÍZ-metaforával és a tárgyiasító metaforákkal is, hiszen a víztömegek és az embercsoportok mozgása is irányítható az állatok tereléséhez hasonló módon. Összességében megállapítható tehát, hogy az ÁLLAT-metaphora nyelvi megnyilvánulásai kidolgozottságukat tekintve meglehetősen szegényesek, de gyakran koherens összefüggésbe hozhatók egyéb metaforikus értelmezési keretekkel is:

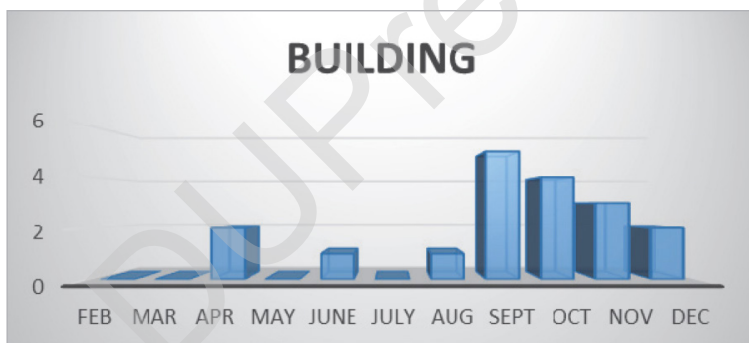
(23) *A kerítésépítés nem megoldás, de olyan szükséges és elkerülhetetlen lépés, amely megpróbálja törvényes és ellenőrzött keretek közé **terelni az illegális migránsok áradatát** [...]*⁴³

(24) [...] *a kerítés nem fogja **sem érdemben megállítani, sem elterelni a migránsok hadát** [...]*⁴⁴

Mint a két példából látható, az ÁRVÍZ és a HÁBORÚ metaforikus keretét előhívó birtokos szerkezetek a *terel* és az *elterel* ige tárgyaként az ÁLLAT-metaforához is kapcsolódnak.

ÉPÜLET-metaforák

Az adatok viszonylag kis száma ellenére is jól látható a 9. ábrán, hogy az ÉPÜLET-metafora előfordulásai folyamatosan csökkenő tendenciát mutatnak a szeptemberi abszolút csúcst követő hónapokban.

9. ábra: Az ÉPÜLET-metafora gyakorisága (2015. február–december)

A viszonylag alacsony gyakoriság ellenére az ÉPÜLET-metafora az eddig tárgyalt metaforákhoz képest változatosabb formákat ölt a korpuszban. Egyértelműen fellelhető a klasszikus kép, melyben Magyarország (25) és az Európai Unió (26) ÉPÜLETKÉNT jelenik meg. Az idesorolható metaforikus kifejezések a jól ismert metaforikus modell több jellemző aspektusát is kiaknázzák a mig-

⁴³ http://hvg.hu/itthon/20150716_November_vegere_mar_allnia_kell_a_kerites (letöltés: 2020. október 19.)

⁴⁴ <http://mno.hu/belfold/ha-ez-igy-megy-tovabb-egesz-sziria-kiurulhet-1299731/> (letöltés: 2020. október 19.)

rációs válság összefüggésében: az egyes képekben *nyitott és zárt ajtók, kapuk, ablakok és folyosók* is megjelennek:

(25) *A migránsok nem eleve nyitott ajtón jöttek be az országba.*⁴⁵

(26) *Miután Dél-Európa egyre inkább bezárja kapuit, a migránsok új útvonalon próbálnak eljutni Észak-Európába.*⁴⁶

A korábban tárgyalt példákhoz hasonló módon az adatok tanúsága szerint az ÉPÜLET-metaforát is gyakran kombinálják, sőt gyakran „össze is keverik” más metaforikus modellekkel:

(27) [...] *amikor az újkori limest hiába ostromló migránsáradat inkább egy könnyebb úton hömpölygött tovább.*⁴⁷

(28) *Ezeket már rég ki kellett volna dolgozni, jóval azelőtt, hogy a migránsok áradata az ajtónkon kopogtatna.*⁴⁸

A (27)-es példában rendkívül összetett, vegyes képpé áll össze az ÁRVÍZ-, a HÁBORÚ- és az ÉPÜLET-metafora, míg a (28)-as szövegrészben az ÁRVÍZ és az ÉPÜLET forrástartomány kombinációja olyan kevert metaforát eredményez, amely már-már képzavarnak tekinthető.

Összefoglalás

A vizsgálat során sikerült feltárnunk, hogy a magyar online sajtó egy kiválasztott szelete mely központi metaforák segítségével értelmezi és közvetíti a migrációs válságot. Az elemzett adatok szerint a kialakult diskurzusnak a következő egymással jól kombinálható, olykor azonban egymással versengő vezérmetaforák adnak keretet: ÁRVÍZ, HÁBORÚ, ÉLETTELEN TÁRGYAK, NYOMÁS/TEHER és ÉPÜLETEK.

⁴⁵ http://hvg.hu/vilag/20150917_Zagrab_kitette_a_megtelt_tablat_nem_kepes (letöltés: 2020. október 19.)

⁴⁶ <http://mno.hu/belfold/talalekony-migransok-biciklivel-europaba-1313150/> (letöltés: 2020. október 19.)

⁴⁷ <https://mno.hu/velemeney/mentes-maskent-1306485> (letöltés: 2020. október 19.)

⁴⁸ <http://mno.hu/belfold/a-migracio-szetfeszitheti-az-uniot-1304227/> (letöltés: 2020. október 19.)

Úgy látszik, hogy a kapott eredmények megerősítik a migráció metaforáiról szóló szakirodalomban korábban tárgyalt metaforikus modelleket. A korábbi kutatásokat számba véve azt találjuk, hogy a migrációról szóló magyar közbeszédben olyan metaforák kerülnek felszínre, melyek gyökeresen eltérő történelmi, földrajzi, kulturális és társadalmi-politikai kontextusokban is megjelennek. Santa Ana a *Los Angeles Times* 107, 1992 júniusa és 1994 decembere között megjelent cikkét vizsgálva szinte ugyanazokat a metaforikus kereteket azonosítja, mint mi (ÁLLATOK, TEHER, BETEGSÉG, VESZÉLYES VIZEK és HÁBORÚ).⁴⁹ O'Brien tanulmányában,⁵⁰ mely az Egyesült Államok bevándorláspolitikai szigorításai körül kialakult nyilvános diskurzust elemzi a 19. és a 20. század fordulóján, többek között ugyanazokkal a félelmekkel és metaforákkal találkozunk, mint a magyar korpuszban (BETEGSÉG, TÁRGYIASÍTÁS, TERMÉSZETI KATASZTRÓFÁK, ÁLLATOK, NEM EMBERI LÉNYEK). Dervinytė összehasonlító elemzése,⁵¹ mely 2004 és 2008 között megjelent angol és litván sajtószövegeket vizsgál, a mieinkkel megegyező eredményre jut: a migrációról szóló nyilvános diskurzus két legmeghatározóbb metaforájában a VÍZ és a HÁBORÚ szolgál forrástartományként. Meglehet, hogy az egyes kutatók eltérő címkéket használnak az értelmezési és a kommunikációs keretek megnevezésére, vagy részleteikben éppen eltérnek a használt módszerek és az elvégzett elemzések, ezek ellenére egyértelmű, hogy ugyanazokat a kognitív mechanizmusokat és nyelvi kifejezésformákat érik tetten.

A migrációs válsággal kapcsolatos magyar közgondolkodást hangsúlyosan meghatározó metaforikus kereteket közelebbről is szemügyre véve megállapítható, hogy (i) forrástartományaik sok tekintetben hasonlóak, de legalábbis kompatibilisek egymással, (ii) a hozzájuk köthető metaforikus kifejezések pedig meglehetősen nagy gyakorisággal jelennek meg. Ugyanakkor (iii) nyelvi kifejezésformáik kifejezetten kis változatosságot mutatnak, hiszen általában az adott keret mindössze néhány eleme körül összpontosulnak, melyek ráadásul gyakran erősen lexikalizált és több fogalmi területen is használatos poliszém kifejezések formájában jelennek meg (például a *véd* ige az ÁRVÍZVÉDELEM,

⁴⁹ Santa Ana, Otto: 'Like an Animal I Was Treated': Anti-Immigrant Metaphor in US Public Discourse. *Discourse and Society*, Vol. 10. (1999) No. 2. 191–224.

⁵⁰ O'Brien, Gerald V.: Indigestible Food, Conquering Hordes, and Waste Materials: Metaphors of Immigrants and the Early Immigration Restriction Debate in the United States. *Metaphor and Symbol*, Vol. 18. (2003) No. 1. 33–47.

⁵¹ Dervinytė, Inga: Conceptual Emigration and Immigration Metaphors in the Language of the Press: A Contrastive Analysis. *Kalby studijos / Studies about Languages*, Vol. 14. (2009). 49–55. Online: https://www.kalbos.lt/zurnalai/14_numeris/09.pdf (letöltés: 2020. október 19.)

a HATÁRVÉDELEM és a HÁBORÚ területén, vagy a *terel* ige az ÁLLATOK, az EMBERTÖMEGEK és a VÍZTÖMEGEK területén).

Ennek alapján úgy tűnik, hogy az újságírók, a tudósítók és a publicisták a szóban forgó forrástartomány lehetséges nyelvi elemeinek mindössze töredékét használják, és nem dolgozzák ki részletesebben, nem bővítik vagy módosítják kreatívabb módokon az értelmezési keret alapjául szolgáló fogalmi metaforák körét. Nyelvi metaforáikban általában csak néhány központi kifejezést választanak ki például az ÁRVÍZ, a HÁBORÚ vagy az ÁLLATOK forrástartományából, és ezeket használják újra meg újra. Ennek eredményeképpen az általunk talált és elemzett metaforikus képek nem túl kidolgozottak, kreatívak és gyakoriak, illetve a felszínen nem közvetítenek kifejezetten offenzív, lealacsonyító vagy pejoratív jelentéseket. Ez a megállapításunk összhangban van Musolff összehasonlító elemzésével,⁵² melynek során az ÉLŐSKÖDŐ-metaphora használatát vizsgálta meg a brit média fősodrában, online fórumok szövegeiben, valamint blogokban. Fontos megfigyelés még Musolff részéről, hogy a metaforahasználat tekintetében legvisszafogottabbnak a média fősodrába tartozó orgánumok tekinthetők, ha a társadalmi-politikai kérdések kapcsán kibontakozó nyilvános diskurzusokat tekintjük.

Visszafogott nyelvi megnyilvánulási formáik ellenére ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy az azonosított metaforikus modellek szinte kivétel nélkül negatív attitűdöt tükröznek a migránsokkal szemben. Azt sugallják, hogy a migránsokban komoly veszélyt és fenyegetést lát a közösség (az ÁRVÍZ- és a háborús metafora esetében), illetve nem egyének csoportjaként, hanem differenciálatlan tömegként gondol rájuk (a tárgyiasító, az ÁLLAT-, az ÁRVÍZ- és a háborús metafora esetében). Valamennyi fellelt metafora erős vonalat húz, szembenállást feltételez a közösség és a migránsok között: ha ők az árvíz, akkor a közösség veszélyben van; ha a migránsok úgymond támadók, akkor a közösségnek meg kell védenie magát; ha tárgyak vagy állatok, akkor irányítani kell őket. Minden említett nézőpont a közösségi félelmeket tükrözi. Úgy tűnik, hogy ezek a modellek nem engednek teret a migránsok nézőpontja iránti empátiának: az ő félelmeik, amelyek elől Európába érkeznek, illetve a bizonytalanság, amely itt várja őket, nem jelennek meg.

Az általunk végzett elemzésből látható, hogy a nyelvészeti metaforakutatás korpuszokkal dolgozó irányzatai olyan módszerekkel gazdagították a kutatást,

⁵² Musolff, Andreas: Dehumanizing Metaphors in UK Immigrant Debates in Press and Online Media. *Journal of Language Aggression and Conflict*, Vol. 3. (2015) No. 1. 41–56.; Musolff, Andreas: *Political Metaphor Analysis. Discourse and Scenarios*. London, 2016.

amelyek eredményei megerősítik az egyedi szövegek metaforáinak elemzéseit, amennyiben képesek megmutatni, hogy nagyobb szövegtörzsekben milyen arányban fordulnak elő bizonyos metaforák. A gyakorisági vizsgálatok azonban ezen túlmenően azt is feltárják, hogy egy egyedi szöveg metaforikája mennyiben képviseli az adott témára leginkább jellemző metaforákat. Ily módon a nyelvi adatbázisok és a metaforák törzsekben történő vizsgálata teret ad az összehasonlító vizsgálatoknak is, továbbá feltár olyan metaforákat is, amelyekkel esetleg nem is találkozunk, ha csak egy-egy szöveget elemzünk a témában.

DUPress

DUPress

FÜGGELÉK

DUPress

DUPress

PINTÉR SÁNDOR

A szabadság forgott kockán

http://hvg.hu/itthon/20150930_Pinter_Sandor_a_szabadsag_forgott_kockan

Az Országgyűlés honvédelmi és rendészeti bizottságának szerdai ülésén a belügyminiszter arról beszélt, hogy a határozat az államhatár védelme indokolta, ez nemzetbiztonsági érdek.

A magyar–szerb határszakaszon azért volt szükség a részleges határozat elrendelésére, mert „a szabadság forgott kockán” – mondta Pintér Sándor belügyminiszter az Országgyűlés honvédelmi és rendészeti bizottságának szerdai ülésén. A tárcavezető kiemelte: az EU schengeni rendelete kimondja, hogy meg kell védeni a külső határokat, biztosítani kell, hogy a zöldhatáron ne jusson át senki, és az adott ország határozza meg, hogy milyen feltételek mellett lehet az EU területére bejutni. Ha az unió külső határa nem megfelelően biztonságos, nem lehetséges schengeni belső térről beszélni, ahol a polgárok a közös határokat ellenőrzés nélkül szabadon átléphetik – indokolta Pintér Sándor a részleges határozat elrendelését.

A belügyminiszter közölte: Magyarországra az idén 287 383 ember lépte át eddig illegálisan a határt, többségük a magyar–szerb határt lépte át, de a védelem kialakítása után a migrációs hullám áttelődött a magyar–horvát határra. Mint mondta, az érkezők regisztrációja továbbra is 100 százalékos a szerb határon, de a horvát szakaszon nem, mert aki onnan jön, egyértelműen uniós országból jött, ezért feltételezik, hogy már megtörtént a regisztráció. A horvát belügyminiszter a legutóbbi tanácsülésen kijelentette, hogy teljesen felkészültek erre a feladatra – idézte fel.

Pintér Sándor megjegyezte: akiket itt regisztráltak, azok a későbbiekben visszaküldhetők Magyarországra, és Nyugat-Európából több mint 30 ezer embert vissza akarnak küldeni a dublini egyezmény értelmében. A tárcavezető kifejtette: azok, akik itt beadták a menekültekérelmüket, jelentős részben nem együttműködőek, és az eljárás megkezdését követően elhagyják az országot, viszont nem lehet zárva tartani a menekülttáborokat.

Kósa Lajos, a bizottság fideszes elnökének felvetésére Pintér Sándor közölte: nem lehet teljes határzáról beszélni, hiszen nem az összes átkelőhelyet zárták le a magyar–szerb szakaszon, hanem csak hármat. Megjegyezte: a migránsok nem a kijelölt határátkelőkön át jöttek, nem a törvények betartásával érkeztek, hanem törvénytelen utat kerestek, és továbbra is igyekeznek törvénytelenül jönni. Azt is elmondta, hogy más uniós országok is mozgósították a honvédséget ezen ügy kezelésében. Magyarországon megfelelő felkészítés után a törvénynek megfelelően lépett fel a honvédség – hangoztatta.

Harangozó Tamás, a bizottság szocialista alelnökének kérdésére Pintér Sándor kijelentette: a határzárt az államhatár védelme indokolta, ez nemzetbiztonsági érdek. Arra is kitért, hogy a röszkei eseményeket folyamatosan figyelemmel kísérték, hogy ne legyen törvénytörés, és remélhetőleg a horvát határszakaszon nem lesz hasonló helyzet, amikor a magyar rendőrség ostrom alá kerül a határ túlsó oldaláról. Ugyancsak az MSZP-s képviselő érdeklődésére a tárcavezető közölte: a magyar rendőrségnek csak a belügyminiszter adhat utasítást, ő pedig nem kapott utasítást Bakondi Györgytől, a miniszterelnök belbiztonsági főtanácsadójától.

Vadai Ágnes (független) és Szabó Tímea (független) kérdésére Pintér Sándor elmondta: a szerb határon történtek alkalmával nem sérült a sajtószabadság, és egyik érintett újságíróval szemben sem folytatnak eljárást. Azt is mondta: a bevándorlók 101 országból érkeztek, miközben jelenleg csak egy országban, Szíriában van háború. Vadai Ágnes kérdésére közölte: valóban volt olyan, hogy elszállásolták a TEK munkatársait egy Novotel szállodában, de a készenléti rendőrség munkatársaival együtt.

Tasnádi László rendészeti államtitkár arról beszélt, hogy míg korábban egy helyen jelentkezett a migrációs nyomás, most több ponton, váltakozó intenzitással érkeznek a migránsok, ezért nehezebb a helyzet. Az ülésen a bizottság elfogadta a belügyminiszter beszámolóját a részleges határzár elrendelésének okairól.

Kósa Lajos, a tárcavezető beszámolóját követően újságíróknak elmondta: a magyar–szerb határon a műszaki határzár beváltotta a hozzá fűzött reményeket, egészen minimális azoknak a száma, akik ma az itteni zöldhatáron kísérik meg az illegális határátlépést. A határátkelőknél a tranzitónák nyitva vannak, tehát ha valaki a szerb oldalról jön, és be akarja nyújtani a menekültkérelmét Magyarországon, akkor ezt megteheti úgy, hogy a nyitott határátkelőknél ezt jelzi a hatóságoknak – magyarázta.

Kósa Lajos közölte: az illegális határátkelők döntő többsége a horvát szakaszon át érkezik, a zöldhatáron, és ezért szükséges itt is a műszaki határzár

kiépítése. A magyar–szlovén szakasszal kapcsolatban emlékeztetett: ebben az esetben két schengeni államról van szó, és jelenleg inkább a közös járőrözés lehetősége van napirenden.

Vadai Ágnes azt mondta az újságíróknak, hogy „összevissza, hektikus” volt a miniszteri beszámoló. Az esetleges terrorveszélyről zárt ülést tartanak majd, ami azért szükséges, mert – mondta – az embereknek joguk van tudni, hogy valóban van-e terrorveszély Magyarországon.

Szabó Tímea úgy nyilatkozott, továbbra sem lehet kapni érdemi információt a kormánytól arról, hogy mi folyik a szerb és a horvát határszakaszon. A kormánynak be kell fejeznie „az állandó mellébeszélést”, és egyenes választ kell adnia a kérdésekre – közölte.

DUPress

DUPress

DUPress

DUPress

DUPress